This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

STANFORD UNIVERSITY LIBRARIES

XLI ИЗДАЊЕ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ XLI

ГОДИШЊИЦА
НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

КЊИГА XVIII

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1898

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES

STACKS
JUL 15 1976

ОДБОР

ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

Председник: *М. Ђ. Миличевић*
Деловођа и благајник: *Жив. П. Симић.*

Чланови:

Стојан Новаковић
Чедом. Мијатовић
Стојан Бошковић
Митрополит Инокентије
Свет. Николајевић
Стев. Д. Поповић
Момчило Иванић
Срета Стојковић
Љуб. Ковачевић

До сада помрли чланови одбора:

Јован Анђелковић
Ђорђе Малетић
Коста Маринковић
Др. Јосиф Панчић
К. С. Протић
Сава Сретеновић
Ђуро Даничић
Мита Ракић
Светислав Вуловић.

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ

Део први: СТРАНА

Записници одбора Чупићеве Задужбине . . . VII

Део други:

1. **Задружна кућа на селу,** од *М. Ђ. Милићевића* . . 1
2. **Васојевићи, Полимље, Метохија,** белешке *Милоша Велимировића,* свештеника пиротског 53
3. **Школе и ширење писмености у држави Немањића,** од *Миленка Вукићевића* 190
4. **Белешке о варијантима српских народних песама,** од *Андре Гавриловића* 233
5. **Из Србијанке Симе Милутиновића** „Благорастумија сила,“ са коментаром од *Драгутина С. Милутиновића* 294
6. **Некролог упокојеном члану одбора Светиславу Вуловићу,** од *Момчила Иванића.* 317

ГОДИШЊИ САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
ДРЖАН 31. ЈАНУАРА 1898. ГОДИНЕ
У БЕОГРАДУ

Били су: председник М. Ђ. Милићевић; чланови: Стојан Бошковић, Светислав Вуловић, Жив. П. Симић, Момчило Иванић, Срета Ј. Стојковић, Љуб. Ковачевић.

1.

Пошто је ово састанак годишњи, на дан смрти оснивача Задужбине, то председник предложи да чланови Одбора на овом састанку прво помену добротвора српске књиге, Николу Чупића.

Чланови учинише; уставши и рекавши: Бог да га прости!

2.

Деловођа и благајник Жив. П. Симић прочита овај извештај:

Одбору Чупићеве Задужбине.

Пред одбором је XVII Годишњица Николе Чупића, која је наштампана у години 1897, и у којој су књижевни радови: 1. *Из својих успомена* од М. Ђ. Милићевића. — 2. *Путничке белешке о Балканском Полуострву XVII и XVIII века* од Ст. Новаковића. — 3. *Писмо кнеза Николе Васојевића сину Алтоману* од Ђ. Поповића. — 4. *Православна црква у Боци Которској* од Ђ. Стратимировића. — 5. *Физичко васпитање и његове реформе* од Срете Ј. Стојковића. — 6. *Српски штампари у Румунији* од Ст. Новаковића. — 7. *Предлози за деобу Турске*, грађа за политичко-историјску студију, од д-ра М. Р. Веснића. — 8. *Из Тројесестарства Симе Милутиновића*, песма *Проживљавка* са коментаром од Драг. С. Милутиновића. — 9. *Гуца* од Ст. Новаковића.

Чланци: *Путничке белешке* и *Православна црква у Боци Которској* приказани су у Одбору на састанку од 31. јануара пр. године. Чланак: *Из својих успомена*, као наставак раније отпочетих чланака унесен је у Годишњицу без приказа у Одбору. Чланци: *Српски штампари у Румунији* и *Гица* унесени су у Годишњицу без приказа у Одбору, јер је вредност радова г. Ст. Новаковића Одбору позната. Чланак: *Из Тројесестарства*, унесен је такође без приказа у Одбору, јер су радови г. Драг. С. Милутиновића на коментарисању Симиних спе-

вова Одбору већ познати, и примани у Годишњицу. Остале чланке Управа је примила у Годишњицу пошто је саслушала и мишљење г. Ст. Новаковића.

Других, важних питања за решавање није било, с тога Одбор није ни сазиван у седнице.

*

Новчано стање Задужбине је овако:

1. Код Управе Фондова стоји непокретног капитала у злату.	72.000·—
2. У лозовима, вредност номинална 120 фор.	240·—
Непокретнога капитала свега	72.240·—
3. Покретног капитала претекло из 1896 год.	843·44
4. Примљено у години 1897 . . .	4.000·10
Покретног капитала свега	4.843·54
5. На штампу, хонораре и друге трошкове издато у 1897 год.	4.737·35
Остаје за пренос у 1898 г.	107·19
6. Још има да се изда један хонорар од 240 динара, према чему за измирење и тога издатка недостаје још дин. . .	132·81

Одбор прими извештај на знање и одреди г. г. Срету Ј. Стојковића и Момчила Иванића да прегледају рачуне.

3.

Г. Срета Ј. Стојковић и Г. Момчило Иванић прегледаше рачуне и Одбору реферовaше да су исправни.

Одбор прими реферат на знање и благајника разреши од даље одговорности за њих.

4.

Деловођа показа рачун о трошковима око XVII Годишњице, која је изнела на 26 штампаних табака, и пошто је Годишњици одређена мала продајна цена, од 2 динара, то је Одбор

Одлучио: да Годишњице од сада не буду веће од 20 штампаних табака, и да чланци који се у Годишњицу примају од сада не буду већи од пет штампаних табака.

5.

Приказан је спис *Васојевићи, Полимље, Метохија* од Милоша Велимировића, свештеника пиротског.

Одлучено је да се умоли г. др. Јован Цвијић, проф. Велике Школе, који је спис већ прегледао, да о њем да своје мишљење.

6.

Г. Андрија Антић, председник суда у пензији, поднео је Одбору свој превод *Философија казненог права* од Адолфа Франка, да га Одбор изда о трошку Задужбине.

Пошто тако стручни списи, као што је овај, који је, као што и сам преводилац каже, намењен ученицима Велике Школе, не иде у програм издања Чупићеве Задужбине, одлучено је да се спис врати г. Антићу.

7.

Даље се говорило о спису г. Мил. Вукићевића

Одлучено је да се умоле референти г. Љ. Ковачевић и г. Момчило Иванић, који су о спису усмено реферовали да поднесу писмене реферате, па њихове примедбе да се доставе писцу.

8.

Уредништво „Subotičkih Novina“ моли Одбор да му шиље бесплатно своја издања ради комплетовања библиотеке за онамошње Србе.

Одлучено је да се пошљу досадашње Годишњице, којих има, и да се и одсадашње шиљу.

9.

Срби, студенти Кијевске Духовне Академије моле Одбор да за билиотеку те Академије шиље бесплатно своја издања, како би се они могли њима користовати.

Одлучено је да се пошљу досадашње Годишњице којих има, и да се унапред шиљу.

10.

Председник предложи Одбору да изабере нову Управу.

Одбор одлучи да и даље остане председник г. Мил. Ђ. Милићевић, а деловођа и благајник г. Жив. П. Симић.

С тим је састанак закључен.

ПРЕДСЕДНИК,
М. Ђ. Милићевић

ДЕЛОВОЂА,
Жив. П. Симић

САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
3. СЕПТЕМБРА 1898.
У БЕОГРАДУ

Били су: председник М. Ђ. Милићевић; чланови: Љуб. Ковачевић и Момчило Иванић.

1.

Председник помену да је од последњег Одборова састанка умро члан одбора Светислав Вуловић, и да је ред да га се Одбор сети с изјавом учешћа. Чланови одазваше се са: „Бог да му душу прости!“ За тим је скуп одлучио да г. М. Иванић напише покојнику некролог за Годишњицу.

2.

Г. Милићевић приказао је Одбору свој чланак „Задружна кућа на селу“. Одлучено је да се исти наштампа у Годишњици.

3.

Председник саопшти Одбору писмени реферат г. Дра Јов. Цвијића, о рукопису попа Милоша Велимировића, „Васојевићи, Полимље, Метохија“. И према мишљењу његову, Одбор је одлучио да се рукопис наштампа у Годишњици.

4.

Председник саопшти писмене реферате г. Љ. Ковачевића и г. М. Иванића о рукопису г. Миленка Вукићевића „Школе и ширење писмености у држави Неманића“. Чланак је примљен за Годишњицу.

5.

Саопштен је чланак г. Андре Гавриловића „Белешке о варијантима српских народних песама“. Одлучено је да се чланак наштампа у Годишњици.

6.

Приказан је спис г.г. Петра Косовића и Михаила Миладиновића „Трговачки центри и путови по српским земљама у средњем веку и у турско време“. Примљен је за Годишњицу.

7.

Одобрено је да се од Годишњица, којих има пошаљу Српској гимназији у Солуну; Српском Православном Певачком друштву „Слози“ у Са-

рајеву; Дру А. Љ. Митровићу, уредн. „Срп. Гласа“ у Задру.

ПРЕДСЕДНИК,

М. Ђ. Милићевић

ДЕЛОВОЂА,

Жив. П. Симић

Напомена. Коментар г. Драг. Милутиновића на спев Симе Милутиновића примила је управа, пошто се ови радови г. Милутиновића управо продужују.

ЗАДРУЖНА КУЋА НА СЕЛУ

ПРЕДГОВОР

Пре доста година, у неколико прилика, склањао ме је уважени пријатељ, гласовити правник, В. Богишић, да што више напишем о правним обичајима у задружној кући у Србији.

Ма да сам и рођен у такој кући, и ма да сам се први пут јавио у Српском Ученом Друштву с описом српске задруге, опет сам се навалице устезао улазити у описивање чисто правних појава у сеоској српској задрузи.

То своје устезање, пред самим собом, правдао сам овако: по занату, ја нисам правник; према тому, такав се опис не може с правом ни очекивати од мене. За тај посао наћи ће се других пречих радника!

О ободској слави у Црној Гори, године 1893, видех се на Цетињу с В. Богишићем. Том приликом, он ми рече: да од мене очекује опис тражених одношаја. Готово и нехотице, ја му тада одговорих, да бих зар нешто и написао, када би ми он поставио питања, која би мој рад уоквирила, да не бих иначе прешао преко граница предмета.

Дајући то обећање, мишљах: или ће он питања написати, и тада ћу му ја на њих одговорити што могу; или неће — и онда ће ово све остати празан говор.

Од тога обећања прође доста времена. Кад би, а 15 јуна 1897, мени од Богишића стиже писмо и триестак питања!

Писмо његово гласи:

Дубровник $\frac{12}{24}$ јуна 1897

Многоцијењени Господине и пријатељу!

„Давно је већ да ми потражисте неколика питања за описивање правних породичних обичаја, а давно је такође да вам их обећах, — и то тако давно, да је већ моје обећање (= promissio boni viri = obligatio) готово уништено застаром. При свем том, ипак, овом писамцу прилажем *мали број* питања о предмету.

Ова су питања бачена на папир који дан пред што ћу отпутовати последњи пут из Француске, и то онако како ми на ум падаху, без икаква реда, и не отворивши какве књиге, јер писах у паришкој околици. Али и кад би у самом Паризу писана била, гдје ми је библиотека, не бих био у књиге такнуо, јер би онда требало било прочитати све што је до сада писано о нашим сеоско-породичним обичајима, јер без тога не би никако било могуће што *опширније* писати о предмету. Рекох навлаш *опширније* а не *потпуније*, јер ће се потпуна програма питања о предмету моћи написати тек позније, на име, пошто ви издате све што већ сабрасте, или што ћете још сабрати и описати. Јер, не треба заборавити, да у нашем предмету, при свем оном што је већ написано било, има још доста неријешених, прин-

ципијелних питања, — и тек кад се о њима прибере нешто више грађе за рјешење, моћи ће се даље ићи.

Понављам, — ово што овдје прилажем, нијесу него питања која ми се сама по себи уму наринуше, кад оно пре десетак година писах о *инокоштини*. То ми је, остављајући на миру књиге, понајбоље у памети остало, па вам о том и написах ово мало, али и ако је мало, није с научног гледишта без важности. . . . .

. . . . . .

А сада, будите ми, са свијем тамошњим знанцима и пријатељима, срдачно поздрављени! С одличним поштовањем

В. Богишић.

ПИТАЊА

Је ли отац домаћин у сеоској породици, где сви кућани од њега произлазе, слободнији у располагању са домаћим пословима, него ли је домаћин праве, шире задруге, где, осим његових потомака, има и других кућана?

Допире ли његова власт до тога да се иметак домаћи сматра као да је његова права влаштина?

Ово не питам како је по писаном закону, јер знам да је грађански законик погрешно изједначио сеоску *ужу* фамиљу са варошком, у којој су посве друга начела, него је важно знати како је у животу, и по народном мишљењу?

Ако има разлике у власти између домаћина *шире* и *уже* сеоске фамиље, треба подробно описати у чем се то јавља у различним приликама, наприлику, при продаји љетине, стоке, непокретних ствари, у трошењу домаћих новаца, при обећавању за удадбу домаћих девојака итд. Треба описати у којим је врстама послова домаћин уже, а у којима домаћин шире фамиље *мање* или *више* одвисан од пристајања кућана?

Може ли кућни старешина, па био он баш сам са својом одраслом дјецом у кући, искључити кога члана из куће, па баш да је овај што и скривио? А може ли га ишћерати не давши му ништа? (Члан 58 Данилова Законика Црногорског овлашћује оца да ишћера непослушна сина из куће; али све судије тврде да суд није никад допустио да се ко искључи из куће без дијела)?

Одговара ли домаћин кући за послове, које је зломислено с ким углавио на штету куће, — или јој иначе коју штету проузроковао? Би ли се све свршило тим што би га свргли с домаћинства, или би требало да још накнади штету, и у којој мјери?

Догоди ли се да женска кућом влада, и то не као жена домаћинова, него као домаћин? Бива ли то обично кад у кући остане самохрана удовица с нејаком дјецом, или то може бити и у другим случајевима, и у којима? Ако је прва, продужује ли она, и пошто јој какав син на снагу стане, своју управу, или је пренесе са свим на сина? Има ли таква жена и послије какав утицај у управи домаћих послова?

Имају ли, и могу ли имати мушки своју особину? У Црној Гори од прије није готово никакав мушки могао имати своје особине, јер све што се радом текло, припадало је кући. Тек оно што ко добије без *труда*, наприлику, нешто нађе, неко му нешто дарује, наслиједи нешто, итд., може ући у особину.

Како је у вас уређена обичајем особина? Шта, осем новаца, бива у особини? Може ли *неодељен* кућанин имати у особини свој сопствени комад земље или кућу? Откуда потјече особина у мушкијех? (Од трговине, од заната, од наследства итд.).

Убраја ли се у особину одјећа, и обућа коју кућа даје појединцима? А токе, златом везене јечерме, драгоцјеније оружје, итд., што у неким кућама долази од прошлога времена, које право, осем уживања, има на њих појединац који их носи? Држи ли се да је то скупна имовина кућња? Може ли се и други кућанин таким стварима служити? Којим редом, и којом при-

ликом? Има ли кућана који имају таких драгоцјених ствари као своју сопственост или влаштину?

Располаже ли сваки кућанин посве слободно својом особином за добра живота, или треба за то чијегод пристајање?

Да би се кућанин могао бавити трговином, треба ли за то дозвола осталих кућана? Даје ли се дозвола *муче* (тојест пуштају га да тргује, не спречавају га да одсуствује из дома итд.), или то бива *изречно?* Даје ли он што год и кући од своје добити, и у које име? А ако место добити буде губитка, помаже ли га у том кућа?

Кад кућа о свом трошку шаље каква младића да научи занат, или какве више науке, па и послије тога остане у кући, даје ли он од те своје стручне добити што год и кући, и у ком размеру? А кад прими државну службу те, не оделив се, оде у варош да живи, што тад?

За штету коју неодељени кућанин учини туђим људима одговара ли сам лично својом особином и дијелом, или одговара кућа, и у ком размеру? Да ли ће бити једно или друго, зависи ли од врсте штете и начина којим се догодила, на прилику, кад је штета учињена нехотице, навалице, од обијести, у свези са кућним послом, итд.

Је ли властан неодељен кућанин продати или даровати, за добра живота, своје право на дио, које има у кућној имовини? Бива ли тога често, и у којим приликама?

Што бива особина у дјевојака, па и у женскиња у опште? хаљине, златни и сребрни уреси, новци, сандуци, постеље...? Откуда им обично то? Саме израде, добију на дар (од кога?), добију наследством од матера, од оца, заради надницама изван куће, итд.

Бива ли да, кад им што треба, при неким приликама, потрошити (да купе игала, сапуна, рубаца, свиле, конаца, комадић руха), узму што од љетине без питања? Ако домаћин дозна, кара ли их, или се чини као да не зна? А кад се тим узимањем прекораче неке границе, што тад? Бива ли да откривено узимљу те продају за

себе какве производе од земље, нпр. кајсије, јабуке, крушке, итд.

Што обично донесе са собом у мужевљу кућу жена, осим руха и женског накита? Да ли још и новаца, који комад стоке, итд.? Ко тим управља и плодове од тога прима? Управља ли жена сама, или треба при располагању, између живијех, да и муж пристане на посао који се глави; или може да буде и без тога пристајања, шта више, и против мужевље воље? Има ли што особито за дарове које жена даје другима?

Кад удата жена има новаца у својој особини, а кућа у којој живи треба новаца да позајми, је ли она, бар морално обвезана да кући у помоћ притече? Је ли тај зајам сигуран, или је слабији што се тиче сигурности и тачности повраћања, од дугова које кућа туђим људма дугује?

Даје ли се домаћој жени на позајмљене новце иста добит као и туђему, или по нешто мање? Какав је положај таке жене у кући упоредо с другим женама које немају новаца? Штеде ли је, на прилику, при домаћем раду, и у ком степену? Дају ли јој кад год какав дар?

Бива ли да кућа одијели кога од својијех чланова баш и преко његове воље? Да би се то могло, треба ли да је што скривио? Кад је ово последње, дају ли му потпун дио, или му га крње, и у ком степену? А бива ли да женску какву осим случаја удадбе искључе, и рашта?

Има ли ствари покретних и непокретних, које се по њиховој врсти, или по начину и времену стјецања, дијеле на особит какав начин? Поступа ли се при диоби једнако са добрима која стекоше садашњи чланови, од онијех што унаследише од предака; како се дијели стока; како ли љетина, итд. (Познато је да се у Русији, старијим и богатијим кућама, дијеле добра на унаслијеђена (родовое имущество) и стечена (благоприобрѣтенное), те при диоби постоје засебна законска правила за једну врсту, а опет засебна за другу).

Чиновник или трговац који је изишао из сеоске куће где се родио а неузео дијела, може ли га искати

кад се кућа буде дијелила? Ако може, догађа ли се често да се таки људи доиста користе тим својим правом?

Кад се дијеле, урачунавају ли појединцу оно што је кућа на њ потрошила: за учење, за лијечење у болести изван куће, итд., и у којој мјери?

Бива ли да, пошто су се једном подијелили, сваки узме све своје са собом, или им и на даље остаје каква врста скупнога имања у заједници? Ко и како тим остатком управља, и како се њоме користе?

Догоди ли се да, пошто се подијеле и свак своје узме, опет се саставе сви, или бар неки од њих, у пређашњу заједницу? Бивају ли при том какве особите погодбе међу њима, и које?

Отац домаћин у кући, гдје су само његови ожењени или неожењени синови, чим може располагати завјештајем, то јест, последњом вољом? Само ли оним што би га запало у дио кад би се одијелио од својих синова, или и преко тога? Ако не може преко свога дијела, може ли бар тим дијелом располагати, па и да није de facto одијељен?

Мушки задругар моћи ће, по свој прилици, и код вас слободно располагати на случај смрти својом особином. А може ли оставити, ако нема своје дјеце, кому хоће послије себе своје право па дио који има у скупној домаћој имовини?

Како се обично праве завјештаји? Да ли више устно него ли писмено? Ко обично бивају свједоци? Бивају ли кућани при томе, или се то, напротив, ради тајно и скривено од њих?

Жена удата може ли још за жива мужа слободно оставити последњом вољом своју особину кому хоће? Ако је муж у томе не спречава, спречавају ли је дјеца? А што кад нема него удатијех кћери?

Удата кћи каква кућанина, који мушке дјеце нема, може ли искати дио, или дио дијела, који јој је отац имао у неподијељеном кућном имању? И ако није удата, што тад? А што бива с особином такога умрлог кућанина који нема него ћерку?

Остаје ли обично удовица у мужевљој кући, или се кад обудови врати у род? Али ако хоће има ли право

остати у мужевљој кући и на имању, или на дијелу његову, на баш и да нема дјеце? Кад се удовица преуда на кога падају трошкови преудаје (за рухо, за свадбу, итд.).

Било да се преуда, или да се у род врати, даје ли мужевља кућа такој удовици штогод као накнаду њенога рада, и њена права? У Црној Гори у таким случајевима кућа даје удовици тако звану *отстојбину*, и то према годинама које је провела у мужевљој кући.

Примивши ова питања, преписао сам их, и послао неколиким својим познаницима, умоливши свакога да одговори, колико на које узмогне. Сам пак узео сам преметати своје забиске, одабирајући оне које се овога предмета тичу.

Од мољених познаника само ми тројица послаше неколике одговоре, које сам са захвалношћу примио и, у колико се што могло, где треба, употребио у овом саставу. Остали мољени сви се оглушише!

Тако сабрану грађу о предмету, ја сам разредио, и груписао око оних, који и чине и могу да чине задружну кућу у селу, почињући говор о домаћину, а завршујући га о деци, којој се свака кућа радује као озебао сунцу.

У предговор о овом спису унео сам и та Богишићева питања једно за то да се зна да ме је он највише и склонио да ово напишем, а друго — да пружим могућности и другима да изнесу што више и што боље о том предмету!

28 априла 1898
у Београду

М. Ђ. Милићевић.

ЗАДРУЖНА КУЋА НА СЕЛУ

Кад је, кроз неколике векове, у Српскога Народа, било нестало *Круне*, најснажнијега чувара великих националних традиција; кад му се по свету растурила *властела* која, чувајући старину свога рода и својих користи, обично очувљава и главне одлике скупне народне личности: онда је народни живот остао био у самој *сељачкој кући*, јединој још верној чуварици народнога континуитета, народне непрекидности.

И ту се тај живот добро очувао!

Од свих народних кућа, најпотпунији представник организације унутрашњега живота и рада јесте *задружна кућа на селу!*

Том *задружном кућом,* том *Задругом,* како је краће називљу, бавили су се многи учени људи, наши и туђи; али у њој остаје још доста за проучавање.

И ми смо намерни забавити се задружном сељачком кућом, али ћемо сада проучавати нарочито њену *правну страну,* правне одношаје међу члановима таке задруге, и то само онолико колико се буде могло сазнати: какви су правни одношаји у такој кући били пре данашњих наших државних закона.

Желећи сазнати и представити сељачку задругу онаку каква је била пре данашњих писаних закона о задрузи, ми се тим законима не само нећемо бавити, него ћемо се још чувати, колико се год узмогне да, и нехотице, коју њихову одредбу не узмемо као последицу народнога обичајнога права.

Не треба ни доказивати колика би била добит за науку, кад би се могло јасно сазнати, и разговетно забележити: што је у животу наше данашње задруге наслеђено из обичајног народног права, што ли потиче из ових нових државних закона и уредаба о задрузи?....

Велика задруга на селу организам је веома испреплетан, и свакад пун интереса за проучавање. То је прототип, у којем Србин често замишља и Државу Српску. И то му није за покуду? У овај мах, ми се не можемо упуштати у свестрано разматрање тога појава. Ради лакше прегледности, ми ћемо из задруге узимати једно по једно лице, једнога по једнога њезинога члана, и ређаћемо његова права и дужности. У том претресању чланова задруге, нећемо прећутати ни саме слуге, јер, у сељачкој бољој кући, а таких је, Богу хвала, већина, и на слуге се гледа некако другојаче; на њих се не гледа као на просте најамнике, већ као на кућне помагаче који, сносећи заједницу труда, имају некога гласа и у заједници управе!

Доцније, кад у обрађивању овога предмета наступи који случај из живота у задрузи, ово што овде тек поменусмо биће много јасније.

I

ДОМАЋИН

Где год има *дом,* био велики био мали, ту има и *домаћин,* који управља кућом и имовином. Домаћин наређује које ће од кућанске чељади ићи за стоком, а које ће други који рад радити. Домаћин продаје што је за продају, и купује што купити треба. О овим пословима, он се напред разговара са својим кућанима; он држи кесу с кућанским новцима, и брине се за порез и за друге дације.[1] Кад се кућани у очи недеље и празника, заједнички моле Богу, домаћин молитву почиње и свршује. Кад кући дође гост, домаћин с њиме руча, и разговара се. Кад је слава, или који други благ дан, домаћин почиње с гостима пити. Гости обично на прву чашу, која им се понуди, реку:

— Старији Бог, па домаћин!

И домаћин, одиста, пије прву чашу, наздрављајући другу најстаријему између гостију.

Домаћин у кући инокосној, то јест, онакој, где живи само он, његова жена, и њина малолетна деца мушка и женска, док су му деца нејака, цели је

---

[1] Где ово бива другојаче, то јест, где кућанске новце не држи домаћин, казаће се доцније у овом спису.

господар и над имовином, и над вољом својега народа (жене и деце), како то обично зову сељаци. Кад му синови прирасту, и кад му почну помагати у радовима, онда се и одношај између оца и синова му мења.

У Нишу, и у нишкој околини, има овака напомена оцевима домаћинима, који држе кућу, и управљају кућанском омладином:

— *Суди својему детету, и карај га, док му је каша за* **золоту** (30 пара), *а кад му каша буде за* **пуљу** (60 пара), *онда му већ не можеж ништа*“!!

Синови, кад порасту, кад се опашу снагом, и извежбају се у кућанским пословима, не само да својом вољом и мешањем, мењају и слабе власт оцу-домаћину, него се још не ретко догађа, да му и домаћинство преузму, пренесавши га на којега од синова му, који им се свиди да је вреднији и подобнији за управљање кућом!

Да се оправда тако поступање, створене су изреке, које свак прима, као са свим путне. Тако се често чује:

— Ко ради, онај и суди! — Ко трка, онај и срка!

Оному оцу, кому синови тако преузму домаћинску власт, не остаје тада друго, него да гледа кошнице, да иде за стоком, или да оде у воденицу, ако кућа има своју воденицу!!

Путујући по школама године 1862, дођох 26 маја ка цркви и школи у селу Јелакцима, међу Жељином и Копаоником. Бејаше задушна субота у очи Тројица. Ту ме дочека кмет села Јелакаца *Јован Пецић*, који је једном био и посланик на Народној Скупштини у Крагујевцу.

Из разговора с овим човеком, ја дознадох да он, сеоски старешина, у својој властитој кући није *домаћин,* него је то његов средњи син!

— Како је то, Кнеже, упитах га даље: — ти си глава целој овој општини, а ниси старешина у својој кући?!

— Ето како је, Господине, одговори старац, смешећи се смехом задовољним: — Село ме је изабрало за кмета, и ја судим свима мојим сељацима; па ако и мој син скриви (досад Богу хвала није), ја њега каштигујем као и сваког другог мог сељака. А кад одем кући, ако синови нађу мене крива, они..... па се ту зацени од смеха, и тако ми не каза што му чине, или што би чинити могли, синови му, ако би нашли да је крив. Ма се мени чинило, да се он то шали, а у истини њега синови поштују како и треба оца поштовати...[1]

У селу Рипњу, за мојега детињства, бејаше неки старац, Антоније Марић, с петорицом синова у кући. Ови синови, пошто су одрасли, иженили се, преузели су радити све кућанске послове, па и судити кућом, и свом имовином кућанском. Пошто се већ била поборавила Чича-Антонијева секира и мотика, онда се и кеса његова са свим збрчкала. Весели отац тада је све изгледао из синовљих шака. Говорило се онда у селу да он, сиромах, нема ни ситне паре, да би, недељом, имао што пустити у црквени тас! Антоније је огледао многе мере и начине, да синове окрене на бољу пажњу према себи, као оцу њихову; и кад ништа није помогло, он, једном, изиђе пред среског начелника, Ђорђа

[1] Моје *Белешке уз пут кроз пет окружја*, страна 120–121.

Цинцаревића, покаже му своју очинску невољу, и замоли га, да му синове посветује, да не чине тако с рођеним оцем својим!

Цинцаревић, већ познат с одредбама нашега Грађанскога Законика, а за уређење сељачке куће, и за живљење у њој по обичајном народном праву, ништа не марећи, а можда и не знајући, одговори овако:

— Ја сам, Чича Антоније, мислио да си ти паметан човек; и призивао сам те често, да чујем: како о чем мислиш, а сад видим, да си ти права будала!

Чича Антоније претрне на таке речи.

— Оно је имање **све** твоје, продужава Цинцаревић: — Твоји синови, док си жив ти, немају онде ништа! Најури доле под грм, па ће онда видети ко је госа од оног имања!

Чича слегне раменима, оћути, и удаљи се од капетана; а после се својим суседима овако вајкао:

— Чудан човек, Бог и моја душа! Ја му се пожалио, као старешини, да призове оне моје самовољнике, да их покара, и поучи, а он ме светује, да своје синове отерам у гурбете. То Бог ме не могу, па макар и горе било!! И тако се таворио са својом невољом до смрти!...

Чича Антоније није држао да је сва кућанска имовина само његова тековина, него напротив да она припада и њему и његовим одраслим синовима, који су њему одавно помагали у раду. Зато није ни пристао да, на онај капетанов начин, образуми своје синове!

Еле, пре писаних закона у Србији кућни домаћин није сматрао да је сав кућевни иметак његова права властитост, него, напротив, да у том

иметку имају дела и власти и његови одрасли синови који су, заједно с њим, текли оно што се има.

По томе, сам отац, без пристанка синова, није могао отуђити ништа од некретне имовине. Синови, кад би отац хтер нешто да отуђи а они то неће, световали би га и сами, и преко пријатеља, па ако све то не би помогло, они би се онда склањали на крајњу меру: да изиђу из куће, и да оставе оца сама.

И то им је обично помагало!

Пре писаних закона отац се није сматрао овлашћен да свога сина истера из куће, не давши му ништа! Могао је дати му мање, него што би му на део пало после очине смрти; тек се свакојако држало, да му је нешто дужан дати!

У нишкој околини, до ослобођења од Турака, отац домаћин могао је сваког непослушног сина задругара истерати из куће; али је, у сваком таком случају, дужан био дати му *крова*, и колико толико имања, да може живети. За такав случај, онамо се обично говорило: „С оцем — домаћином није се слагао; зато га је *одвојио*!“

Ово је, вели се онамо, могао учинити само *отац*, кад је кутњи старешина, са својим сином; ако ли је у кући старешина био брат, он свога брата, кућанина, није могао овако истерати из куће!

Продају сувишне летине: хране, сена, ракије. вина, могао је домаћин учинити сам, али се сматрало да је у реду, да каже кући: колико је чега продао, и пошто? За продају стоке обично је бивало више разговора и договора, а за продају непокретног имања потребан му је био изречан пристанак свих одраслих задругара!

Чак се некад, наравно ретко, у питање о продаји непокретнога имања мешала и домаћица и то

је своје мешање исказала на са свим особити начин, који ћу испричати доцније, кад *домаћица* дође на ред.

Шта више, и слуга добар и веран, који је више година служио, и старао се о паћењу и товљењу стоке, хтео је некад уплетати се у продају, и то му се мешање трпело, као нешто са свим путно. Ја сам својим очима гледао овакав призор.

Домаћин извео трговачкому калаузу два товна вола, и годи се с њим о цени за те волове. У тај мах дође к њима некакав старчић, и чувши колико калауз даје, и како се домаћин ломи: да дâ, или да не да, ухвати волове за порожје, и одведе их у ливаду, говорећи:

— Зар сам ја ово чувао и напасао, да тај газда данас води тако буд' зашто?!

На то домаћин само слеже раменима и рече:

— Ако ћемо право, он се је око њих највише и мучио!..

То је био дугогодишњи слуга.

Трговачки калауз, који је то и лично знао, не рече ни речи, него се опрости, и оде без пазара!!

У новим окрузима, у већој задружној кући, новце од продате стоке, од хране и пића, не држи домаћин при себи, него се те паре предају неком женском чељадету у кући,[1] те их оно чува! Што се од тих новаца потроши, казује се свим члановима задруге!...

Отац домаћин у кући, у којој живе његови синови ожењени, а неки још и нежењени, ако остане

[1] Да ли ово није постало од турскога страха?

удов: онда која од снаха узима на се, да му се стара кошуљом, чарапом, и другом дворбом. Ако се така кућа распе, раздели, онда се имање поцепа на онолико делова колики је број мушких глава (синова с оцем). Сваки син узме свој део, а и отац део свој, па он, после, свој део саставља са делом онога сина, с којим хоће да живи до смрти. После смрти очине пак део очев остаје оном сину, с којим је отац до смрти живео; који је оца сахранио, и подушје му, по обичају, дао.

Ово се, пре писаних закона, никад није ремети-ло, макар да је то отац само усмено наредио...

Завештања на случај смрти, пре писаних закона, градила су се обично усмено, и врло просто. Онај, који је на самрти, зовне онога ком жели што оставити, а можда и кога другога рођака или суседа, па рекне, од прилике овако:

— Ја, браћо, или децо! хоћу да мрем, него да вам кажем што желим да учините после моје смрти! Мени обуците ту и ту хаљину; укопајте ме ту и ту (поред неког милог му покојника, или на месту, које је за живота особито миловао); за душнога брава закољите ми од стоке то и то; сироту, о мом подушју, не одбите, него нахраните! Теби, Марко (или већ како му је име) остављам то и то; ти ћеш дати томе и томе то и то. Аманет вам Божји то све да урадите! То вам остављам овога света, а онога света то ћу од вас тражити! Опростите ми сви, а вама нека је просто од Бога и од мене, ако сте ме кад чим увредили!"

Тако је, од прилике, бивало завештање пре писаних закона. Није се тражио ни одређен број сведока, нити њихова особита својства. И готово увек извршивано је све онако како је покојник наредио.

У нишком округу, пре ослобођења од Турака завештавања су чињена усмено пред пријатељима, некад јавно да сви чују, а некад и кришом од својих кућана. Ни тамо се није тражио ни одређен број сведока, нити особита својства за оне који ће бити тестаменту сведоци!

II

КУЋАНИ — ЗАДРУГАРИ

Задружна кућа у селу зове се она, у којој је доста радних рука, било да су то одрасли синови заједно с оцем својим; било да су ижењена браћа, са својим породом; било да је који стриц са синовцима, или дед с унуцима. Таку кућу сељаци обично зову *задружна кућа*, или краће: *задруга*.

Кућа се још зове она заједничка за све задругаре зграда, у којој се ложи заједничка ватра; где се ґотови јело за све у кући; и где се сви заједнички, у очи недеље или у очи свеца, моле Богу.

У тој кући редовно спава кућни старешина, домаћин, са својом женом, и ситном децом својом.

За сваког ожењеног задругара пак има оделита од куће зграда, *вајат* или *клет*, где он ноћива са својом младом и децом, ако и деце има. Вајат се гради заједничким трудом и трошком, а сматра се као *особна својина* онога који у њему ноћива. Вајат је обично под кључем онога чији је, или жене његове.

У вајату никад не гори ватра.

Неки Ранисав Ћесаровић, из Врагочанице, у Ваљевској Подгорини, осуђен на глобу за укриумчарени дуван, који се нашао у једном *вајату* код његове куће, жалећи се Савету против таке осуде,

вели: „*Кућани су по селима одвојени, и сваки има* **свој вајат за себе,** *и ја, као старешина задруге, не могу знати што је у чијем вајату, јер су вајати преко дан затворени.*[1]“

Кад се задругар дели од задруге, он свој вајат узима, као извесну своју имовину,[2] коју му нико и не спори.

Кућани задругари седају за трпезу по старештву, како се који родио; сви слушају домаћина, а међу собом млађи старијега. Њих домаћин пита за мишљење у важним стварима, а некад тражи и њихов пристанак: да нешто за кућу уради, или да не уради. А кућани домаћина могу запитати за кућанске новце (где њих има), за продају хране, стоке, или и за што друго.

Кућанин задругар узимало се је да је пунолетан кад се ожени, макар немао више од 18 година! Утврђене доби за пунолество није било, него се узимало онако од прилике, кад момак сазри, да је тада и пунолетан!

Што год кућанин ради у такој кући, у такој задрузи, то све бива за кућу, за сву задругу. У Сврљигу можда и нема задружне куће, из које не оду по један или и по двојица кућана у варош на разне службе, или ма куд у печалбу; и што год ови зараде, то све шиљу кући, јер за кућу и служе и раде. И што који задругар улови, за кућу је уловио! А ако што добије на дар, или нађе пчеле, или што привреди, не напуштајући кућанскога посла — то је његова особина!

---

[1] Саветска № 3959 од 1897.

[2] *Јован Ђак*, стр. 42.

Тако се ради у Сврљигу и у околини нишкој, а у Шумадији бива овако: На прилику, један је задругар вешт дрводеља: шара женскињу преслице, плете котарице, гради разбоје, потеже или из нова гради бурад, па у оне дане кад његова кућа светкује он, „Бога молећи“, узме те уради нешто од поменутих ствари. Што за то добије — његово је, мањ ако сам, драге воље, уступи кући.

Тако стечену ту своју особну имовину он троши само на себе: да нешто лепше купи за се, или је чува да му се нађе, кад пође ком у сватове, или ма куд даље од куће.

Сваки задругар у већој задрузи као своју особину има: своје преобуке, хаљине ношаће, обућу, и неке ручне урутке за рад, као што су: секира, мотика, коса; будак може бити за свакога; а секира, која треба често, зна се чија је. Уз то сваки има свој ножић или бритву за појасом.[1]

Својом особином задругар је за живота могао располагати по својој вољи, а и након смрти могао је оставити ком је хтео, не питајући за то никога, али је обично казивао и наручивао што и како жели да се учини кад он умре.

Оружје: пушка, пиштољ, велики нож, свакад је имање кућанско, осем случаја, кад је који задругар неко оружје задобио у рату: онда је то његова својина.

Исто тако скупоцени хаљетци, појаси, златом везени листови (силаји), ђечерме са сребрним пу-

---

[1] У задружној кући, где влада утврђен ред за ситно и за крупно, зна се и које је чија кашика. Мој отац је јео једном кашиком 32 године. За толико време нити је кад пред њега на трпезу постављена друга кашика, нити се ико од кућана усудио послужити се његовом кашиком!

цима, срмали-јелеци, златни џамадани, куповни свилени појаси, сребрне паласке, кубуре с кубурлуцима, и сва коњска орма — кућанско су имање.

Токе се данас у Србији врло ретко виђају. Истина песма вели: *„Потрошио хиљаду дуката, док је себи токе саковао“*, али се бар у Шумадији држи: да се *токе не купују; оне се добијају у бој*у. Ко *њих добије, његове и јесу!*

Овим рећим, скупим стварима, задругари се служе по одобрењу или по наредби кућанскога старешине.

Осем оно новаца, што који задругар својим рукама заради свечаником, и кад кућанскога посла нема (где и то не припада кући), и осим оних хаљетака, обуће, или и оружја што припада њему лично, ретко се дешава, да је њива, ливада, вотњак или виноград, особни иметак кога задругара, мањ да коме тако што дође као женовина, по наследству од женине стране. Колико се сећам, сељаци такав део имања узму у општу кућанску имовину, обрађују га, и уживају, као и друго задружно имање. Кад би пак дошло до деобе, тај би део отишао оном чиј је...

Задругар који се одао на какву трговину, улазио је у тај посао лагано, неосетно: најпре се јављао као вредан момак, кога није мрзило потрчати, и видети у кога домаћина има брава на продају, колико их цени, и шта вреде ти брави? Докле то ради, он се зове *калауз*, кому главни *трговац*, онај за чиј рачун лучи браве, плаћа нешто *калауштине* од грла купљених брава.

Мало по мало, овај *калауз* почне лучити свиње за свој рачун, и трговати на своју руку. Ако за-

другар то ради у радно доба, онда некад плаћа кући посленика, као замену за себе. Што пак заради трговином, узима се да је зарадио целој задружној кући. За себе он сматра да је доста, ако се лепше одева, што се боље храни, и што се састаје и разговара с трговцима и одабраним људима.

Не знам да је ком таком задругару-трговцу кућа давала *формално* одобрење на такав рад; а знам два случаја, где је задругар, својим трговањем, оштетио задругу, па задруга није штету ставила њему на рачун, него је је узела на се.

У селу Реснику, близу Београда, у једној задружној кући, један се брат био одао на трговање живим малом, па је у том штетовао. Његова је кућа платила ту штету из комуна.

У селу Рипњу неки Милан Стојановић, живећи у задрузи с братом Јованом, ода се на трговање, и навуче дуг на задружну кућу. Од срамоте Милан побегне у свет, а Јован с кућом плати сав Миланов дуг!.....

Ко из задруге оде на занат, тај у мајстора нађе храну и одело, те задруга на њега троши мало, или и ни мало. Овакав од куће не тражи ништа, док му је жив отац, а после — како који (Нишка околина).

Ко пак оде на науку, за тога кућа, особито ако је имућна, троши према својој могућности. Доцније, кад дође до деобе задруге, задругари, који су остали дома, ради би били трошак око школовања ставити на део самом школованом, али то данас забрањује закон. А пре закона оваких случајева није ни бивало, или их је бивало врло ретко. У оно старије време школовани задругар ретко је кад хтео тражити свој део из задруге, него је живео од своје службе, а задружној кући одлазио је тек кад и кад,

да се одмори и почасти. И данас има таких задругара, који од своје плате помажу задругу новцем; а има их и који су свој део одвалили и узели, пошто им данашњи закон то допушта.

У Нишу задружна браћа Поп-Павловићи измирили су свога млађега задружнога брата Ђорђа, који у Бечу учи медицину, с 15.000 динара, обвезавши се, ако му то не буде доста за довршење школовања, још му дати и зајма, који ће он после вратити задрузи....

Кад се деле задругари, од којих су једни жењени а други нежењени, онда се најпре *из комуна,* како то обично веле сељаци, нежењенима да онолико колико је кућа потрошила на женидбе оних који су ожењени, па се после дели оно што остане.....

За сваку штету, коју задругар учини другим људима, одговара задруга. Ако је штеточиња младић, а у штети, поред нехата, има и његове кривице, њега каштигује кућни старешина.

Слушао сам да данас, при писаним законима, негде и овако бива: Задругар се, рецимо, потукао са суседом, и рамио га. Суд убојицу осуђује да трпи тамницу, и да плати рањеному лечење и дангубу; а задруга одмах онога задругара кривца дели, да трошкови ти падну на његов део!

Пре писаних закона пак бивало је овако: кривицу испашта кривац, а штету тегли сва кућа његова.

Још је бивало па се, бој се, дешава и данас, само се отворено не признаје, да нека јака задруга онога свога задругара који се, тамо он, проневаљали толико, да му нема поправке, сама суди и осуди. да се смакне са света! Такога човека у један мах нестаје, и не може да му се нађе ни стрва ни јава: само се рашчује да га је нестало. При свем

том, у тишини се зуцка, и верује, да су њега задругари осудили и — уморили!!

Ко буде путовао по Србији, нека, нарочито на западном крају њеном, да ухо на таке говоре и разговоре, па ће чути такав глас о једној веома великој и високо цењеној задрузи!!...

Да неодељени задругар, који нема од срца порода, још за живота, свој неодељени део завештава кому, након своје смрти — не знам случаја; али знам да бездетан задругар, за живота свога, узме дете кога својега брата, или рођака, или баш и туђега човека; па то дете подсвојче гледа и пази као и да му је рођено његово, и оно му се, после смрти, сматра као наследник.

Ако је дете подсвојче род своме поочиму, онда нема никаквих обичаја при свршивању тога чина усвајања, него само поочим и помајка то своје подсвојче призивљу, пазе, одевају, ките, и, сваком приликом, називљу га својим чедом, те се тако то усвојење разазна, и уважава. А ако је дете од другога рода, онда се чин усвајања врши двојако: Негде поочим оно дете, које жели узети под своје, провуче кроз ногавицу од својих гаћа, па се то узима, као да му је и од срца пало! Негде опет човек и жена, који немају порода, узму дете које желе усвојити, одведу га у цркву, и ставе преда се тако, да дете својом десном ногом стане на леву ногу поочиму, а левом ногом стане на ногу десну жени помајци својој. И док они тако стоје, поп им очита молитву на усињење. И тим је чин усвојења свршен!....

Из нишке околине јавише ми да је онамо бивало случајева у задругама, да бездетан задру-

гар свој део, на случај смрти, завештава кому хоће!!

Бива да се задругари поделе, и обележе што је чије, па стоку и некретне ствари узме сваки себи, а непокретност остане и даље заједничка, докле им је воља.

У нишкој околини бивало је, да задругари, по свршеној деоби, оставе недељено оно добро, које би изгубило цену, кад би се деобом раздробило. Тако имање или обрађују редом: једне године један, друге године други, а треће — трећи; или га даду неком под закуп, па закупну цену деле међу собом.

Бивало је да се задругари поделе, и сваки свој део узме па, доцније, удари помор, те неки остане самохран; или буде рат: онда се они опет састану у задругу, као што су били пре деобе.

У новим окрузима зна се за случај, где се деоба задруге учинила за то, да се из заједнице истисне задругар кога други мрзе или што је лењ, цандрљив, или има другу какву ману. Пошто се поделе, и сваки узме свој део, онда се једнога дана сви, осем оног мрзана, састану, имање споју и уједине, а он сам остаје одељен.

Кад је реч о деоби задругара, да речем нешто и о кумству. Позната је жеља и молитва у Срба: „Пријатеље добијати, а кумове не мењати!“ И тако једна рођа може другој кумовати од незапамћена времена. Али се породице множе и оне што кумују и оне којима се кумује. Кад се браћа деле кућом и имовином, онда они и своја кумства поделе, па то јаве и кумићима: да знају који ће кога звати, кад дође потреба. Деобу кумства обично учини отац,

или ко се у кући сматра најстарији, казавши синовима, или браћи, које кумство ком остаје.

Негде ту деобу, после очеве смрти, учини мајка, поделивши кумиће својим синовима.

За мојега детињства још је живела у Рипњу нека баба Јована Лукићка, која се с осталима доселила у Рипањ озго од Уне. Она је помињала неко *заилетено кумство*. А на питање, какво је то *заилетено кумство*, баба Јована одговори: — *Душе ми моје, ето какво је: крстим ја теби, крстиш ти мени! Ето то су заилетени кумови!*"

Још нешто о задругама. Бива у некој задрузи по неки члан малоуман, блесаст, недотавит. Такога задруга сматра као дете. О таком се обично задруга стара. Мањ ако он сам куд тумарне и оде. За поступке такога кућанина одговара кућа, у колико би који оштећени тражио накнаде. У старије време сматрало се, а негде се и данас сматра, да је грехота таке људе теретити ма каквом одговорношћу. За такога се обично вели:

— Е, брате, он, сиромах, није то ни изиграо, ни испевао. Снашло га зло, које може снаћи свакога!!...

У неким задругама држе да таком малоумнику неки рад може ићи за руком боље него другом паметном, на прилику, пађење стоке, чување кошница, или који други лакши посао. С тога таке малоумнике трпљиво држе и гледају....

III

МАЈКА

Бива да жена, пошто јој умре муж, као удовица, остане у кући с малолетним својим синовима, и неће да се преудаје, него живи са својом децом, и управља кућом онако као сваки домаћин.

Овака мајка у селу је врло уважавана, и њезина деца сматрају се упућена боље од оне којој је жив отац. Отуда је и постала у народу овака реч: „*Удовичићи кућу куће, а очићи расићаћеју*". То јест, синови, оставши код мајке удовице, бивају кућаници, а који остају код оца-удовца кваре се!

У округу нишком, у селу Дражевцима,[1] има удовица попадија, која, и при пунолетном сину, управља кућом, као сваки прави домаћин.

Ваља знати да је у Србији, у селима, и данас женско ухо врло скупо, те се, према тому, свакој удовици на селу јавља доста просаца. Која се, дакле, не уда, та обично то чини само за љубав своје деце, да се очина им кућа не распе, и она, малолетна, оставши и без мајке, не потуцају од немила до недрага.

Кад овакој мајци удовици синови одрасту, и преузму све радње у своје руке, они некад и ма-

---

[1] Село *Дражевац*, како та зову селани мештани, данас спада срезу алексинатском; службено се пише *Дражевац*.

терину власт у многом смање; али ипак, ако су иоле к свету, они мајку поштују, за свашто је питају, и слушају. А у пточем и мајка се поводи за синовима, и чисто се радује што и она већ има у кући мушку главу, коју ће радо послушати. Жеља за мушком главом у сељачкој кући тако је велика, да се многа мајка осећа задовољна баш и кад синови с њом оштро поступају. Из тога је и постала она клетва: *„Имала мајка пред ким бежати!!* И ово је више благослов него клетва!..

Тада се, мало по мало, материна власт смањује, а синовља увећава, и то нико не осуђује. У највише случајева, материну власт унутра у кући жуди да преузме снаха, жена најстаријега сина, која би желела да се слуша онако како се обично слуша *домаћица*, жена домаћинова где нема мајке-свекрве. На оваку снаху мајка-свекрва хоће некад да се, међу другама, потужи:

— Мени би, слатка, било све лепо и красно од сина; али квари она *ноћна кукавица* (то јест, снаха, која ноћу свом мужу *кука*, жалећи се на свекрву).

Лично сам познавао неколико матера удовица, које су, до своје смрти, биле прави домаћини у кући, и синови њихови, све зрели ожењени људи, своје су мајке поштовали како се најлепше може.

А душа ваља, има и матера мимо свет; па такима ни поштовања не може бити онакога као добрим мајкама. У једном селу, у Шумадији, није потребе казивати му име, у једној честитој задружној кући, била је остала мајка удовица код својих синова. Синови су јој били добри људи, и вредни радини, а мајка, добросрећница стане се опијати, и у пићу бесебе чинити. Син, кутњи старешина,

закључа подрум где је пиће, а мајка, да му се освети, узме секиру, и у чајиру пресече стражњу ногу ждрепцу, који је вредио 80 дуката! Домаћин, видећи то, извади пиштољ и убије коња, да се јадно живинче не мучи! А злосрећну мајку трпели су докле се није Бог смиловао, и узео је са света! Јамачно су таки призори и дали повода да се створи изрека: *Ако си и мајка — покри се!* То јест, ако си и старија, не чини што неподобава!

IV

ДОМАЋИЦА

У инокосној кући, у којој живе човек, жена, и њихова малолетна деца, *домаћин* је муж, а *домаћица* је његова жена. Њих двоје и јесу најстарија лица у тој заједници.

А у кући задружној, где је више ожењених глава, *домаћин* је онај који је годинама најстарији, или онај кога су кућани, ма да је и млађи годинама, за старешину изабрали, а *домаћица* је жена тога домаћина, баш и ако би она била млађа и годинама и удајом од других жена, јетрва својих, по оној народној изреци: *„Свака Госпа Господаром Госпа!“* То јест она је жена госпа, којој је муж Господар!

Ако ли је жива домаћинова мајка, онда је она у кући старија од жене домаћинове, снахе своје.

Домаћица, као женска глава, на свога мужа, и на његову браћу, девере своје, може утицати само памећу и карактером својим, ако тих својстава има.

Ја ћу овде испричати случај из Београдске Колубаре, где је домаћица спречила свом човеку и браћи му, те нису учинили што она није желела да се учини. Ево тога самога случаја. Ја ћу на њ потрошити нешто више речи:

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

У то време, у задружној кући браће Некића, у Београдској Колубари, догодило се је ово:

Кутњи старешина, Павле Некић, имајући у задрузи два млађа брата, већ оба ожењена, управљао је кућом онако како се обично управља у таким задругама: све ситније ствари расправљао и уређивао сам, по својој памети, а крупније послове свршавао је по договору с браћом, задругарима својим.

Ти Некићи имали су, у једном забрану, 90 старих грмова, са свим добрих за дуге.

Једнога дана нађе Павла Светозар Јовановић-Земунац, трговац, који је секао и извозио из Србије дуге, и понуди му за сваки грм по 10 дуката, дакле за 90 грмова 900 дуката!

Макар да се толика сума и Павлу чинила довољно велика, опет он не хте прекинути погодбе: жао му бејаше растати се од онако величанствених дрвета, у хладу којих је одрастао он, а можда још и његов чукун-дед!

После неког времена, ево Земунца опет; и сад му за 90 грмова даје равну хиљаду дуката...[1]

---

[1] Јован Ћириловић, из нахије ваљевске продао је 1889 из свога забрана у Котлини један грм за 432 динара Голдштајну, дрварском трговцу из Пеште. Из тога грма купац је истерао качарске дуге за 400 акова, и зарадио је себи, на том, 120 динара чисте добити. Ћириловићу је од тога дрвета још остало око 15 хвата дрва за гориво!

Није било ретко да су, после тога, грмови плаћани по 200 динара!

Панта Тришић из Вранића, који ради том дрвеном грађом, прича да је неки српски министар (он рече Ч. Мијатовић?!) дао таке грмове у шумама села Конатица, Дражевца, и Степојевца, огласивши најпре те шуме за *општенародње*, по 12 динара дрво, неким странцима! Сељаци тих села били су с пушкама устали, да своје шуме бране; а кад нису могли ништа успети, онда су к сами шчепали секире: и од тога доба, вели Тришић: — *Колубарски су гајеви сатрвени у корен!...*

Сад Павлу заиграју очи на толику гомилу сувога злата, па му рекне:

— Да се разговорим с кућом, с браћом, па ћу ти одговорити!...

У вече, у кући, сва три брата задругара седе за совром и вечерају. Редуша тога дана била је Павлова жена Митра. Она доноси пред људе јело и пиће, очекујући хоће ли још што који од њих заискати, да послуша.

Вечерајући, Павле исприча браћи како му је Земунац давао за 90 грмова најпре 900 дуката, а данас му је поравнио пуну хиљаду!

Браћа, једући, слушају те слатке речи о стотинама дуката, али још не проговарају ни црне ни беле: и њима су, види се, мили стари грмови, тек и жути дукати веома су примамљиви..

У том ће Митра, Павлова домаћица, окренувши се к свом мужу, упитати:

— Па шта мислиш ти: хоћеш ли дати грмове, или нећеш?

— Ја? Ја... одговори Павле, растежући речи, као човек који још није смислио што ће: — ја мислим, мислим, да.. да дам! Силне су то паре; ту има на кантар две оке и по злата!!.

— Све то злато проточиће се кроз прсте, а неће се ни знати куд ће отићи, вели Митра.

— А која је вајда и од грмова? Само стоје у забрану, рече Павле.

— Вајда ти је, одговори Митра: — што их имаш; што их гледаш; што су твоја имовина, коју можеш отуђити кад год хоћеш. Грмови нису струкови лука, да сваког пролећа ничу нови. Њих ће сваке године бивати све мање, а људи је, ето, хвала Богу, све више! Биће купаца и после, само нека

су они у забрану! Ако роде, гоје ти вепрове, а ако не роде — не траже ти ни сена, ни зоби!.....

— Јесте, снахо, утаче се у реч средњи брат: — али су хиљада дуката велики новци...

— Новци, те колики, мумла преко залогаја и најмлађи брат Некић.

— Чујеш, море! наставља Митра, гледећи правце у Павла: — оне грмове нисте садили ни ви, ни покојни таја (њен свекар а отац њихов); тек данас си ти домаћин у овој кући, и то су ти браћа: ви сте мушке главе, ви сте људи. Грмови су ваши; ви сте власни исећи их, или продати, како год вам је воља! Ја, једна женска глава, у то вам се не могу мешати. Али има нешто што могу и ја, и што ћу учинити: *Чим Крањац, својом секиром, засече први наш грм, ја ћу се, онога часа, о другом грму обесити!... То упамтите!!..*

На те речи, Павле и оба му брата, журно погледаше у Митру, па за тим један у другога!...

После краткога ћутања, Павле ће рећи:

— Од продаје неће бити ништа: док сам ја жив, грмови ће остати наши!!.....

V

ЖЕНЕ У ЗАДРУЗИ

Као што је и раније, једном приликом, поменуто, жене у задрузи имају старешство по својим мужевима: која је за старијим братом, она је и међу јетрвама старија, макар да је млађа и рођењем и доводом у кућу. Све пак снахе дужне су поштовати и слушати свекрву, ако у кући има свекрва. Исто тако оне ваља да поштују и *домаћицу*, која је међу женама старешица.

Свака вреднија жена у задрузи има своју *особину*, то јест, своје лично рубље, свој сандук с платном, с пешкирима, чарапама, тканицама, и другим радовима својих руку; своје хаљине ношаће и хаљине стајаће, а нарочито је важно ако има, што је у реду да има, свој *накит* и свој *наниз*, који може бити од вредности мање и веће.

Накит су игле *перишани*, *обоци*, и друге разне стварчице, које жене и девојке носе ради украса. А

Наниз се зову новци, сребрни или златни, које чељаде носи или о *врату*, или на *подбрадњику*, или на *кајици*, или иначе како је где обичај.

Овај наниз жени долази нешто од матере, још док је *девовала*; нешто од свекра, кад је, као млада, *невовала*, а највише долази јој од даровнине, то јест,

од онога новца, којим ју је мужевља кућа *даровала* на прошевини!

Ако жена умре без порода, овај њен накит и наниз остаје њеном човеку, који га даје другој својој жени, која је првој подруга, мањ ако је прва жена на самрти наредила другојаче.

Данас је у жена мање наниза, него што га је било у пређашња времена. Има људи, који осуђују овај обичај, по ком жене и девојке носе на себи новце, који би били кориснији да су у промету, него што служе као украс. Тај сав наниз припада оном чељадету ком је дат, као потпуна његова својина. Без пристанка тога чељадета нико нема права тај наниз од њега узети. Потврда за то има без броја, али ћу ја овде навести једну која и иначе заслужује да се чује.

Покојна Госпођа Јока, мајка сада већ преминулога песника Љубе П. Ненадовића, говорила је о том овако:

— Није ружно што чељад има тај наниз. У невољи, ти новци могу да буду свој кући голема помоћ. Памтим ја, продужава Протиница: — док сам још била у првом дому, у селу Раниловићу, да једном дође гладна година. Наша кућа поједе сву храну, што је имала, и потроши последњу пару, купујући жито и сено. Кад неста хране, неста новаца, људи се у нашој кући ужурбаше; ни у кога се нема узајмити, јер сви трпе глад, и сви су у једнакој невољи. Онда наши људи договорише се, и зовнуше нас жене и девојке, па нас упиташе:

— Хоћете ли нам дати, свака свој наниз, да се изхранимо ми и стока наша, па, Боже дај здравља, док година роди, прво ћемо вама све вратити што смо узели?

— Пристајемо да дамо, одговорише старије жене за све нас: — али да нам се врати у оваким парама какве дајемо, и какве се носе као накит!

И свака оде те донесе свој накит и наниз.

Домаћин узе рабош и зареза: колико је од које жене и девојке каквих новаца узето.

Одмах двојица одоше у Смедерево, те дотераше жита, а узеше и сена за стоку. После тога, кад дође родна година, људи нама, по рабошу, вратише све, и још дадоше свакој по талир или крсташицу, што смо дале наниз кући на послугу!....

Свака жена у задрузи добија део вуне, кад се кућанске овце остригу. Тај део сматра се као њена својина за потребе њенога човека, њихове деце, и за њу саму.

А деоба вуне, пошто се овце остригу, врши се овако:

Сва вуна, острижена с кућанских оваца, смести се на једну гомилу. Од те гомиле, коју обично зову *комун,* старешина издвоји неколике оке што ће за рачун куће дати трговцима, наравно, кад се напред зна, да кући сва та вуна није потребна.

После се из *комуна* издвоји део за оца, и преда се оној снахи, која се је примила да одева свекра (кад нема свекрве).

Остатак се дели двојако: негде на онолико делова колико је ожењених чланова у кући, а негде на онолико колико има свега душа у задрузи.

Оно прво зове се *деоба по браћи,* то јест, по броју ожењене браће; а ово друго — *деоба по душама* (у Шумадији реку: *по живини*)!

Деобу по браћи воле оне жене које имају мање деце, или их и немају; а деобу по душама — траже оне у којих је више порода.

Кад се вуна тако подели, онда свака жена узима свој део, носи га, и оставља у свој вајат; по том је пере и реди даље како треба докле не отка сукно за одело свом човеку и својим мушкарцима, а себи и кћерима преде и тка сукње, појасеве и кецеље, плете чарапе, назувице, итд.

Ако у задрузи има девојка на удају, онда се и њој из комуна издвоји део за дарове, који требају свакој девојци удавачи.....

И конопља (тежина) тако се исто, као и вуна, дели међу женама.

Ево и о том послу неколико речи: Задружна кућа има свој *конопљак* (који се негде зове *конопљиште*). Тај се конопљак пооре плугом као и свака друга кућанска њива. Тако пооран конопљак подели се, после, на леје, према броју ожењених гдава у кући. Сваки задругар, са својом женом и децом, своју леју прекопава, груде разбија, земљу тириши, и удешава за сетву, па је сам и засејава конопљаним семеном, које свака жена чува од лањске године.

Кад конопља сташе, сваки задругар своју леју бере и то, најпре *белојку*, па после *црнојку* (семењаку). Гледа се да те послове око конопље сви задругари раде у једно време. Конопљу *киселе* сви задругари у једном *мочилу*, а кад се из мочила извади и осуши, пренесе се кући, где свака жена свој део *трљи, гребена, перја, преде, кува, суче, снује, навија,* и *тка*. Пошто се платно отка, свака своју трубу бели, и реже ком што треба. Конопљано семе

пак, свака жена омлати, просуши на сунцу, да се не ужеже, па га чува за другу годину. О свем том послу обично жене воде старање..

Жена, кад се као млада доведе у добру задружну кућу, прве године по свадби, ужива особиту пажњу у целој кући. Она је тада *млâда, нéва;* одева се свакад лепше, о празницима убрађује *венац,* а доцније *смиљевац.*[1] Њу штеде од неких кућанских послова, које друге жене, јетрве њене, редом раде. То бива где је кућа сложна, и где је свекрва, или она која је у кући старешица добра. А где тога нема, младу одмах упрежу у све кућанске послове. За оваку се младу обично рече: „Јадно јој невовање! Јуче се довела, а данас руке у наћве! То јест, јуче је у кућу доведена, а данас већ од ње траже да меси хлеб, и готови све што треба за јело!

У доброј, сложној кући, млада има доста послова (баш и кад не редује као друге редуше) који, по обичају, падају на њу саму. Тако она има да двори свекра и свекрву, да послушава девере, да двори госте, кад дођу кући, итд.

Негде се и станарама, које музу стоку и збирају бели смок, даје нека особита награда.

Станарење почиње од Ускрса а свршава се о Михољу дне.

У ваљевској Подгорини неке задруге уступају станари сав онај бели смок, који се може да добије од Михоља дне до Ускрса!

---

[1] Млâда, прве године по венчању, о благим данима носи *венац;* друге године, ако се не осети тешка, а кући је мила и угодна, она убрађује *смиљевац.* То је опет венац, само мањи, и мање кићен од онога *венца* у првој години.

То се онамо узима да припада самој станари, а не целој задружној кући!

У задрузи жена, оставши удовица, ако има деце а неће да се удаје у други дом, живи у тој кући, помаже у радовима, као што је помагала и док јој је био муж жив, и ужива онако као и за мужевља живота. Хоће ли пак да се уда, њој за преудају не треба никаквих великих трошкова, јер је, њеном срећом, женско чељаде врло скупо на селу. И за удовицу, особито ако се зна да је ротка, удовци се отимају. За њу, по песми, и „свате моле, и коње море“; „за њу дају гроше и дукате“, само да би је испросили и довели!

Нека удовица, и ако се мисли преудавати, остаје у дому где је обудовела, и ту чека нову срећу; а нека се враћа у свој род, и онамо чека нове просиоце.

Ево два случаја из живота:

Исаило Степић из Рипња, кршан момак, из добре задружне куће, испроси и доведе за себе девојку из села Лисовића. На самом венчању Исаила снађе страшна болест: он се, јадник, *згране!* Тако згранута, њега узму отац и мајка му, и одведу у Манастир Каленић Светому Краљу, где је остао више од пола године. А млада му, тек венчана, остала је у кући, међу јетрвама и деверима.

Питали су је: желили да се врати у род?

— Докле год у њем душа куца, ја из овога дома нећу никуд; а ако, по несрећи мојој, он умре, онда што ми Бог да!

То је био њезин одговор.

Други случај.

Задруга или Домаћа Старешина на свој [illegible] остане удовица у свој Домаћин у [illegible] [illegible] Старешина кућне. Удата [illegible] ли да остане у кући. Или жели да се врати у [illegible] Она се врати [illegible] и [illegible] [illegible] удала у другу [illegible] у свој [illegible] [illegible] и [illegible].

Негде се тај [illegible] [illegible] се [illegible]. Даје [illegible] [illegible], а у свим случајевима [illegible] [illegible] [illegible] у кући [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

У свој је [illegible] случај, да жена [illegible] мужа у мужевој кући. И [illegible] [illegible] се [illegible] [illegible] кује [illegible] за женидбу, за [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Из околине нишке јавише ми да је онамо, пре данашњих закона, жена, која има свога иметка, и за мужевља живота, могла завештати ком хоће свој иметак!....

Кад дође да се така задружна кућа дели, онда се овакој жени издвоји све што је донела, или колико је чега донела, па се остало дели на равне делове. Приплод и приход од онога мираза појели су сви заједнички.

Готово би се могло рећи да мираз, донесен у сељачку кућу, пре бива извор свађи и расулу куће, него што је њезина каква помоћ и потпора!

VI

ДЕВОЈКЕ У ЗАДРУЗИ

Како у сељачкој кући, мањој и већој, свако чељаде, по снази својој, ради и припомаже кући, тако и девојке, поред изучавања ручнога женскога рада, још из малена, мало по мало, врше и друге послове: чувају стоку, напасају волове, хране свиње, купе сено, жњу жито, копају кукурузе, купе шљиве, беру винограде, итд.; не коси, и не оре ни једна женска страна без крајне невоље. Ти су радови редовно за мушке руке.

А кад девојка приспе за удају, онда њу кућа ослобођава од пољских кућанских радова, да би имала кад спремити себи *дарове за удају*, јер тих дарова треба много.

Сви ти дарови девојчина су својина. Народне песме често казују: колико је времена провела, колико злата утрошила, колико ли свиле увезла нека и нека девојка, докле је те дарове навезла и спремила!

Чучук-Стана, доцније, друга жена јунака Хајдук-Вељка, потегла је из села Сикола испод Дели-Јовина, чак у Пореч, војводи Миленку Стојковићу, да се тужи на неке бећаре (војнике), који су јој били однели девојачке дарове.[1]

---

[1] *Поменик знаменитих људи*, стр. 839.

Поред онога што девојка, удајући се, треба да понесе за себе и за свога младожењу, њена је дужност да дарује све сватове, и све оне које у свекровој кући затече. Свекру и свекрви треба да дарује по кошуљу; деверима, заовама, јетрвама, и сваком чељадету у кући вођевина треба да донесе макар најмањи дарак од својих руку. Куму, старојку, и деверу треба да дâ кошуљу, или што мање. Сватовима, сваком по пешкир (убрус), па чак и свирачима (циганима) мора по штогод привезати за гајде, за ћемане, и за бубњеве! С тога старије жене, бабе, и матере, опомињући девојке да не дангубе, често пола у шали а пола у збиљи, говоре:

— Девојко, весела ћерко! жури се и ради! Знаш ли, да си и циганима дужна! То јест, теби ваља спремити даре чак и циганима, који ће ти на свадби свирати!..

У нишкој околини има дана кад се траже девојке које имају лепе гласове, и знају лепо певати. Таке певачице о *Лазаревој Суботи* иду и певају као *Лазарице*, а о *Ђурђеву дне* као *Краљице!*

Што год тада добију дара у новцу, то је све њихова својина. У то им се нико не меша.

Поред тога, онамо је обичај, да се женскињу у опште одређује по неколико врста чокота у винограду, што оно сме по вољи брати и продавати,[1]

---

[1] Овде не уди поменути и нешто из живота у нашим манастирима:

Године 1865, маја 10. био сам у Манастиру Николи под Кабларом. Ту ми игуман Леонтије, жалећи се, причаше како је у нашим манастирима био стари обичај, да се вредном калуђеру даје по нешто места, уз општи манастирски виноград, те он сам *себи* посади колико хоће и може лоза, као своју особну имовину, па то после сам реди, бере, и троши по својој вољи. Сада је, вељаше Леонтије: — црквена власт те особине одузела, и спојила с манастир-

а негде им се одреди и по неколико дрвета воћака, што ће брати, и продавати за намирење својих потреба.....

Ако се деси, да које чељаде узме из куће што и прода, без знања старешинина, такво чељаде бива оштро карано.

А не зна се за случај, да задруга своје женско чељаде искључи, и одагна од себе, мањ да оно само, без задружина знања, одбегне. Таква одбеглица никад се не враћа у задружну кућу, него се венчава и живи с оним за кога је побегла. Друга је ствар, ако девојка буде, преко своје воље, отета. Тада се враћа, или се ствар свршава мирењем.

Кад девојка поодрасте, и већ почне девојчити се, онда њена мајка која, у то доба, већ улази у старије доба, кад у селу престаје жеља за кићењем, узме давати кћери својој понешто од свога личнога накита: које минђуше, игле укоснице, ђердане око врата, а нека даје и огрлицу с белим новцима. На такав начин, девојка почне тећи свој накит који, у више случајева, односи у дом, у који се испроси и одведе, осим ако има млађих сестара. У овом пак случају мајка свој накит даје најстаријој кћери да се проведе док девује, а при одласку из куће одвоји јој један део тога накита, и даје у својину, остављајући по део и за млађе кћери своје, како ће свакој бити право.

ским имањем! О овом предмету Архијерејски Сабор године 1864 № 9, донео је оваку одлуку: „*Изјављује се, да лица монашкога реда не могу имати своје сопствене непокретности!*“ Ово је био одговор на писмо Министра Просвете од 15 априла 1864 П№ 293. Да ли није врело овим калуђерским особним имовиницама у обичајима сеоске задружне куће?!

Поред онога што одива донесе из очине куће, добија она и у мужевљој кући даровнине на просидби, а и о самој свадби. Све то иде у њен наниз, који она, докле је млада, носи као украс, а кад остари, она га даје својим кћерима, а нешто и снахама, које је особито пазе и дворе.

Девојка у задрузи, чиј отац није имао мушке деце, сматра се у кући као и свака друга девојка из те куће. А пошто се уда, могла је, ако је хтела, тражити што у име своје очевине, и задругари су се сматрали као дужни дати јој штогод у новцу.

У Нишком округу, за Турака, овака је кћи на деоби добијала од задруге свој део у натури.

Али многа није хтела никад ни помињати тога свога наследства, само да би остала у љубави и лепом животу са својим родом. Одиви је свакој дика похвалити се својим родом, и лепим животом с њиме!...

У Херцеговини, девојка добија своју особну имовину и на овај начин: чим се роди женско дете, његова мати искамчи од оца, или ко је кутњи старешина, које женско теле, или овцу са женским јагњетом. Док то дете порасте за удају, дотле и оно његово теле, или она овца с јагњетом, већ има лепо своје потомство. Све је то девојци прћија!

Ваља поменути да нико неће да дира оно што је девојачко. Узети тако што била би велика грехота!

Пред Никољ дан, кад се *варица* вари, у неким херцеговачким селима домаћини, чим се котао с варицом настави на ватру, скупе сву децу око ватре, и заповеде им да, скрштених руку и стиснутих губица, стоје докле год варица не проври. Ко то отрпи, добија на пролеће прво јагње које се ојагњи. На

децу тада навале кућани подиркивати их, плазити им језике, мазати им угљеном брке — само да их засмеју. Ту упорну борбу до краја обично само девојчице издрже у нади да добију на пролеће јагње.....[1]

---

[1] *Српски преглед Босне и Херцеговине,* у Београду, 1897 бр. 19.

VII

ДЕЦА У ЗАДРУЗИ

У задрузи деца, мушка и женска, чим мало одвркну, почну пристајати уза старије, и приучавати се пословима, који њих у потоњем животу чекају.

Мушкарци у то своје доба највише иду уз чобане за стоком, а девојчице уза старије сестре, уз мајке, или снахе, почињу учити женске ручне радове. Идући за стоком, мушкарци свикну распознавати своју стоку од стоке туђе; сазнају роваш своје стоке, а познаду и свако бравче у главу; знају која је овца *калуша,* која *гаља,* која *зрња,* која *рогуша* итд.; знају што је *јагње,* што је *шиљеже,* што је *двиска, јаловица, музара,* итд.

Запамте дрвеће питомо, а знају и дрвеће шумско, и разно шибље, као и траве и усеве своје околине.

И ти малишани тада већ имају понешто своје особинице, као што су кошуље ношаће и кошуље стајаће; одело и обућа; а често носе и своју бритвицу или ножић, да могу одсећи прут или друго што.

Старештво деца добијају по рођењу: које се је пре родило, оно је и старије на послу и на одликовању. У кући деца ручавају и вечеравају на малој соври, обашка од маторих људи. За совру седају, и једу по старештву, и мушкарци свакад пре девојчица!

У задрузи сви старији, а особито жене, уче децу: како ће седети пристојно, како ће што јести, како што радити, и држати се.

Иште се мудрости и такта од домаћина да буде свакад једнак и у карању и у миловању према свој деци (својој и братској) у кући.

Та једнакост очекује се од домаћина као старешине целе задруге; а матере могу свака своје дете одевати и китити колико год која уме, и колико може и доспева.

Поучити дете дужан је сваки старији у задрузи, а дете је дужно ту поуку примати!

Старији у задружној кући морају упућивати децу како ће кога звати рођачким именом од милоште, на прилику, оца: *тата, таја, тајка, бабо;* мајку — *маја, нана, мама;* стрица — *чича, чика;* а тако и брата, сестру, и све старије оним именима која су за кога.

Само кад млад задругар, у кући за жива свога оца, постане отац, онда његово дете уче да га зове *чика,* или *бра́та,* држећи да је име *тата* још за њега рано.

Колико старији у задрузи треба да упућују млађе мушкарце, двојином толико дужни су упућивати девојчице. То учење, то неосетно угледање на старијега, доноси чак и то, да девојка, а и млада, кад пред старијима пева, свакад држи руком пред својим устима пешкир. да пара из њених уста старијима не би била непријатна!

Многе то чине, и не знајући рашта!

У народној песми о женидби Душановој прича се како су цареви великаши кривили Милошеву мајку што сина није свему научила, кад га је у сватове цару опремила!!

Зато Срби у молитви и помињу прво учитеља па родитеља!

За пристојно владање и у опште за понашање деци је врло добра школа срећна задружна кућа на селу.

ВАСОЈЕВИЋИ, ПОЛИМЉЕ, МЕТОХИЈА

БЕЛЕШКЕ

МИЛОША ВЕЛИМИРОВИЋА

СВЕШТЕНИКА ПИРОТСКОГА.

У МЈЕСТО ПРЕДГОВОРА

Међе су овоме подгорју природне; оне иду истоку и од истока југу Дримом до утока његова у Бојану; од запада иду од ушћа Сјевернице Морачом до Језера, на југу Језером и Бојаном докле ова у себе прими Дрим под Скадром; западна међа иде лијевом страном Таре сјеверу косом до Сињајевине, и од сјевера Лешницом до њеног ушћа у Лим, Лимом до Белог Поља и сувим међупростором од Б. Поља до Колашина, од Лима у Тару.

Према овдје означеној међи у подгорини комској долази Скадар и горњи дио западни скадарске нахије до Бојане и Језера; до Лима зетска са Подгорицом, Кучка Гора, Братоножиће и Лијева Ријека до Мораче, изворни дио Таре до Колашина, око Цема Клименти, Никчи, Кастрати, Хоти и Груде, полимље и у овом Гусиње на Врујн, Плав на Бобези, Андријевица на Злоречици, Беране на ушћу Сушице у Лим; на пећској Бистрици Ругова, Пећ и дио

пећке нахије; Ђаковица и дио њене нахије: Рѣка и Мр̂ Дечански.

А то све чини једну природну цјелину многобројнијех и нераздвојених планинских чворова са знатним бројем разних извора који собом јачају Дрим, Лим, Тару и Морачу да се ове реке зато и рачунају у веће воде српских земаља, од којих једне иду Сави и Дунаву а друге Бојани и Мору.

На означеном простору пун воље намјеравао сам био да израдим један рјечник у ком сам имао ту замисао да скупим и унесем све могуће називе: врхова, планина, брда, брегова, поља, равница, лугова, ливада, лука и њива; извора, чесама, потока, врела, ријека, водопада, језера, пиштаљина и бара; вароши, мала, села, заселака, анова, путова, распутица, мостова, монастира, црквава, развалина, пећина, испосница, гробова, мрамора, дрва, шибљара, трава, прича и предања.

За то сам покушавао да нађем потпоре, ну одговор на ово тако ме је сузбио, да сам се морао те моје замисли оканити.

Па и овоме моме раду све могуће препоне биле су на путу које добра воља није могла да савлада, и подлегла је. Ну ипак ово неколико редака побиљежених као у мимогред износим, остављајући широко поље времену и будућности, желећи да сви они који се тога посла приме буду боље среће.

I

КОМОВИ

Комови су три горостасна камена врха; они су поникли из једне основице, која у обиму износи

око 8 часова, њихови темељи избили су на темена шест великих планина: Љубана, Рогама, Курлаја, Царине, Варде и Штавне; они због тога изгледају као накалемљени и свакој су планини крупа: они су круна како кучкој нахији на југу тако и васојевићкој на сјеверу, Зети и полимљу.

Међукомље је њихова тијесна клисура унутарња, оно је и веза широких темеља свију Комова; ту су се они у тој клисури срели и везали, а одатле се они и дијеле у двије масе, а у три врха.

Та њихова веза, — клисура Међукомље, — ниска је, на сјеверу нижа, али је опет на површини изнад планина, и пење се уз Комове гдје више а гдје мање.

Веза Комова Кучког и Љубанског много је јача и толико је висока, да су ова два Кома до половине прирасли међу собом, па тек тада одвајају се њихови врхови.

Од ова два Кома одвојио се раније Злоречки Ком, њега је одвојило Међукомље, те за то изгледа као усамљен, без везе, али није: његова је веза доста нижа и јача му је јужна с Комом Кучким, која иде поврх Царине гребеном изнад Међукомља, док од сјевера с Љубанским Комом веза му је много нижа; а ова иде од Штавне к Љубану преко Точила и Плоче.

Сваки Ком има своје планине из којих је поникао, тако: Злоречки Ком поникао је из Штавне, Варде и Царине; Кучки Ком поникао је из Царине, Курлаја и Рогама, а Љубански Ком поникао је из Љубана и Рогама.

Кучки Ком, по причању имао је назив своме врху, но отмица племенска око Комова и крвава борба око њих, натурила им је предјелне и пле-

менске називе. Тако је предјелни назив добио и Кучки Ком; а по предању које се на Лиму, чује врхови Комова Љубанског и Кучког имали су своје називе: „Рогами“; тако се сав њихов западни дио и сада назива и познат је под тим називом; а прича на Лиму постоји и данас да их је тако и стари Стањ Шчекић називао;[1] и заиста кад би се ослонили на предање, које још у неприкупљеним причама живи, врхови Љубанског и Кучког Кома звали би се „Рогами“.

Но и поред тога што се сав западни дио ова два врха комска и данас тако назива; ја ћу се служити данашњим њиховим називом; а ово тек напоменух.

Љубански Ком, коме Краљани дају свој назив, а Љеворечани свој, не може се назвати ни краљски ни љеворечки, и ако он као планина припада једнима и другима; његов је већ познати назив Љубански Ком, а тај му је дошао од планине Љубана из ког је и поникао.

Да се врх овога Кома назива „Сухи Врх“ то се никада и ни од кога не чује.

Злоречки Ком, зове се још Коњушки и Божићки; он у ствари и јесте њихов, а Коњуси и Божиће као села оба су на Злоречици и сељаци због својих катуна придају му сваки свој назив: отуда и бивају погрешке; али је овоме Кому познати назив Злоречки Ком, а врх је његов: Баван.

Злоречки Ком у неколико припада у својину Кучима, онај дио к Царини, па и тај дио Кома они називљу: кучки Ком, онако као што и Љеворечани

[1] Да је тако стари Стањ називао врхове комске то се и данас може да чује и прича на Лиму.

називљу свој дио Кучкога Кома љеворечким; у томе дијелу четврти је врх Комова, Злоречког Кома други, и тај се врх зове „Сумор“, но овај врх према остала три врха много је нижи.

Што се висине Комова тиче за прва два врха Комова, Кучког и Злоречког, вјероватна је, али о трећем врху, Кома Љубанског надати се тачнијем задовољењу.

Људи који су излазили на Комове у јесењим данима, и ловци, увјеравају да се с њихових врхова, Злоречког и Кучког, назиру обале Италије и Море?

Комови за своје дијелове имају доста почесних назива, но као најважнији ови су: Рогами, Међукомље, Вељи Загон, Мали Загон, Црвени Жљеб, Помолац, Проуше, Точила, Лизала, Плоча, Полице, Струг, Лити и т. д а од многих пећина комских као најчувенија рачуна се: Вилина Пећина.

Да се уђе у Међукомље може се са сјеверне стране од Љубана и Штавне преко Точила и Плоче; а са југа од Царине преко гребена Помолца — Просјечениће.

Само Међукомље то је једна дубока клисура ријетке љепоте, међу три врха комска, и четвртим мањим врхом Сумором; оно је унутарња веза и подлога њихова, по којој је вријеме с комских врхова и врлетни страна просуло грдну масу камења разне величине, и толико много, да је сва та масивна плоча потонула под наносом сурваног камења.

Уђи у Међукомље, у В. Загон, у М. Загон, у Точила, у Стругове, изиђи на Плочу или ма где у унутрашњост њихову, то је ријетка и права природна љепота, али је ова и језовита, са страхом помијешана.

Наћи се међу Комовима и уз њих, човјек се осјећа побијеђен, осјећа се у храму, који му није у власти ни подићи га, ни оборити га; осјећа се покоран слуга; слуга ономе који је био у власти да оваке храмове подиже, да им се дивимо љепоти са страхом и поштовањем.

Па и такве храмове ћудљиво вријеме сналази и љепоту им мијења или квари. Тако, оно је прође неколико година 1856-7 распрсло врх Кому злоречком, од кога се у новије доба препукла стијена одвалила и пала, што му је прођашњу љепоту јако измијенило.

Комови: Злоречки, Кучки и Љубански имају своја три врха. Врх Кома Злоречког стоји на сјеверу свога високог гребена над Штавном; врх Кома Љубанског, и врх Кома Кучког стоје на међусобном гребену; Љубански на сјеверу над Љубаном, а Кучки на југу над Царином и Курлајем; седло међу ова два врха чине два Загона.

Врх Кома Злоречког према врху Кома Кучког стоји источно, а према Љубанском врху југоисточно. Овај Ком од свога врха Бавана пружа се на југ, у косом и постепеном опадању своје висине до Сумора и даље до на Помолац, изнад Међукомља, гдје се његов најнижи гребен везао са најнижим гребеном Кучкога Кома. Спољашња дужина овога Кома окренута је југоистоку у два прелома, а унутрашња његова дужина сама собом толика је колика је јужна дужина оба Кома Љубанског и Кучког. Но овај у неколико отишао је више на сјевер од Љубанског, а Кучки више на југу од овог, Злоречког, а Љубанског и Кучког Кома спољна дужина окренута је западу.

Помолац на коме се сретају Комови Кучки и Злоречки својим најнижим гребенима стоји високо над Царином и Међукомљем, тијесан је отвор и са обје стране врлетан, но само преко њега се прелази у Међукомље, или из Међукомља за Царину као преко бедема, то је управо јужна вратница њихова. Друга је вратница Међукомља на сјевер, ова има широки отвор кршну долину Точила низ Љубаштицу, но овај отвор јако је отежан огромном масом камења разне величине, које је ту с комских стијена и врхова вријеме набацало.

Кад бисмо замислили себе да смо у Међукомљу на средишној тачки према свакоме врху, а Међукомље тако и стоји: — онда би изашло то: да је врх Кома Злоречког сјевероисточно над Штавном; врх Кома Љубанског, сјеверозападно над Љубаном, и врх Кома Кучког југозападно над Курлајем и Царином.

Из Међукомља кад бисмо се окренули истоку, пред нама имали бисмо средину Кома Злоречког, лијево имали бисмо његов врх Баван, а десно његов мањи врх Сумор, и његов најнижи гребен Помолац — Просјеченицу.

Тада за леђима имали бисмо Загоне Вељи и Мали; Љубански Ком био би нам лијево, а Кучки десно. А кад бисмо замислили прелаз преко гребена истоку дошли бисмо на Варду; а преко Загона кад бисмо прешли западу онда бисмо сишли на Рогаме на извор Маргарите.

Тако стојећи у Међукомљу имали бисмо десно пола затворени отвор Помолац преко кога је познати прелаз к Царини, који нам својом висином пријечи сваки даљи поглед из Међукомља на југ; а лијево имали бисмо широко отворену провалу к сје-

веру комска Точила и Љубаштицу са слободним погледима низ Дрцку у правцу Колашину и Бјеласици.

Све довде што је казано, о положају Комова у изводу излази то: врх Кома Злоречког Баван пзбио је на сјеверној крајњој и највишој тачки свога гребена, а његов коси гребен у све нижем опадању опружио се на југозапад, а врхови Кома Љубанског и Кома Кучког на једном су заједничком гребену, Љубањски на сјеверу а Кучки на југу.

Дакле сви Комови чине два гребена коси и преседласти и имају два фронта, један окренут југоистоку а други западу.

Врхови комски престављају окренут сапак (троножац); они имају изглед као три здјенута стога, од којих је трећи погледима споља увијек заклоњен; а кад се Комови гледају из Међукомља онда имају изглед двије камаре, но једна преседласта с два врха, а друга косо здјенута са једним врхом великим и другим малим.

Да све врхове комске видимо са једног мјеста, а да се не пењемо на Комове, то можемо само из Међукомља, и то најбоље када изађемо на Помолац, одакле се сви комски врхови виде, а скоро и сва њихова унутарњост.

Пећина има неколико, но највише их има Злоречки Ком, и до неких се може доћи, но као најчувенија од свију то је: Вилина Пећина у Рогаме која је и у причама окићена, сигурно за то што је неприступна. О овој пећини интересантна је прича да у њој виле живе, и да се зато из ове, појављује нека свјетлост дугиних боја, и то у онаким дановима у каквим се и дуга појављује. За ту

појаву народно је причање и вјеровање да су то раскошне вилине простирке.

Точила су дубока и широка долина кршна, међу Комовима Злоречким и Љубанским на сјеверу; у ту долину вријеме је набацало масу камења, с комских врхова и врлетни страна, разне величине. У овој долини, Точилима, свагда се налази јаких сметова старога снијега, и испод ових су извори Љубаштице.

Плоча, то је једини прелаз од Љубана и Љубанског Кома за Међукомље; но овај прелаз врло је стрмен и различан, а могао би се о мало труда начинити сигурним.

Лити су гола платна камена, то су управо стрмени глатке, и такве су да им само ласте могу да прилазе.

Полице су тијесне и уске заравни; ове изгледају као усјечен пут; оне Комове к врховима сужавају и чине доста да Комови изгледају као пирамиде; по овим полицама има борова.

Стругови то су оне стрмени које се од Комова пружају у јакој низбрдици к планинама.

Лизала су уз Комове западно; она су тај назив добила сигурно за то што се тамо често виђају дивље козе и остала дивљач да нешто лиже?

Загони Вељи и Мали близу су један другоме; они су међу врховима Комова Љубанског и Кучког; оба су једне форме; то су природни градови с поједним улазом и то ризичним; и тај улаз у Загоне могућ је само из Међукомља.

Голе стијене комске на неким мјестима имају борова, они су једини који по Комовима расту, но и ових је врло мало, јер их затиру чобани; њих има усамљених дугог вијека и на таквим мјестима,

у кршевима да им се никако прићи не може; а највише их има на источном подножју Кома Злоречког међу Вардом и Штавном; но од половине Комова к врховима ни њих нема; а по Точилима види се и по који шибљар бријеста, а ниже доле буковине и свију врста четинара.

Старога снијега у сметовима по комским провалама и пећинама има на више мјеста; као у Међукомљу, у Точилима и у Рогама који ту дочекају нови снијег. Интересантно је како од ових сметова постају пећине „Снијежнице.“

Да вријеме и на Комове утиче то се највише да видјети на њима од сјевера, а то се да познати по орођавању, и у опште по трошности, чега је на југу и на истоку мање, а најмање на западу од куда се стијене држе тако здраве и чисте да би човек у њихову старост посумњао.

Кад посматрамо Комове са Царине, Црне Планине, Курлаја, Котича, Љубана, Штавне или ма с које планине, свагда видимо пред собом два јако величанствена врха, и њихове литице; а кад Комовима ближе приђемо, тада осјећамо неку велику моћ над нама; наши погледи и саме очи збуне се, али ипак приберу се и остављају у нама највећи упечатак поштовања и тада изразићемо се о њима у кратко: да је природа најбољи и најсавршенији мајстор под Богом.

Судећи по оној огромној маси сурваног и нагомиланог камења по провалама, Точилима и по планинама око Комова и уз њих, може се лако доћи на мисао да су врхови њихови у далеком добу били веће висине и шири. По тој истој маси можемо доћи и до закључка да су Комови, у колико су над површином осталих планина избили, сви од

самог кречника, јер да су они облога, ма и дебела, некој другој маси камења, то би онолико орођењавање с њих показало трагове томе бар на ком било мјесту.

У овоме утврђују наше мишљење сви кршни врхови југозападне стране њихове, свију планина, и свију нахија комскога подгорја на тој страни до зетске долине и Скадарског Језера.

То исто мишљење утврђује и сјевероисточна подгорина комска, јер свака клисура до Лима, и преко Лима, које су веза комских планина од самог су кречника; такве су: тијесна Клисура Вјетерничка више Гусиња; Клисура Суђеска у полимљу, и Клисура Тивран испод Берана и Будимље.

То тврде у многоме и сама ријечна корита изворних ријека Тариних: Веруше, Опасаонице, Љубаштице односно Дрцке, Врањештице и саме Таре до Колашина, Лима и његових притока нарочито Злоречице око којих су сви кршни врхови кречници.

На сјеверу такви су крши по свој равној Пештери (Сјеничкој нахији) у којој су млоге пећине и чувена пећина „Гиљева“ па све до Василиног врха у краљевини Србији.

Такви су врхови и крши; а такве су и пећине и на истоку око притока пећскога Дрима: Бистрице пећке и дечанске.

А многобројни врхови комских планина како оних у непосредној близини њиховој, тако и оних удаљених који спадају у њихово подгорје, нигђе не показују кршнога врха, који би то у сумњу доводио.

Но кад бацимо поглед на долине око ријечних корита тариних притока, Лима и притока његових, на корита Бистрице пећске и дечанске, и у опште на провале и долине, то ћемо наћи и друге врсте

камења, као шкриљца, белутка и пешчара, нарочито око Дрцке и Краштице.

Но да бацимо општи поглед и да нам изглед комскога подгорја боље и живље остане у памети, то ћемо најбоље учинити ако се упутимо да изађемо на Комове (Bertiscus), а човек кога не би нагнала и обична радозналост да се испење на комске врхове био би без осјећања: но ипак за шире посматрање најбоље је изаћи на врх Кома Злоречког, Баван; а ево зашто. Са овог врха слободни су погледи у свима правцима, и једино је то што се са овог врха не види најближе подгорје Комова, Кучког и Љубанског и то само оно уз њих западно: а даљи погледи и тамо остају слободни и без икакве су препоне.

Оваквих слободних погледа не можемо имати с Кома Кучког на сјевероисточну подгорину, зато, што пред овим стоје као заклон своје подгорине два друга оба врха; а не можемо их имати ни с врха Кома Љубанског зато што јужно подгорје заклања Ком Злоречки а неколико и Кучки.

Но и поред тога што нам врх Баван даје сву могућност посматрања, на њ се може још и најлакше пети и то са Штавне од Коњица управо к највећем врху.

Да се одреди вријеме за колико се може изаћи на врх, то се не може, јер ово зависи много од практике и навике, и заиста у томе од сваког путника били би први ловци и чобани; они могу изаћи и онуда куда се мисли да је то немогуће; но и за њих има стрмених литица и таквих преко којих ни дивокозе не прелазе.

Врхови Комова Љубанског и Кучког оштри су, шиљатог облика, као рогови, и теже се до њих и

на њих испети. А врх Кома Злоречког гребенаст је, и овај наднио се сјеверозападу у пријетећем положају над капком Точилима према Љубану; и баш ту на овога Кома највећи врх Баван изводи путнике онај најлакши пут од Штавне и Коњица.

На врх овога Кома за гребеном са источне стране прибила се широка зараван опасана вијенцем у виду потковице са отвором на исток низ литице.

Ова зараван има изглед праве планинске ливаде, но она никада није без доброг смета старог снијега. На сред ове ливаде извире и један извор, но овај по свој прилици мора бити да је од снијега.

Врхови комски достижу висину око 2500 м. и та сама висина даје нам довољно гаранције за далеко посматрање; а кад овоме додамо и то, да су они вододјелница, на изворима ријека које иду на сјевер у Саву и Дунав и даље у Црно Море, и онима које теку на југ у Јадранско Море, то нека ми буде допуштено да бацим погледе и онамо куд није њихно подгорје, на српске земље:

Стару Србију, младу Краљевину Србију, Босну, Ерцеговину, Зету и Црну гору, Арбанију и Далмацију.

На Стару Србију зауставиће нам поглед један велики споменик који је од свију наших српских споменика највећи и стоји више Косова у виду пирамиде као узглавница над гробницом посвећеном али још неосвећеном; то је Шара планина са њеним врхом Љуботином.

Пред шарским врхом Љуботином, на десној страни Дрима, у ђаковачкој нахији на југу падају јако у очи врхови планине Паштрика; а на југу на лијевој страни пећкога и охридскога Дрима

види се врх планине Коритника (Кораба), на коме се по народној причи уставио ковчег праоца Ноја, и на коме се налази и неко језеро, а за овим угледаћемо још један даљи врх пл. Крчина.

Кад бацимо погледе лијево од Шаре преко Косова, далеко видимо неки врх од неке планине преко Косова, последњи, као какав малени прамичак магле; ну за који се не може рећи који је.

А кад погледамо на сјевер на нашу слободну Краљевину Србију, подигнуту на костима наших великих јунака, видјећемо и познаћемо многе врхове и планине њене, познаћемо врх нашег народног Сиона Рудника, врх Копаоника, Голију и Василин Врх, па и сам карантин на Јавору.

Даље преко Рудника назиру се још неки врхови, но тешко их је познати.

По Босни и Ерцеговини види се толико врхова да их је немогуће бројати. Врхови босански изгледају као обична брда једнаке висине, а Ерцеговина тако се види, да би добар вјештак са сигурношћу могао снимити све њене кршне врхове, а снимити кршне врхове Ерцеговине значи снимити сву Ерцеговину.

Поглед на Црну Гору тако је сигуран да се сваки њен врх може познати и без догледа. А на догледу види се и сама капела на врх Ловћена у којој је гроб великог пјесника П. П. Његуша. Исто тако види се на Вељој Гори у љешанској нахији црква Вуксана Булатовића бив. скадарског сужња.

Такав је поглед и на Арбанију, у колико је ова у скадарском пашалуку; ну преко Скадра, ма да су ближе морске обале у заклону ипак се може угледати и неки дио морске пучине.

С комских врхова не види се питома равница око Дрима, не види се Косово, а не види се ни долина горњег поморавља. Долину у Подрими заклониле су јаке планине које су се пружиле од врхова Проклетих Планина до Мокре Горе између Лима и Дрима, полимља и подримља, које спадају у комско подгорје источно и сретају се са шарским подгорјем сјеверним на међама пећке нахије са вучитрнском.

Друге планине што затварају Косово спадају у шарско подгорје, вододјелница су Дрима и Ибра.

Треће планине могу се узети као подгорина Копаоника; оне преко Косова заклањају г. поморавље и чине вододјелиницу за Ибар и јужну Мораву. Ових разграна заклања и Топлицу.

На сјеверу г. полимље и равна Пештер могу се узети да чине заједно једну долину комског подгорја која допире до Василиног Врха и пл. Голије у Краљевини Србији. У овој подгорини, у Пештери (сјеничкој нахији) види се један повећи врх клисуре Гиљеве; но овај није никаква препона за даље погледе на врхове западне Србије.

Западно подгорје комско чине седам брда и брдских нахија до дурмиторског подгорја.

У јужно подгорје, и ако би се могла узети сва доња Зета до морске обале, прекинуто је Дримом у корист Коритника, и Бојаном у корист Ловћена.

Тако преко Дрима у Миридитима остаје „Вељa Ћафа“, (Ћефатмал) и Пука, у подгорини Коритника; а преко Бојане остају Тарабош, Румија и Суторман у подгорини Ловћена.

Подгорје комско сретају подгорја Шаре на Дриму, Ловћена на Зети и Бојани, Дурмитора на Морачи, и Копаоника на Ибру; но ипак ових пет

великих врхова планинских имају сви своје вериге које их скопчавају.

Комови су са Шаром и Дурмитором у јачој вези и у једнаком одстојању. С Ловћеном и Копаоником имају слабију везу; Ловћен им је ближе од свију, а Копаоник најдаље, од кога се само врх да угледати.

Но да се вратимо на посматрање ближег подгорја комског и кад се у ово загледамо видјећемо стотинама врхова око њих, већих и мањих, који су се просули по планинама као здјенути стогови по ливадама, но највише ових врхова види се на југу по Проклетији који су се тако просули по њеној грбачи да изгледају као кртичњаци по ливадама.

На истоку од већих врхова падају јако у очи врх планине Веље Богићевице Тројан више Бабиног Поља на вододјелници Лима и Дрима у ком се сретају многе планине ђаковачке, пећке и плевске; врх Драгобије над Малесијом; врх Планинице више села Велике и руговског села Кућишта у ком се сретају пет планина: Мокра, Чакор, Бјелуја Врањева и Јавор; даље врхови Мургаша, Цмиљевице и Буковика.

На сјеверу падају јако у очи врхови на Лиси и на Турији и врхови Бјеласице: Зекова Глава, Троглав, Бјелогривац, Рошци и Кључ.

У другом низу на сјеверу на лијевој страни Таре пада јако у очи врх пл. Мрчаве, Острвица, са кога се види Шара планина; даље врхови пл. Вучја: Сиљевица, Рогођед, Обла Глава, Нешрен и Гомилице; а на Синјајевини највећи врх Јаблан, са кога се види сав међупростор до Краљевине Србије и неки дио Србије — Златибор.

На западу падају у очи многи врхови до Мораче и преко Мораче, а као најближи од већих то

су Ивовик, Слатачке Греде, Сиљевик, Птич и Вјетерник, сви на лијевој страни Мораче, и преко Мораче Острог и т. д.

На југу вез комских планина са Проклетијама склапа се изнад Врмоше и Велипоља, тамо се види читав сплет крша и кршних врхова планинских, а то су по народном изразу „Врагобије“ и тај не чине само Хотске Горе, него га чине планине Клименатске, Кастратске, Хотске, Грудске и Гусињске. А Хотска Гора, то је само један мали племенски дио скадарске нахије на брдској коси која чини подјелу између два поља, зетског и скадарског и увукла се до језера као неки клин.

Од врхова Проклетије планине Грабон, Лећа, Планиница, Ћаф-киша (црквена-коса) и Хум чине један гребен опружен југозападу у постепеном опадању висине до језера, и тај гребен (Треботин) заклања све поље скадарско и варош, али не и сам град Скадар који се преко ових и вјештом оку једва да догледати као каква мала стражара према брду Тарабошу.

Маглич и Вила на тромеђи су кучке, гусињске и клименатске нахије на југу, оне припадају Кучима; из њих извиру први и најдаљи извори Лима у Безјовском катуну „Правушу“ — на глави Саве?

Десно западу на тој страни, зетско поље око Подгорице заклонили су врхови кучких планина, нарочито врхови Жијева, но не све, већ његов ближи дио, од прилике до Цијевне и Подгорице, а даље види се неки дио поља, језера, Црмнице и сва пл. Румија која собом заклања барско приморје и море.

На западу сем Верушког поља које је на изворима Таре под Комом па даље к Пиперима, Братоножићима и Ровцима не види се никаква долина;

не виде се ни даље долине: бјелопавлићка, жупска и никшићка, а не види се ни она мала долина у Морачи.

На Тари и око притоке њене, Дрцке осим неких малих лугова нема никаквог поља до Колашина.

На југу између Комова и Проклетије види се скоро сва планинска долина Врмоше која се од Прделеца опружила сјеверу до Вјетерника.

На истоку види се неки дио долине десном страном Ључе од Гусиња к Плаву и полимље до клисуре Суђеске.

Ну од свију долина најљепше се види на сјеверу равни Ас око Берана, подијељен Лимом на двије једнаке половине, и преко овог Пештер и сјеничка нахија.

Ну ипак све ове долине око Лима, ма да су испресијецане на неколико мјеста и стијешњене, опет оне од Прделеца до Тиврања чине једну полукружну долину горњега полимља око дивнога Лима.

Јужна веза комског подгорја са Проклетијом заједно има двије пукотине, а то су корито Цијевне које излази у зетско поље и Пукотина Суовара.

Западну везу, ма да су пресјекле М. Ријека и нешто Морача опет су ти просјеци изгледа кршних пукотина до Златица и Дукље.

Све ове пукотине Цијевне, Суоваре, М. Ријеке, Мораче, тарино корито и лимска долина не чине никакав прекид разграни комског подгорја.

ПОДГОРЈЕ КОМСКО

До сада видјели смо како су Комови међу Кучима и Васојевићима, а видјели смо и то, како се њихова подгорина разгранала у свима правцима: на југу по Арбанији и Д. Зети, на западу по Цр-

ној Гори и Ерцеговини, на сјеверу по Босни и Краљевини Србији и на истоку по Ст. Србији.

Ну сада се вратимо на посматрање њиховог подгорја, на југу до Скадра и Подгорице, на истоку до Пећи и Ђаковице, на сјеверу до Б. Поља и Колашина и на западу до реке Мораче.

Од Комова јужна коса планинска се пружила изнад Кучке Горе с једне стране и тијесне долине Врмошке с друге стране; на Селцима ова прелази Цијевну, ту се спојила снажно с косом од Проклетије Грабоном и Лећом и тако иде пењући се Клименатским, Хотским и Кастратским горама до Суоваре, одакле се спушта „Пустопојем“ скадарском пољу и Копилику.

Ова се коса спушта десно низ Хоте и свршава се зетскијем пољем и Хотскијем Хумом на језеру, а лијево нагло се пење уз Цем к највећем врху Проклетије коју наставља Маранај изнад скадарског поља, од кога се спуштају ниже косе к Дривасту, а од овог и самом Скадру.

Од ове јужне косе још у почетку одвоила се коса побочница лијево, и спуштила се као клин између двије долине врмошке и грнчарске коју је од Забодишта везао Вјетерник са Годиљом и Тројаном, а ове са Проклетијом и свима планинама изнад Гусиња и Плава; поред тога ова је коса затворила и Врмошу у засебну планинску долину.

Западна коса од Кома пошла је Курлајем изнад извора тариних, врховима кучких планина изнад Брскута, Л. Ријеке и Братоножића до на Морачу. Пред Морачом од Ивовика ова се грана у двије косе јужну и сјеверну. Јужна спушта се низ Морачу до Зете подгорју ловћенском, а сјеверна коса иде планинским вијенцом лијевом страном Таре

до Колашина и Липова и савија се изнад Мораче Сињајевином к Дробњацима, подгорју дурмиторском.

Сјеверна коса полази од Штавне и Љубана, ова се на Тари свршава кључем код Колашина, а на Лиму Бјеласицом више Б. Поља. Ову је косу на Тари везало Матешево са Мрчавом, Вучјем и Сињајевином, а на Лиму Тивран са Буковиком и Цмиљевицом.

Источна коса пошла је од Варде, она се на Лиму свршава Виситором. Ову су преко Лима наставиле косе Чакорске, Мокре и осталих планина. Од ове косе још од Кома одвојила се и друга коса која се опружила десном страном Злоречице и прелази Лим на Суђеску к Бању и Јавору. Од ових и осталих планина на десној страни Лима источне косе спуштају се неке Руговом око Бистрице до Пећи, неке око дечанске Бистрице до Дечана, а неке и до Ђаковице к Дриму, Шваньскоме Мосту и шарском подгорју.

Подгорје комско преко Лима има пет својих веза, три клисуре и два тјеснаца. Прву везу чини клисура Вјетерничка која је одсјекла врмошку долину од грнчарске и везала Липовицу и Забодишта од Комова, са Годиљом и Тројаном к Проклетијама.

Другу везу чини Виситор, он се једном косом спуштио Брезовицама у Борову Главицу до Лима, а другом спушта се више Пепића испод Пошчанпоља; прва коса веже се преко Лима са Челиградом и пење се уз Метех к Дијелу, Баби и Богићевици, а другу среле су двије косе, једна од Чакора и Јечмишта код Иван-поља на Новшићком Мосту међу Великом и Новшићем, и друга од Мокре и Воганице међу Великом и Г. Ржаницом веже се са Виситором на Ржаничком гробљу.

Трећа је веза најјача на Лиму, кршна клисура Суђеска, између полимља и Злоречице; она је везала косу коју чине Рајичимља, Превија и Јерпња Глава са Пишевом, Сјекирицом Просјеченицом и Бађем преко Лима. Ова клисура Суђеска дијели горње полимље у двије долине.

Четврта је веза од Штавне и Лисе сишла косом на Жољевицу у Стањево Брдо и у Јастаћ око увора Требачке Ријеке; ова се везала преко Лима са Бађем и Папрадницом око увора Шекуларске Ријеке.

Пета је и последња веза Тивран, клисура на Лиму испод Берана и Будимље. У овој се клисури сретају и вежу косе Бјеласице и Цмиљевице,

По јакоти својој ова Тивранска клисура равна је клисури Суђесци, она дијели све полимље на горње и доње.

На Тари и Дрцкој до Колашина свуда су везане планине тјеснацима, ну на овој важи као најјача веза Матешево.

А на југу и југозападу преко М. Ријеке, доњега тока Мораче до Златице и Дукље, Цијевном до Ћемовскога Поља, и на Суовару веза је свуда једнаке јачине од самих крша.

Источне планине преко Лима настављају низ комских планина, оне се на југу вежу са Проклетијом, а на сјеверу са Цмиљевицом, Мокром Гором и Рогозном, а све скупа чине једну јаку и дугачку верижну косу, од које неке источне косе допиру до Дрима, неке свршавају се око Пећи, неке око Дечана, а неке допиру и до Ђаковице између којих извире Ибар, Дрим и многе његове притоке. —

Сјеверне планине од Кома до Бјеласице вододјелница су Лима и Таре, но Лим са својим из-

вјечна отишао је дубоко на југ иза Бомова и висока изори много су дубље отишли од тарских, најдаље на југу испод Врмоше.

За то крило лимске долине кад не би било оних пет поменутих веза, и све изнад лимских извора до врх Врмоше и испод Цијевне, биле би Проклетије одијељене од Бомова, а са њима и све остале планине на десној страни Лима, између полимља и подримља, и Проклетија нијала би засебну подгорину међу Лимом и Дримом, Бомовима и Шаром.

Ну овако подгорје комско стиснуто је шарском подгорју, и срета се у Ђаковачкој нахији са Паштриком на Рибинку у Шваньском Мосту, а са подгорјем Коритника срета се на тромеђи призренске, Ђаковачке и скадарске нахије од Везирова Моста до Васпаса, тако да Ас и доњи дио Ђаковачке Малесије Дукађини остају подгорју шарском Паштрику и Коритнику, а Река и сама Ђаковица да припадају комском подгорју, изнад којих последња источна коса од Проклетије, Драгобиње, Богићевице и Ћафе Морине спуштила се до у Ђабрат више Ђаковице и Градцем до Шваньског Моста. —

Западна коса полази од Бучког Кома сврх Царина и Ћуре, она иде поврх кучке нахије до на Морачу, ну чине планине: Курлај, Црна Планина, Мокра, Јаворци, Планиница, Рашково Гувно, Пресјека, Птич, Ивовик, Слатачке Греде, Штавње, Спљевик и Вјетерник. Ова је коса и вододјелница изворним ријекама тариним: Веруши, Опасаници и Честогазу, и притокама морачким, Брскутској Ријеци, Л. Ријеци и Сјеверници. Ову косу с лијеве стране јужне допуњавају Сабанца и Краљевац и дијеле Лијеву Ријеку од Брскута, а с десне стране

сјеверне од Веруше допуњавају исту Косу планине Турјак, Округлица и Сарајевска Коса.

Ова западна коса, чим пређе Рашково Гувно изнад Лопата и брда Вилишта, грана се у три косе од којих западна прелази Морачу и продужава се Црном Гором к Ерцеговини, јужна савија се к Птичу и Вјетернику и низ Братоножиће за током Мораче наставља се Мачаницом и свршава се пољем, и трећа сјеверна коса иде лијевом страном Таре на Мрчаву преко њенога врха Острвице, на Вучје која планина има неколико врхова, од којих су као највећи Сиљевица, Рогођед, Обла Глава и Нешрен, од Вучја иде даље Сињајевином на Јабланов врх и Шупљачу к Дробњацима и Дурмитору. Ова је коса и вододјелница притокама Таре и Мораче.

Сјеверне планине међу Таром и Лимом полазе испод два врха комска у двије косе које је тако подијелила Дрцка од Матешева.

Сјеверна коса између Таре и Дрцке, може се назвати друга, она полази од Кома Љубанског, њу чине планине: Љубан, Рогами, Котич, Пецка, Кључ, и Јелењак; даље иду рупе: Марина, Тодина и Кајчина, од којих ова коса увукла се као какав клин у виду стријеле и свршава се у Матешеву, на утоку Дрцке у Тару, на Ставке.

Друга је сјеверна коса и главна између Злоречице и Дрцке, Лима и Таре, она полази од Кома Злоречког и свршава се Подбишћем и Мојковцем између Б. Поља и Колашина; њу чине планине Штавна, Лиса, Бач, Јеловица, Турија, Криви Дô, Кључ и Бјеласица.

Све ове косе преко Таре вежу се Матешевом и све скупа чине низ богатих сјеверних планина.

Од ове главне сјеверне косе одвојило се неколико побочних истоку и к Лиму. Прва побочна коса између Злоречице и Краштице пошла је у постепеном опадању висине од Штавне на Разврше Милановцем и Пеовима између Краља и Коњуха, Пеовца и Божића, и свршава се Андријевицом на Лиму према Бању.

Друга побочна коса између Краштице и Градишнице полази к Лиму од Лисе, она иде Гвоздима, Штитом и Рудим Брдима изнад села Краља, Присоје и Слатине и веже се са Жољевицом изнад Забрђа и Црешњева одакле се спушта Човечом Главом и Стањевим Брдом к Лиму на Лукин Вир према Бању, селу Сеоштици и Шекулару.

Трећа коса од Бача и Јеловице иде на Клин више Трепче и спушта се на Јастаћ к Лиму више Виницког Луга према Новотини.

Четврта коса од Турије иде на Коњско, спушта се у Градац између Виницке и Буча и више Градинског Поља упире у Лим према Побјенику.

Пета коса од Кривог Дола завршује се дугачком косом брда „Жупана“ Ашким Пољем — беранским од Бистрице до Ђ. Стубова на Сушици.

И шеста коса, — од Бјеласице друга, — спушта се к Лиму у Тивран, која клисура веже Бјеласицу на сјеверу са Гиљевом у Пештери и источним планинама Буковиком и Цмиљевицом више Рожаје.

Коса источних планина од Кома до Лима дијели се од југа Вјетерником а од сјевера Злоречицом Јужни дио ове косе срело је Грнчарско Поље и Ковачеве Ливаде и подсјела су је села: Забодиште, Досуђе, Мартиновиће и Плавско Језеро; од сјевера подсјела су је Злоречицом села, Коњухе, Цецуне, Првошевина, Анцелат и Поди до Лима у Суђесци.

Свршава се Лимом, Брезовицама, Пепићем, Мурином. Улотином и Г. Лугама.

Ову косу до Лима сачињавају планине: Варда, Мојан, Јешин До, Троглавица, Сточица има врх Томов Камен, Црногора има врх Седло, Биштина има врх Кариман, Репишта имају врх Биоград, Кути имају врх Главе, Стубша, Липовица, Асанац, Раичмиља, Превија, Јерања Глава, Зелетин, Костреш и Виситор.

Ова последња планина избацила је три косе к Лиму; прва се свршава Брезовичком — Боровом — Главицом на којој је „Шијачки Шанац“ више Брезовичке цркве према Челиграду, Бетеу и Дијелу, друга се свршава испод Пошчан-поља према Јечмишту и Чакору и трећа између Пепића и Мурина према Кривачама и Мокри.

Ну од свију ових најкраћа је и најача веза преко Лима на Суђесци која се одваја од Кути и Липовице низ Превију на Јерању Главу и веже се на Лиму Суђеском са Бађем, Торлачом, Пишевом, Сјекирицом, Мокром и Јаворком.

Све ове планине свршавају се долином у два прелома, једним од Вјетерника до Плавског језера и другим Лимом до Клисуре Суђеске и Злоречице.

Јужне су планине комске неке у сливу зетском, а неке у сливу сјеверном, лимском око Врмоше, зато што су извори лимски отишли дубоко на југ иза Комова и прикупљају се у Врмоши.

Међу јужним планинама долази и Проклетија, но ова је више Гусиња на изворима Врује.

Подгорина у сливу зетском дијели се у двије косе и неколико планина, ну она се дијели и на неколико племена и тај племенски назив важи за онолики број планина у колико их које племе има.

Клименски су планине: Кучка Гора, она се простире од Бобова до М. Ријеке и Морачке, и од Бобе до Брмоле и Цијевне: Климентска Гора, она се простире вијугом с обе стране Цијевне: Грудска Гора, она се простире нижим брдима к зетској долу Јеменским: Хотска Гора (Треботин), простире се брдима за Цијевном и увукла се све ниже између долине зетског и скадарског поља до под Хум на језеро, а Кастратска Гора веже се од Хотских и Климентских Гора око Суваре и Цена планином Лењом, веже се са Проклетијама а на југу спушта се Пустопојем скадарском пољу и Колашину.

Подгорину јужну с Комовима привезале су пл. Царина и Ћура. Од Ћуре уз косу наставиле су планине Бебеза у којој је Букумирско Језеро, пл. Момоњево, којој припада Тресковац и пл. Жијево. Ова последња планина постепено спустила се низ крине врлети Кучке Горе до Дољева, а на запад шири се до Церовца на М. Ријеци и Мочаница на Морачи, она је уза се привезала сва брда Кучке горе, као: Медуна, Ораова, Затрњепча, Коћа, Борита и Груда. Друга коса иде ка југу, из ње извиру лимски извори и скупљају се у Брмоли, ова коса на Климентама прелази Цијевну и везала се Кастратским и Хотским Горама са западном косом од Проклетије и тако спојена спушта се хотским горама на Треботин и Вељи Хум између зетске и скадарске долине до на језеро под Хотски Хум.

У овој су коси планине: Царина, којој припадају: Леков Брајег, Било, Крстпревлака, и Трепетљиш: планина Бинца, пл. Маглич, којој припадају Бушат, Мокра и Правуше: пл. Широкар, на којој су врхови: Тореч, Сухи Врх и Кућ; пл. Вила, којој припада Рикавац и овога језеро: пл. Коштица,

на којој је врх Кариман; пл. Скроботуша и Врмоша. За Цијевном су: пл. Грабон, Леђа и даље на југу Маранај, а за Врмошом с десне стране у подгорини Проклетије од Клименатског села Селца до Гусиња планине су: Шкала, Прделец (Прѣдѣльць Пределац), Будач, Тројан, Годиља и Беђа-Кеђа и над овима Проклетија.

Клименатске и Кастратске планине Грабон и Леђа[1]) јако су кршне и високе, оне су својим кршним гребеном заклониле Скадарску долину, преко њиховог гребена једва се може угледати скадарски град и Тарабош.

Све планине у сливу зетском, нарочито оне преко Цијевне: пашом, гором и водом далеко су изостале иза планина у сливу лимском и тарином, и то је оно што је свагда привлачило сву зетску долину око извора лимских.

На југу, изузимајући Проклетију, четинари ишчезавају преко Цијевне, одакле се маса огромних крша просула и захватила сав простор Леђе и Грабона и учинила га неспособним за сваку употребу зиратну, нарочито горње стрмени кршних литица и Сутулија, које потпуно правдају и одговарају називу: Проклетије и „Врагобије“.[2])

Проклетија је на десној страни извора лимских, високо више Гусиња, она је на изворима Врује и Ћурицке Ријеке и највећа је планина на југу како по простору тако и по висини, што најбоље показују по њој њени вјечити сметови снијега који се у свако доба године виђети могу. Она је по

---

[1] Голеш, Бушча, Сух, Хељма, Бојлек, Планиница, Дечић, Ћафкиша и Хум све су то мања брда; од Грабона и Леђе наставци.

[2] „Врагобијом“ народ назива један дио Проклетије, и по свој прилици биће то: „Беђа-Кеђа“.

своме широком, високом и кршном платоу истурила преко 20 кршних врхова.

Од Проклетије и њених врхова пошле су планинске косе једна водопађи зетској Лећом око Суоваре и Цема Клименатским, Кастратским и Хотским горама, и то је она која се спојила с јужним подгорјем комским и затвара долину скадарску; друга се њена коса јужна спуштила на Маранај к Дривасту и Дриму, — Скадру и Бојани, — и обје те косе савиле су се око скадарске долине у виду потковице.

Од главних планина Проклетија има уза се на југу Маранај, на западу Лећу и Грабон, на сјеверу Беђа-Кеђу и Тројан, и на истоку Драгобију и читав низ планина до Богићевице на изворима дечанске Бистрице, од које даље иду планине у двије косе, једна сјеверу десном страном лимске долине код вододјелница до пл. Цмиљевице и Рогозне, а друга истоку и веже се с Патриком.

Планине од извора Цема десном страном Врмоше у подгорју Проклетије до Гусиња ове су: Гропзеза (Црне-рупе) Прделец, Тројан, Беђа-Кеђа, (Бијело-зло) Годиља, Брада, Рудница, Бор Радоњчића, Мемина и над овима Проклетија.

Од Проклетије истоку изнад долине гусињске и плавске планине су: Подкобила, Драгобија, Демировица, Забела, Враница, Трокуза, Мрковица, Кошутица хотска, Кошутица Рецића, Оролац, Бјелаја, Рид Вељи, Рид Мали и Ридско Језеро; Богићевица Мала и Богићевица Веља.

Овој коси у водопађи Ључе припада један вис који носи два назива у народу „Градац“ или „Караула“. Овај је вис уз планину Мемину изнад С. Будевице.

Пуста Врата су на ријеци Јасеници између пл. Поткобиле и Демировице, више села Ђуриćке Ријеке и ливаде Црквишта.

Више Плава су у водопађи Лима планине: Оролац, Трескавац, из ког извире „Ружина Вода"; Ковиљача, Зле Стране, Коњски Обор и Темњак испод Бабиног Поља са Савиним Камењем. (Савино Почивало).

Планина Беђа-кеђа у преводу значи бијелозло, она је више Руднице[1]) уз Проклетију и пружила се од Тројана до Шаље у Малесији.

Са Проклетијом од Малесије стоје у вези пл. Драгобија и Валибон из које извире малесијска ријека Валибона (Топлица). С лијеве стране р. Валибоне планине су: Враница и Добри До са Плочицом.

Дубље у Малесији врхови су од двије планине „Ћафа-Кољчит (Никољац) и Ћафа-дијел од којих једна припада скадарској а друга ђаковачкој нахији, и ниско на Дриму близу брода Васпаса Жур према Коритнику.

Од Богићевице, иде источна коса десном страном Дечанске Бистрице до Дечана и Речких села: Црнобрега, Лоћана, Вокше, Јуника и Ботуше у Ћаф-Морину и десном страном Реке косом Мејом продужава се до у Ћабрат код Ђаковице.

У овој су коси планине десном страном Дечанске Бистрице: Шјепатица, којој нешто у лијево остаје врх Богићевице Тројан, за овом иду редом планине: Требопољка, Извори Гусињски, Планина Дечанска и Курвала; ова последња стоји у вези с

[1] Народ каже „Рудник Неманића" и „Рудница", пу последњи назив више се чује.

планином Добрим Долом и Кошутицом, а поврх Реке веже се и с планином Морином више Ботуше, и коса ове допире до Ђаковице и Ђабрата, остављајући „Кеђ-реку на југу, и од ове на ј. истоку Ас (Дукађин) и у овоме планине: Паштрик на десној страни Рибника и Дрима. —

Стрмене стране окренуте Дечанској Бистрици с десне стране од Богићевице до Марк Гегина Луга носе општи назив „Богићеви Лази.“

Последње косе Дечанске Планине и Курвале обрасле су читавом гором коштановом од Дечана до Ђаф Морине и Малесије, и све те косе носе општи назив „Коштање“, које се дијели по селима, на Коштање: Дечанско, Црнобрешко, Лоћанско, Вокшићанско, Јуничко, Ботушко и т. д.

Коса планинска од Проклетије до Богићевице одсјекла је јако Малесију од Гусиња и Плава, а коса од Богићевице до Ђаф-Морине одсјекла је Малесију од Рѐке и Ђаковице. —

О самој Малесији, у колико је ова око ријеке Валибоне до Дрима, може се рећи, да је то: предјел планински и горски, али је и плодан, за то што је под утицајем јужне климе Дримом и Валибоном. Око Валибоне у Малесији успева жито сваке врсте, а тако и воће, сем Винограда, ну лозе чардаклије по нижим стрменима има скоро свака кућа, и добро рађају; од воћа у Малесији има јабука сваке врсте, крушака, шљива, коштана, ораха и млого трешања, нарочито црница, које су тамо због крупног рода на гласу.

Клековине има такође много, и због тога у Малесији нема ни једне куће, која не прави клекову „водницу“ коју радо пију сви Малесори, они негују пчеле највише због медовине, а занимају се

много израђивањем катрана, и продају га у Ђаковици.

У Малесији с обје стране Дрима од Бећирова и Везирова Моста до брода на Васпасу читаве су косе планине Коритника и Жура обрасле гором шимшировом, од које се израђује ситније посуђе, а зими шимшировом шумом и козе исхрањују.

Насеље је у Малесији ливадарско, и нигдје се не виде двије куће заједно,

У опште може се рећи: Малесија је предјел планински; врлетна је и стрменита, али су јој стрмени питоме и угодне за људе и људски живот, нарочито сточарски; њени житељи Малесори и Буњани пак прави су дивљаци и крволоци; уточиште су зликоваца и сами су зликовци, и то је оно што је забаталило најпрече старе српске краљевске путове од Призрена, Ђаковице, Пећи и Дечана у Скадар.

Овде да напоменем и то: да се у Рѣци на половини пута из Дечана у Ђаковицу налази једно округласто брдо, које не стоји у вези ни са једном планином, а то је Ереч између села: Пажара, Прилепа и Скивјана.

Од Богићевице сјеверу десном страном Лима изнад извора Дечанске и Пећке Бистрице и изнад притока лимских с десне стране затвориле су долину лимску и чине вододјелницу источне планине Богићевица, Бабино Поље, Завоје, Ваља, Старац[1]) Баба, Дијо, Чакори, Планиница, Враћево, Јаворци, Мургаш, Цмиљевица, из које извиру Љешница за Лим, Алагина Ријека за Дрим и Ибар; планине Жљеб, Штедин, Мокра и у њој језеро код Војиндола које у себе прикупља знатан број извора из

[1] На Старцу зове се једно мјесто „Позориште“.

околине и, по народном вјеровању, понире у два понора, од којих један извире Ибру а други Дриму на врелу Истоку у подгори пећке нахије.

Планинске косе од Мокре свршавају се подгором пећке нахије; Црвена Вода код Љубожде, Рудиште код Истока; Орувица код Сушице; Родопоље код Укче; Курило код Црколеза и Јелаш код Бање. —

У водопађи су Лима: Злопека, Јечмиште, Ваганица, Цикуше, Мокра Полимска, Штитови, Сјекирица, Пишево и Торлача, све око полимља до Суђеске. Даље од Суђеске настаје Бољ са његовим врхом „Вилиним Колом“ и шири се према Злоречици и Краштици до ушћа Шекуларске Ријеке на Сеоштици. Око Шекулара су: Приједо, Шиповица, Голеш, Крњача, Костреш, Бијели Крш, Грушети, Митрова Стијена, Лучино Брдо и Папрадница. Од Шекулара до Љешнице и Биора у водопађи су Лима око Аса; Глоћија, Капе-калударске, Надбарје, Буковик, Скробутача, Радоша, Локва, Ланиште, Цакове Ливаде, Скривена, Турјак, Ступче Брдо, Јаштак, Крчево, Борак, Буковац, Караула и Тивран.

У водопађи су пећке Бистрице пл. Бјелуа, Враћева, пола Јаворка, пола Мургаша, дио Цмиљевице, пл. Волујак са Кукавицом, пл. Ајла, Белопаћ, Шеста и Пакљен више Црнога Врха и Пећи.

Међу Бистрицама су пл. и то на Дечанској: Козји Рбат, Плећа, Пасшији Врх, Рашко-до, Јеленак, Плијеш, Папрадница, брдо Забел и Црвеница; а на Пећкој су Бистрици с десне стране Нећинат, Слано Поље, и на овом језеро и код овога Крст, пл. Средња Гора, Губавац, Милишевац, Гор. и Д. Штавница, са Рељиним Камењем и Љубовија.

Од ове сјеверне косе према Проклетији, која је комском подгорју на истоку и дијели г. полимље

од подримља у двије долине, мање су косе испресијецале полимље у четири долине. Прву долину са Плавом и Гусињем затвара с десне стране коса Кодра која се од Дијела, Чакора и Јечмишта спуштила к Лиму на Новшиће према Виситору, њој од Метеа*) до Велике припадају Корита, Рогање, Ланиште, Бијели Крш и Ђевојчин Камен. У овој су долини око Плавскога језера 30 села.

Друга је долина на Лиму полимље, ово затвара клисура Суђеска, броји свега 9 села. Ова је долина најмања, али је и најбогатија на горњем Лиму.

Трећа је долина на Лиму око ушћа Злоречице и Краштице, испресијецана је косама на више мјеста, ову је затворио Бал и Папрадница према Стањеву Брду и Јастађу. Броји 1 варошицу Андријевицу, 18 села и 24 засеока.

И четврта је долина беранска „Ас“. Ову затвара коса од Буковика у којој су Јаштак, Караула, Гроца и Тивран на Лиму. Броји 1 варош и 48 села.

Даље настају Биор, Суо-до, Пештер, Клисура Гиљева и њена чувена Пећина, Корита, Сјеница на Вапи, Увац, Калипоље, Кладница и Јавор све у сјеничкој нахији.

На Пећкој су Бистрици у Ругови 16 села и заселака и сем једног сва су на лијевој страни Бистрице и око притока њених Шекуларске Ријеке, Руговске Ријеке и Алагине Ријеке; но ова су тако мала да сва укупно не броје више од 300 домова, и то је сва Ругова, на коју ћу се при опису и пребројавању њених ливадарских села вратити.

А на Дечанској су Бистрици и то у тјеснацу високо под планином с лијеве стране свега једно

*) На стр. 77. у вр. 13. озго, треба читати *Метеу*.

село, и ово дијели се у двије мале, на горње и доње Белаје, и ово припада пећкој нахији.

II

ВОДЕ

ИЗВОРИ ТАРЕ

Тара извире на јз. страни Комова, из кучке пл. Јаворка и тече на сјевер. Њу снаже многи потоци сусједних планина као: Црне Планине, Мокре, Планинице, Рашкова Гувна, Пресјеке и Ивовика.

Она у своме току Верушком долином и сама носи тај назив Веруша; ну ова пошто прими и малу притоку од Рашкова Гувна оставља поље верушко и тада улази у дугачки тјеснац Верушких Грла. У томе тјеснацу под Сарајевском Косом прима она с десне стране р. Опасаницу којој су извори Бјеле Воде из Курлаја, које снаже и други извори од Кома, Царине, Ћуре и Турјака. Пошто Веруша изађе из својих Грла она с лијеве стране од Пресјеке и Ивовика прима и трећу притоку Честогаз на Суом Пољу, одакле се у даљем току зове Тара.

Тара у Матешеву с десне стране прима ријеку Дрцку. Ова извире између Комова Љубанског и Злоречког из Точила на сјеверу и прима изворе од Љубана и Штавне, она се у горњем току до Честогаза зове Љубаштицом и снажи је дивно врело Љубаштичко. Пошто Љубаштица прими од Штавне и Црешњевика с десна Честогаз и с лијеве Црњу и Пецку од Љубана, Рогама, Котича и Јелењака зове се: Дрцка која у даљем току поред многих потока испод Бара прима с десне стране ријеке Вра-

њештицу од Лисе и Кључа, а с лијеве још ниже и поток Несирен*) и тада на Матешево улази у Тару. Даље су притоке тарине речинска ријека која нема свога имена, Свињача, Језерштица, Рудница и Буковица. Ријека Свињача извире из кључа Бјеласичког, има два изворна крака Капетанову и Мушовића Ријеку које се обје састају у једну и ова увире у Тару код Колашина.

Језерштица извире испод врха Слађевца, у Тару увире код Краљевих Кола. Рудница извире из Калића Катуна а Буковица код Брскова, обје се састају, увиру код села Анбарине; и с лијеве стране према Колашину притока је тарина Пчиња или Бистрица која извире у Вучју испод Гомилица, и даље притоке од Сињајевине и Дурмитора.

Ну да бисмо боље познали слив и ток изворних ријека тариних да напоменем и то, да Опасаницу од Веруше до ушћа дијели јака планинска коса од Турјака, такође Дрцку дијели планинска коса коју чине Љубан, Рогами, Котич, Кључ, пл. Јелењак и Несирен до Матешева; а Тару и Дрцку од Лима дијеле још и ове планине: Штавна, Црешњевик, Лиса, Бач, Јеловица, Турија, Туста, Криви Дô, Кључ и Бјеласица.

Иста је вододјелница за Малу Ријеку она која је и за Верушу, односно Тару. Мала Ријека постаје од двије притоке: Брскутске Ријеке и Лијеве Ријеке. Брскутска Ријека извире из Ђебезе, тече низ Брскут и оставља Нланиницу, Краљевац и Сабанду на десну страну к Лијевој Ријеци. Лијева Ријека има три изворна крака Говнају од Пресјеке, Ковачицу од Веруше и Поток Љевајски од Птича.

*) На стр. 68 у 6. вр. оздо и на стр. 75. у вр. 12. озго место *Нешрен*, треба читати *Несирен*.

Брскутска Ријека и Лијева Ријека састају се испод Ножице, Брскута и брда Вјетерника братоношког од којих постаје Мала Ријека која у своме току дубоком провалом дијели Братоножиће од Куча и тако утиче у Морачу под селом Биочем више Мазанице.*) Осим ове М. Ријеке од Кома кучком нахијом нема друге текуће воде сем једног кишног потока Кркора, који се слијева од Убала на Биоче у Малу ријеку.

С лијеве стране у Зетском Пољу утичу у Морачу још и ове притоке, и то Златички Поток, Рибница и Цијевна.

Златички Поток извире из Сјеница, увире у Морачу на врх поља код Пећина према Дукљи.

Рибница извире из Какаритске Горе међу Доњанима и Диношем, њени су извори Врела и има их неколико, она увире у Морачу код Подгорице и њен увор зове се: Бања.

Цијевна извире од Проклетија. она има два крака Цем Вукелски и Цијевну Селачку. Цијевна извире из Тројана а Цем из Проклетија; њен је ток окренут западу низ Клименте на Селца; њу снаже и неки потоци из јужних пл. комских, она се у горњем току зове Цем, а од Селца Цијевна, она из Крша излази у поље Ћемовско код Диноша, које је поље ваљада по њој и добило свој назив, а од села Диноша иде пољем, у Морачу увире код села Мале у Зетском Пољу. Особина ове ријеке та је што је скоро увијек бистра и студена.

Даље на југу за Хотским Хумом сливају се воде од Маранаја у Скадарском Пољу: Рујела, Ђурђево Око (Суњи Ђонит) Врака и Кир. Све ове окре-

*) На стр. 75. у вр. 8. озго и на стр. 78. у вр. 16. оздо, место *Мачаница*, треба читати *Мазаница*.

нуте су својим током ка југу и све увиру у Бојану, а Кир за градом кроз Табак-малу увире у Дримац.

ИЗВОРИ ЛИМА

Раније још напоменуто је како је Лим са својим изворима отишао дубоко иза Комова, и да су његови извори дубље на југу од тариних, — „Сави на глави.“

Ови извори које тамошњи народ рачуна као главу Саве извиру иза Комова испод Маглича у катуну Безјовском Правушу близу Климената. Од тих извора постаје Лим, ну он то име добива тек од извора из Плавског Језера, а овде зове се Врмоша, и ова тај назив носи око два часа до брда Вјетерника које је брдо својом висином затворило Врмошу у засебну долину и везало Липовицу и Забодиште са Годиљом — Комове с Проклетиом.

У Врмоши прикупљају се потоци с обје стране међу којима су као најглавнији Бијели Поток из Тројана и Црни потоци од Комова из Козеља и Курлаја, одакле извире и Козељска речица која иде Опасаници односно Тари.

Од ових потока постаје Врмоша која, пошто остави своју долину, остави и своје име, и кад уђе кроз Вјетерник зове се Грља, а кад из тјеснаца изађе у поље зове се Грнчар до Гусиња, а кад ту и Врују прими, онда се од Гусиња до Плавског Језера називље Ључа и ова губи се у Језеру из кога Лим извире.

Лим од свога извора иде сјеверу до села Велике, отален сјеверо-западу до Суђеске и од ове сјеверу до Тиврана, а тако и даље све до свог утока у Дрину.

Ну, да Вјетерник није вода пролокала, у Врмоши било би језеро, и заиста у неком далеком добу може се рећи да је у Врмоши и било језеро.

На врху брда Вјетерника Селчанин Ник-Лека војвода Клименатски подигао је кулу која подсјећа путнике на Мусину Кулу у приморју.

Грнчар под самим Гусињем прима у себе Врују, а ова Дољу, обје с лијеве стране.

Доља извире из Тројана више Гусиња, а увире у Врују код вароши више Алибегова Моста.

Врија извире из Браде код Вусања, а увире у Грнчар под Гусињем пошто и Дољу у себе прими. Њен је извор Вусањско врело.

Од Ставака Грнчара, Врује и Доље зове се „Ључа“, у коју утиче Бијели Поток, а овај извире испод план. Мемине из Карауле и Градца изнад села Будевице.

Лим од извора из Плавског Језера до Б. Поља у г. полимљу прима млоге притоке потока и ријека с десне и лијеве стране.

Лим с лијеве стране прима десет притока, а те су:

Пепића Ријека извире из сјеверне косе пл. Виситора „Џамије“ више села Пепића, увире у Лим на доњем пољу Пепића према Кривачи.

Муринска Ријека извире више села Мурина из Муринског Крша, Асанца и Зелетина увире у Лим испод Мурина у Луг сниже Ђолева Моста.

Поток Шеремет извире испод врха Голеша, у Лим увире на Шеремету.

Поток Крушевски извире испод Зелетина, увире у Лим на врх поља Улотског Палића према Зорићу.

Поток „Бјелан“ извире из Лаза Улотских, увире у Лим на доњем пољу Палићу више Луга.

Злоречица извире од Кома, има два изворна крака, Љуцку Ријеку из Луке и Царинску Ријеку из Царина, пошто се ове саставе у једну, зове се Перућица, она прикупља изворе од Варде, Штавне и Црногоре међу којима су и два јача потока, Бабов Поток и Брадавац. Злоречица има и трећу изворну притоку Кутску Ријеку, ова извире из Кути, Липовице, Асонца и Зелетина.

Перућица тече низ Коњухе, а Кутска Ријека која се зове и Цецунска, низ Цецуне, састају се под Ђулићем од којих постаје Злоречица и носи то име до њеног увора у Лим под Андријевицом.

Злоречица је од свију притока лимских у гор. полимљу најјача ријека, брза је, бистра, студена и јако валовита.

Краштица (Веља Ријека краљска) има четири изворна крака: Гњиле Потоке од Црешњевика и Лисе, Чукачку Ријеку од Пресла, Раздоља и Совала, Сјеножетски „Дубокаљ“ од Руди Брда, а ниже и Малу Ријеку из Облог Брда од Тресака и Потока од Пеова. Краштица низ Краље прима још млого потока, у Лим увире према Бању на Краштичком Пољу код Ана Протовића, на пола часа ниже утока Злоречице.

Градишница извире из план. Лисе, прима потоке од Бача, Руди-Брда и Дебељака за тим пролази кршним тјеснацем између Жољевице и крша Клина, у ком тјеснацу има неколико дивних водопада, и тада излази у село Трепчу, одакле зове се Требачком Ријеком, у Лим увире на Требачком Лугу више крша Јастаћа. На овој ријеци у Трепчу има неколико ваљавица и воденица.

Виницка Ријека извире више села Виницке, изнад засеока Љуте из брда Коњска, она увире

у Лим на дну виницког Луга, више Градинског Поља према Побјенику. Ова је ријека врло корисна и на њој има неколико ваљавица и воденица.

Бистрица Бучичка има три изворна крака који чине Курмарију и Јеловичку Ријеку, састају се у Мрча-пољу више клисуре, на дну Јеловице. Ове речице прикупљају изворе и потоке из Бјеласице, Кривога Дола. Тусте, Јеловице, Турије и брда Локве, Сокола, Бајнице, Стражнице и Краљевца. Пошто се ове речице споје изнад Крилатог Крша и села Буча, тада се ријека зове Бистрица, и то име носи пољем до свога ушћа у Лим, испод села Пешаца.

Сушица извире из Црног Врха и Велића, ова је речица краткога тока и слаба је, из клисуре излази у село Беране, сјеверно од манастира, под селом увире у Лим, њу снажи Врело, које извире под бријегом на ком су Ђ. Стубови, и толико је јако да на њему раде свагда монастирске и беранске воденице и ваљавице.

Љубовића извире испод Вранеша, Лепенштица из брда Улошевине, обје се састају под Роговим Кршем, а мало ниже прима и трећу притоку Бистрицу из Бјеласице, и све три тако спојене увиру у Лим под именом Љубовиће код села Крушева за један час више Б. Поља.

С десне стране Лим од свога извора из језера прима једанаест притока, а те су:

Ђурицка Ријека има два изворна крака Јасеницу и Вратницу. Јасеница извире из Проклетије, тече низ Подкобилу на Пуста Врата, на дну ливаде „Црквишта“ састаје се с Вратницом која извире из планине Вранице. Кад се ове састану, онда се ова од Црквишта зове Ђурицка Ријека до Плава. У Плаву прима извор Диздарев и од Плава

Коритима и Рудопољем зове се Бобеза до ушћа у Лим.

Метешка Ријека, купи потоке и изворе од Мале Богићевице, Бабина Поља, Бабе и Дијела. Она се у горњем току зове Бабинопољка, до села Јара и мјеста Градина, а низ Корита до увора свог у Лим зове се Комарштица. У Лим увире код Челиграда, више села Новшића, према Брезовичкој Цркви и Боровој Главици.

Величка Ријека, купи потоке од Чакора и Цикуша Волујачу, од Јечмишта Вукадинов поток, од Ваганице, Плати и Планинице Дубоки Поток и Лијеви Поток, увире у Лим на дну села Велике код Иван-поља.

Горњо-Ржаничка Ријека извире из Мокре и Штита, увире у Лим под с. Ржаницом у пољу према с. Пепићу.

Кривачки поток извире у Кривачама, увире у Лим на дну Кривача у Лугу.

Грачаничка Ријека (Зорићка) извире из Сјекирице, увире у Лим под Карацића Бријегом на Зорићима.

Пишевска ријека извире из Пишева, Омара, Пустобојине и Костреша, у Лим увире на врх Суђеске.

Шекуларска Ријека извире ис Јаворка и Приједола, у Лим увире на Сеоштици (Марсенића Ријеци).

Доњно-Ржаничка Ријека извире из Мургаша, Цмиљевице и Скробутаче, тече по дну Капа калудранских и Црквина, увире у Лим под С. Ржаницом на Лисијеву Пољу.

Будимаљска Ријека извире из Цмиљевце, Купи изворе из Борка, Цакових Ливада, Скривене, Надбарја

и Ступчег Брда, њена је притока р. Брњица из Петњичког Врела и Врело Будимаљско, о коме се тврди, да на махове прекида свој извор. Ова ријека у Лим увире између Рудеша и Шудикове у Тиврану, према граду Јерининим.

Љешница извире више Рожаја из Цмиљевице, има три изворна крака, један од Турјака, други Лагаторску Ријеку из Влаа, и трећи од Суо-дола из Мусине Јаме, у Лим увире под селом Биочем и старим градићем Биором.

Из ове исте косе од Проклетије до Цмиљевице, Мокре и Рогозне извире Дрим, на противној страни, и све његове притоке с десне стране.

Сам Дрим својим током дијели пећку нахију на два подгорја, комско и шарско, а кад ову остави и тада има ђаковачку нахију у подгорини комској до Швања, одакле настаје подгорје шарско.

Дрим има два извора, један му је извор из Жљеба под Штедимом из Асанова Крша, у селу Радавцу, а други му је извор врело Исток, оба у пећкој нахији, од Пећи на сјевер у Подгори.

Од извора Дрима до извора врела Истока с десне стране из Подгори притичу у Исток поточаре Јабланица, Студеница, Врело и Љубожда и Исток с лијеве стране увире у Дрим. За то изворе Истока треба рачунати подједнако као изворе Дрима.

На самом извору јачи је извор Дрима, а кориснији је извор Исток зато што на овом на самом извору а на растојању од 20 минута раде 56 витлова воденица, а могло би их бити до увора и још толико.

У овом подгорју на сјеверу последњи је извор Бања под брдом Јелашем који увире у Клину и ова протиче средином долине пећке Подгори и у Дрим увире код увора врела Истока.

Даље извори Клине, Кујавче, Мируше и т. д. припадају подгорју Шаре.

С десне стране притоке су Дриму Пећка Бистрица, Дечанска Бистрица, Ђаковачки Рибник и Малесијска Валибона. Пећка Бистрица извире из пл. Чакора, Дијела, Старца и Бјелуе од потока који се сви састају на дну Бјелуе, код куле, у дубокој провалији планинској, више клисуре Котлова, зато се овој ријеци као глава може узети Бјелуа.

Пошто се у Бјелуи споје потоци чакорски, бјелујски и пазаришки, улази ријека у Котлове и том клисуром Бистрица иде нешто јаче од једног часа из које излази к Ругови, но и тамо припрта је високим и јаким стрменима с обје стране до Штупеље, а одатле даље припрта је с десне стране неприступним литицама штупељских крша а с лијеве високим стрменима и кршима до на дно Средње Горе, Губавца и великих Пећина Испосница, и то тако да се њеном дубоко усјеченом кориту не може да приђе.

Од Средње Горе око Бистрице настављају Штупељу опет велики крши, у којима су Пећине Испосница, но главни дио ових горостасних крша овде је прешао лијевом страном Бистрице, и свршава се Пакљеном више Мра патријаршије, код извора Црне Воде, и ријека је приступна.

Код Патријаршије Бистрица излази у поље, протиче с десне стране манастира, пролази кроз Пећ, и после три добра часа њенога тока пећкијем пољем улива се у Дрим код села Грабонице.

Бистрица с лијеве стране прима притоке ријеку Шекуларску, Јошаницу, Руговску Ријеку и Алагину Ријеку.

Ријека Шекуларска, Јошаница извире из пл. Јавора више Шекулара, утиче у Бистрицу испод села Кућишта.

Ријека Руговска извире из пл. Мургаша више С. Лекаџевића, које село кад прође, тече клисуром, из које излази у село Стару Ругову, под којим увире у Бистрицу.

Алагина Ријека извире из Цмиљевице, Аиле и Мургаша, увире у Бистрицу код села Ријеке.

Ну и поред ових притока Бистрица прима Руговом још млого потока и извора с обје стране, од којих се рачунају као речице потоци Јасењски и Средногорски Бијели поток.

Овај последњи из Средње Горе увире у Бистрицу с десне стране према Пећким Испосницама.

Даље с лијеве стране извире речица Ћокалица из Црног Врха и Јерања, увире у Бистрицу у самој Пећи.

На овој Бистрици има један водопад у највећем тјеснацу Штупеље, више Испосница. Извор је овога високо у кршној литици на једном окну, из тога окна кља и пада вода с висине од неколико метара, испод кога нагомилала се читава маса сиге. Овај водопад свагда је снажан, но у плолеће најјачи је, и тада посматрати га право је задовољство.

С ове лијеве стране извире и Сушица на међи Штедима и Шесте у Белопаћу, у Дрим увире испод Витомирице према Црноме Лугу.

Бистрица Дечанска извире из пл. Богићевице, Бабе, Рашко-дола и Плочице; од потока ови се састају на Лазу у дубокој провали планинској испод Козијег Рта (Кожњера) одакле је Бистрица међна ријека пећкој и ђаковачкој нахији све до свога

увора у Пећски Дрим код села Јабланице, према Подлужју.

Бистрица од Козјег Рта до Дечана иде дубоким тјеснацем и том провалом купи неколико потока с десне стране од Богићевих Лаза. На њој с те стране нема ни једног села и сва та страна носи општи назив „Богићеви Лази“.

На лијевој страни Бистрице имају два села Горње и Доње Бјелаје и оба су у јакој стрмени Бистрице и Дечанских Испосница, но ове ближе Дечанима на подножју пл. Плијеша, од којих једна је Св. Краља Стефана Дечанског, друга Св. Јелене, трећа Краљичин Разбој, четврта св. Нестора и још њих неколико осталих посника дечанских.

На Бистрици у Белајама, на два кршна врха, виде се двије развалине од неких кула, за које предање каже да је једна била Краљевића, Марка а друга Арапова.

Бистрица од Испосница и Марк-Гегина Луга више Дечана па до свог увора у Дрим иде пољем, од ње су с обје стране разведени јазови по пољу и чине га ови особито родним и богатим.

Дечани су на десној обали Бистрице на једном узвишеном заравањку под брдом дивно обученим боровима и коштанима и припадају ђаковачкој нахији, а Кисјела Вода је на л. обали Бистрице према манастиру под Забелом и припада пећској нахији, но својина је манастира.

Од Дечана сва вода од Бистрице могла би се одвести у Ђаковицу на Пискоте у Рибник. Ђаковачка је ријека Рибник, она прикупља четири ријеке из Душкаје и Рёке све у Ђаковици. У Дрим увире с лијеве стране брда Градца при дну поља Пожега више Швањскога Моста.

Ријеке од којих постаје Рибник јесу: Рѐка, Љепуша, Лоћанска Ријека и Лукавица.

Рѐка извире из Ћаф-Морине она у току свом прикупља речице од Јуника, Ботуше и даље из Јовца Љепушу, на којој на самом извору раде четири витла воденице. Ова ријека обилази брдо Ћабрат и тече поред вароши с десне стране и одатле у даљем току зове се Рибник.

Лоћанска Ријека извире из пл. Курквале јужно од Дечана, она тече на Лоћане, Црнобрег, Прилеп, Пажар, у коме селу прима јак извор Пажарско Врело и даље тече на Бабај, Рестелицу, Дујаке, Скивјан, Траканић и са западне стране у Рибник увире под Ћаковицом.

Лукавица извире из Шума у Душкају С. З. од Ћаковице из села Црмљана, Керељана и врела Ждрела, тече на Осек и пољем Пискотом у Рибник, увире с Лоћанском Ријеком испод вароши на једном ушћу.

По овим водама прозвата је и сама ова долина Рѐком, и важи јој као општи назив.

Ријека Шљепица у Асу, ма да је и она ђаковачка, не припада комском подгорју, извире из Паштрика.

У ђаковачкој нахији на југу има још једна већа ријека а то је Валибона; она извире из пл. Вранице и Валбоне у Малесији између Проклетије и Богићевице, на средокраћи тече к југу низ Малесију коју дијели на скадарску и ђаковачку, њено је корито јако кршевито и јаког је пада, она пошто прими и Буњу у Малесији из Буњана увире у Дрим близу Везирова Моста и брода Васпаса на тромеђи ђаковачке, призренске и скадарске нахије.

Ова је ријека јака и богата је пастрмком, њене су пастрмке далеко крупније од највећих које се у

Лиму наћи могу и од оних које се лове у Биоградском језеру у Бјеласици. На пазару се могу виђети у Ђаковици.

Око ове ријеке мало је равнице и сва Малесија насељена је горштачки и тако да скоро нигдје нијесу двије куће заједно. Комшије довикују се обично са каквог крша или виса.

ЈЕЗЕРА И БЛАТА

О Скадарском Језеру, заливу овога Хумском Језеру, Горњем Језеру и уз ово Малом Језеру „Калуђерову Оку“ у Зети била је ријеч; ну сем ових напоменуђу још 21. од којих два не припадају комском подгорју.

Од ових четири су у планинама кучким Риковачко на Риковцу, Букумирско у Куњу, Гузоваљ и једно без назива у Језерима.

Два су на Рогамима „Рогамска“ Веље и Мало Блато.

Два су на Љубану „Љубанска“ Веље и Мало Блато. Веље је до самог Кома а Мало на сред Љубана.

Једно је на Штавну у Коњицу до Кома Божићког — Злоречког.

Два су у Бјеласици Биоградско и Шишко Језеро, ну да ли има и треће, Пешића Језеро, непознато ми је.

Једно је језеро више с. Калудре, Калудранско у Капама Калудранским.

Једно је на Зелетину, Зелетинско.

Једно је у Виситору Крмерицко.

Једно више Плава међу два Рида Ридско Језеро.

Једно је на Извору Лима Плавско Блато.

Једно је у Сланом Пољу више Пећи.

Једно је Мокрогорско код Гојин-дола у пећској нахији више Гориоче, и по казавању једно је у Хотским Гораћа у Дечићу.

Једно је у Осојанима у пећкој нахији у коме се хватају пијавице.

И једно језеро у Зунбу у ђаковачкој нахији на споредној коси п. Паштрика. Код овог језера држи се редовно сваке године сабор о Св. Ђорђу, и тај је као обавезан за све три вјере зато, што сви вјерују, да је на томе језеру Св. Ђорђе убио аждају.

Ова језера по величини могу се од прилике узети овим редом: Плавско, Риковачко, Букумирско, Биоградско, Шишко, Љубанско Веље, Крмерицко, Ридско, Каљудранско, Осојанско, Зунб, Љубанско Мало, Рогамско Веље, Сланопољско, Дечић, Гузовељ и друго у Језерима, Љубанско Мало, Зелетинско, Рогамско Мало и на пошљетку оно на Коњицу.

Од ових у сушне године пресушују оба Рогамска, Мало Љубанско, оно на Коњицу и Зелетинско.

Отичу Плавско, Биоградско, Г. Блато и Скадарско Језеро, а кажу да отиче и Хотско, а без сумње отиче и оно језеро у Гојин-долу на Мокри.

Из Плавског отиче Лим у Дрину.

Из Биоградског Језерштица у Тару.

Из Г. Језера Матица на Бузи у језеро.

Из Скадарског Језера Бојана у Море, и по казивању из Хотског отиче поток Крвеница. Народно је вјеровање да и оно језеро у Гојин-долу на Мокри отиче у Ибар к истоку.

МИНЕРАЛНЕ ВОДЕ

Минералних водъ на Лиму, Тари, Зети, Скадру и Ђаковици не зна се да има. Ну у пећкој нахији

позната су ова четири извора од којих су: један у Црном Лугу, један у селу Бањи, један више Пећке Патријаршије и један код Дечана на лијевој обали Бистрице.

Извор у Црном Лугу врло је јак, његова је вода јако врела, он је од Пећи на сјеверу, далеко око два часа пута, на десној обали Дрима, зове се Илица.

Други је извор топле воде у селу Бањи, и он је на сјеверу од Пећи далеко око 5—6 часова. Топлота је ове воде толика да се у њој може купати.

Трећи је извор Црна Вода, овај извире под Коштанима на лијевој обали Пећке Бистрице, за четврт часа више Патријаршије, вода је овога извора црна, студена и питка, она даје и самој Бистрици црну боју и од овог извора за 10 минута ријечно корито попала је црна маовина.

Четврти је извор Киселе Воде, извире у Кисјељаку Дечанском, на лијевој обали Бистрице, до монастира под Забелом. Јак је толико да би на њему могла бити воденица с једним каменом.

За ове изворе може се рећи Бог их је дао а људи не виде шта им је Бог дао у њима.

III

ПОЉА ИЛИ РАВНИЦЕ

Комском подгорју припадају на Тари поље верушко, поља лимском долином, подгоричко поље, скадарско поље, пећско поље и ђаковачка долина Рѐка.

На Тари има само једно мало поље и то је на њеним изворима Верушко Поље, дивљачно је и за то сем кромпира, елде, овса и купуса никаквог другог рода не даје. Даље Таром до Колашина сем неких малих лугова нема никаквог поља. Такође на притоци тариној, Дрцки, нема никаквог поља сем једне мале равнице у Матешеву на ушћу Дрцке. Ну ради самога назива напомињем „Калуђерске Луке“ које се налазе на Љубаштици сјеверно од Точила.

Горње полимље у старо доба дијелило се у двије жупе — плавску и будимаљску — међа овима била је на Трепчи, у кршу Јастању, на Лиму, ту код тога крша био је пободен међаш, и тај се камен био до скоро сачувао, на томе међашу била су и нека слова урезана.

Но ма да се гор. полимље некада тако дијелило на поменуте жупе, то опет та подјела није важила и за долине, јер је плавска жупа — данашња гусињска нахија — испресијецана тјеснацима и клисурама у четири мање долине, а те су Врмоша у коју спада и Велипоље коју је Вјетерник одсјекао од Грнчара у засебну планинску долину. За овом долази много већа долина у којој су двије варошице, Гусиње и Плав са 30 села, ту долину сачињавају: Грнчарско Поље, Ковачеве Ливаде, Ључко Поље, Корита, Рудопоље, Брезовичко Поље, Пошчан Поље, Новшићко Поље и Иван-поље. У сред ове романтичне долине налази се и оно веома дивно Плавско Језеро из кога извире Лим.

За овом долином долази полимље у коме су с десне стране Лима поља Г. Ржаничко, Машничко, Зоријеко и Луке Калине, а с лијеве Пепића Поље, Луг Шеремет, Улотско Поље, Палиће и Г. Лушко Поље до Суђеске.

Од клисуре Суђеске Лимом око ушћа Злоречице и Краштице мала су поља Злоречко и Краштичко око Андријевице а мало ниже и Ситна Лука испод села Црешњева.

Пета је долина све око Берана и Будимље. Ово је поље највеће на Лиму и најљепше, оно се прострло с обје стране Лима подједнако, и може се за око рачунати као најљепше у комском подгорју. Ово поље сачињавају мања поља: Виницко, Градинско, Бучичко, Љужачко, Пешаћко, Долачко а Беранско с лијеве стране Лима и с десне Побјеник, Д. Ржаничко Поље, Д. Лушко Поље, Лисијево Поље и будимаљско Поље Рудеш.

Будимља и Шудикова на десној су страни Лима а Беране и Ђ. Стубови на лијевој су страни. Беране су на обали Лима а Ђ. Стубови од ових западно у крају поља под Забелом.

Од Пећких поља на десној су страни Дрима Витомирица и Пећко поље до Бистрице, даље Брежаник, Паљевце, Загрм и Истиниће поље чине равницу између двије Бистрице, Пећке и Дечанске која је и међна пећкој нахији.

У ђаковачкој су нахиији поља на десној страни Дечанске Бистрице Рёка, којој припадају Дечани и Еречке Шуме, Писконе, Душкаја, Пожег и од Градца и Шваньског Моста до Паштрика десном страном Дрима све равни.

Од равног Аса Ђаковачког настају јака брда кршнога Аса и велике планине низ Дрим и пружају се до Дриваста. На томе простору десном страном Дрима не види се никаквог поља ни равнице, већ су туда све сама брда, планине, стрмени, планинске косе и провале, каквих је ријеткост гдје виђети.

Тај брдски и планински дио ђаковачке и скадарске нахије има простора око 20 часова, затворен је косама, и то је Малесија (Црна Гора). У тој Малесији не верма се ни данас ничије господство, и једини је владалац у томе крају „беса“. Закон Леке Дукађинца.

Од Дриваста до Скадра и Бојане протеже се и даље дугачка коса као изданак планински десном обалом Дримца. Та коса није једнаке висине, окићена је виноградима, маслинама, шипковима и смоквама. Из те косе избило је неколико главица, као пониклих све засебно, и све редом к Бојани, и на последњој главици (Тепи) поменуте косе подигнут је град Скадар на Бојани. Поменута је коса подијелила и скадарско поље у двије долине, источну Задриму, у којој су Бушати и Брдица, и на сјеверозападну, долину у којој је главни дио вароши Скадра.

Ова коса која је подијелила скадарско поље у двије долине подијелила је и саму варош, ну ову не на равне половине, јер је већи дио вароши отишао сјеверозападу око Кира и уз Бојану, а мањи дио ове остаје за градом на обали Дримца.

Скадарско горње поље нема свог особеног назива као што га има Задрима већ се ово дијели на неколико назива од којих су као главнији Киреза, Раш, Фуш-Тоћа, (Поље Тоћино), Врака, Штоји Пустопој.

Ово се поље простире по дну Маранаја од Дриваста до Скадра и Бојане и од Кастрата и Хотских Гора до Хума и Скадарског Језера.

У Зети поље око Мораче и Цијевне дијели се на Зетско Поље и на Ћемовско Поље, у ком је Подгорица, на Љешко Поље, Дукљу и Доњане.*)

*) На стр. 78. у вр. 17. треба читати *Доњана*.

О овим пољима напомињем и то: да, скадарско поље даје два рода а зетско, полимско, пећко и ђаковичко дају по један род, ну пећка и ђаковачка поља дају толико рода у храни, да у томе достижу скадарску долину.

На изворима Лима у Врмоши и на изворима Таре у Веруши клима је оштра, права планинска, и за то те двије долине сем по мало овса, елде, јечма, кромпира и купуса по тористима не дају другога рода за храну. Од воћа у овим долинама нема ни дивљака, а о питомом воћу нема ни говора.

Са воћем комско подгорје у ближим својим долинама изостало је млого иза долине подримске и зетске. На Тари од њених извора до Колашина сем по које дрво трешњево нема никаквог воћа. Тако стоје и њене притоке Дрцка и Врањештица, исто је тако са Брскутом и Лијевом Ријеком до брда Вјетерника Братоношког.

У Гусињу и Плаву његују се јабуке, крушке и шљиве, али са слабим успјехом.

У долини, полимљу, око Андријевице, и по Асу има шљива, јабука, крушака, трешања, дренова, а могло би бити и дуња, јер их има код Ђ. Стубова у манастирском шљивару.

По Асу око Берана могла би се обратити већа пажња неговању воћа и с добрим успјехом. Око Аса има и таквих мјеста гдје би се могла чинити проба с виноградима, и сви су изгледи да би их могло бити.

Руговом до Пећких Испосница и Пакљена и Дечанском Бистрицом до Плијеша нема никаквог воћа. По селима и окутњицама руговским воће су замијенили четинари и остала гора планинска.

У Пећи и пећкој нахији на југу, у Ђаковици а нарочито Рѐци и око Дечана воће је право богаство те заиста дивне долине.

Како у Пећи тако и Ђаковици има многих врста јабука међу којима прво мјесто заузимају ледењаче, такође има многих врста крушака и шљива; коштана читавих браника, којима су обрасле све ниже косе толико да престављају читаве забране и шуме по цијелом подгорју Старе Хвостаније од Дрима до Пећи, од Пећи до Дечана и од Дечана по врх Рѐке (Алтина) до Ћаф-Морине и Малесије. Даље пећка и ђаковачка нахија имају у изобиљу ораха, дуња, дудова (мурава), кајсија (шефтелија, зерделија), бресака (прасака), трешања, вишања, мушмула, дренова и дивних винограда међу којима важе као најбољи с родом особите врсте виногради око извора Дрима у Радавцу, Јабланици и Студеници.

Грожђе је из ових винограда посластица богатим беговима, и већином су својина куће Мамут-беговића у Пећи.

Свега овога има и Зета, само што још тамо треба додати маслине, смокве, шипке (нарове) и кошћеле. У Скадру са бољим неговањем може бити лимуна и поморанџа. Од скадарских винограда важе као најбољи у брду Барљану на лијевој страни ријеке Кира, — и тако сада може се замислити каква је Зета питома, а с тиме и какво је све комско подгорје са воћем.

По неким мјестима око планинских ријека, као н. пр. око Дрцке налази се џбунова огроза (рутоваља). Клеке (вење) има скоро по свима планинама толико, да би се могла извозити, од које сељаци праве своје омиљено пиће водницу. По планинама такође много има боровница, јагода, китњача и малина.

Но ко би желио да у природној љепоти проведе годину, тај би живио преко зиме и с прољећа у Скадру, љети у полимљу, а с јесени у Рёци, око Дечана и у опште у подримљу.

Кад у скадарском пољу зру жита, жњу се и сију друга, за други род, тада у Подрими класају, на Лиму коњенче, а на Тари су у јеку траве.

Када је скадарска долина покривена сва зеленом гором, тада у Подрими почиње да листа, на Лиму тек што је набрекнуо пупољак, а Тара тада тек копни.

IV

ШУМЕ

Љепоту природну каква је у комском подгорју тешко је нацртати и преставити у оној љепоти каква је у ствари. Ну од свију природних блага, којима је украшена српска земља, украшено је и комско подгорје, али од свију тих украса шуме су на првом мјесту, и ове тамо је одгајило мјесто и вријеме тако богато, да се у томе сем шарског подгорја не може с њиме равнати, ни једна подгорина; ну комско подгорје богатије је четинарима од шарског.

У комском подгору све планине, брда, и све ријечне долине у свима правцима које рало и коса не дохваћа притисла је гора и има је сваковрсне.

Четинари који расту у комским планинама ови су: борови црни и бијели, молике, смрче, јеле, тисовина и клека; њих има по свима планинама комским на југу до Хотских Гора и Кастрата, скадарском Малесијом, око Проклетије до Дрима према Ко-

ритнику, на јз. до Кучких Корита, на западу до Мораче, на сјеверу Таром и Дрцком до Колашина и лијевом страном Лима до Бјеласице, а с десне стране до Цмиљевице и Рожаја, и на истоку до Мокре у пећкој нахији, Руговом и Пећком Бистрицом до Испосница и Пакљена, Дечанском Бистрицом до Плијеша и Дечана, око Гусиња и Плава и даље Малесијом ђаковачком до шарских планина и Дрима, око кога се са обје стране мијешају четинари са шимшировом гором која је ту у Журу на подножију Патрика и Коритника такве висине и дебљине да би се могле резати даске шимширове!

Миликовине немају све комске планине онако као што имају осталих четинара; и по томе могло би се рећи као да оне бирају мјесто. Ну ради оних који би се интересовали познавањем тога ријетког четинара напомињем овдје планине Рајичмиљу у водопађи Злоречице више села Цецуна и Торлачу за Бањем близу Шекулара.

Од остале горе највише има буковине, даље има брестовине, брезовине, јавора, диволијеске, липовине, тополе, јасеновине бијеле и црне, јаворике, трепетљике, магриве, мачковине, ђермешиковине, ивовине, церовине, бјелошума, граничевине, грабовине, јововине црне и бијеле, јасике, макљеновине, брекиње, љесковине, рујевине паздреновине, врбовине, ракитовине и т. д. а по причању као ријеткост налази се више Гусиња и неко „криво дрво“ — „крваво“

Диволијеске има највише по Бјеласици око Биоградског и Шишког језера, и има их тако дебелих да се од њих могу израђивати даске.

Ну има планина много и са голетним врховима и билима, но ове голети скоро су обрасле све

боровњацима којима ни стока не може да нашкоди. Боровнице дају богати род, које кад узру, бере свако ондје гдје хоће. Оне су својина свачија, род им је величине зрна вењина и вкусан. —

Ратови свуда сатиру гору. Ову су код нас сатирали Турци у рату и миру ради њине сигурности, но и у комским планинама они су је сатирали, нарочито јеле, и у опште четинаре, и то највише у полимљу.

На Лиму, када је год било каквога рата, скоро свако село морало је сагорети, а у сваком селу свака је кућа брвнара, и кад је у рату горело по хиљаду таквијех домова, тада је по рату требало за сваку нову кућу одсјећи у најмању руку по 100 јела, а на Лиму то је свагда важило као законско правило да свака кућа буде од четинара: смрче, јеле и молике.

Поред тога, што су се тим узроком четинари проређивали, Турци, су и наредбом дизали народ на горосјечу око путова и пролаза. Така је наредба била на Лиму 1863 године, и по тој наредби била је сатрвена сва гора око свију путова по четири километра.

Ну борови су сатирани и иначе ради луча и катрана, а молике ради грађе бољијех домова и ради крова шиндром. Тим истим узроком сатиру се и сада борови у Малесији.

Четинари сатиру се јако и сада ради грађе љетнијех станова по планинама и катунима, а кад се узме у рачун и то да свако село има свој катун и свака породица свој стан, то онда излази велико сатирање горе. Но преко зиме сатиру се четинари и ради исхране коза.

Сада од неког доба наишла је биједа, те се сатиру четинари највише око извора Дечанске Бистрице

по Богићевици, Козјем Рту, Баби, Белајама и Рашко-долу гдје су подигнуте многе стругаре арнаутске. Но поред свега тога дешавају се и хотимичне паљевине шума и пожари, који по кад што захвате читаву планину.

Планинске горе и шума има највише Таром и Дрцком до Колашина, на истоку око притока лимских, око долина гусињске, плавске, полимске, злоречке и беранске, око горњијех села и око Шекулара; око притока дримских Руговом на Пећкој Бистрици до Пећи, Дечанском Бистрицом до Дечана, од Богићевице на југу Малесиом до Дрима на западу око извора тариних и Брскута, Кучким Горама до Корита, на југу до Цема—Цијевне и свуда око Проклетије.

Но у опште комске горе иду верижним везом и сретају се с дурмиторским, шарским и копаоничким онако као што се сретају и њихова подгорја, а са ловћенским подгорјем вез планинске горе прекинула је зетска долина.

У комском подгорју по планинама и шумама има доста медведа, читавих јата вукова, читавих чопора дивљијех свиња, читавих крда дивљијех коза, јелена, срна, куница, лисица, видара, јазбаваца, творова, веверица, зечева, ласица (невјестица), мишева горштака, а кад кад виђа се и рисова но ових ријетко.

Змија има много, њих се може да види највише у клисури Суђеске на Лиму, ну и њих као да дијели подгорје јер ошкрапа, блора и блавора, виђа се само на југу у скадарском језеру, око језера и по Зети.

Пернате животиње може се слободно рећи да има 45—50 врста, ну од свију њих ловци се нај-

радије баве ловом тетребова, дивљих пловака, дивљих кокошака, ждралова и чапаља. Тај тако доста велики број пернате живине привлачи и сама клима с једне стране јужна, а с друге стране сјеверна, но томе броју иду на руку и сама језера, баре и ријеке, којима је ово подгорје богато.

Ово подгорје орошавају највише јужне кише и сјеверне, мање источне и западне. Јужне су кише обично јаке и плаховите, нарочито на југу. Са сњеговима то иде обратно и ови су зими на С. И. тако велики да се често дешава да прекидају саобраћај.

По ријекама има риба пастрмака, младица, липљенова и скобаља.

Од хране рађа по долинама сваки усјев, као: пшеница, раж, јечам, кукуруз (колонбоћ), крупник, овас, просо и елда. Ова у полимљу тако добро успева као да јој је ово домовина и поглавита је намирница хране за људе и стоку, и пчелама је од велике користи. Конопље и лана мало се сије и мало рађа.

Од поврћа успјева купус, раштан, кромпир, репа, рдавка, лук црни, бијели и празији, паприке, краставци, диње, лубенице и т. д.

V

РУДИШТА

Познато је већ сигурно да је на сјеверу комског подгорја у Брскову под Бјеласицом била прва српска ковница сребрних новаца о којој је професор Љубомир Ковачевић казао све што је требало.

Но овој ковници краља Владислава није само један рудник давао сребро, њих је било више, а да их је било више то тврде називи ријека, поља, брда и планина, као река Рудница у Бјеласици, поље Рудеш у Будимљи, Руда Брда изнад села Краља, Рудежи у Облом Брду, план. Рудница (рудник Неманића) више Гусиња, Рудопоље код Плава, Мједено Гувно између Б. Поља и Колашина. И у пећкој нахији Рудиште код Гориоче у подгорју и Студеница на извору Дрима

Но сем ових старих рудишта осјетили су се мајдани и у новије доба, и то: мајдан угља код Скадра на лијевој обали Кира, због кога се 1872 год. удавио скадарски валија у Киру.

Мајдани осјетили су се и у ђаковачкој нахији у Асу у селу Ђиновцу, у Рѐци у селу Вокши и мајдан у селу Фирзи на путу ђаковичком за Скадар.

У Фирзи вади се неко камење, Арбанаси га називљу „Ћуђурт“, оно је лако и по боји изгледа као зрела шефтелија, дају га коњима као лијек од сипње, и продаје се на оку 2 гроша.

Предање каже како је била и нека ковница у пећкој нахији у Студеници на главном извору Дрима, гдје и сада откопавањем налазе Арбанаси неких старих новаца. Све то скупа узето казује нам да је комско подгорје богато металима, и заиста они ће му с водама заједно прибавити ону пажњу и важност коју оно и заслужује.

ОСТАТЦИ СТАРИНА

Остатци су старина историјски и већином су познати нашем народу по њиховој прошлости, ну има и таквих којима је прошлост изглађена и значај у времену потонуо.

У те старине долазе градови, манастири, цркве, чесме, испоснице, гробови, мостови, у колико су до нас дошли и ових развалине.

Градови су у зетској долини Скадар на Бојани, на главици Тепи. Дриваст на десној страни Кира уз Маранај, Жабљак на ушћу Мораче у језеро међу отокама, град Медун у Кучкој Гори, град подгорички на ушћу Рибнице у Морачу, остатци Дукље више Подгорице и т. д.

На Тари град Колашин.

На Лиму су градићи Гусињски на десној страни Врује, Плавски на десној страни извора Лима из језера на ријеци Бобези, развалине на Завршу више Плава, тврђавица у Беранима новог је доба и савремени редут на Јасиковцу, око Берана су остатци „Градца“ на брду код села Виницке, остатци замка Вудимаљског више Будимље, града Јерининог у Тиврану на десној страни Лима, града Биора, сниже Тиврана с лијеве стране ушћа Љешнице у Лим, Заостра и Закома у горњим селима и Градца у клисури на Бучкој Бистрици.

На Пећкој Бистрици испод вароши у пољу познају се остатци града пећскога који су Бошњаци разорили, и од Ђаковице на југу помиње се град Леке Дукађинца.

Од манастира који нас опомињу на прошлост нашу остали су Дечани на десној обали реке Дечанске Бистрице у ђаковачкој нахији, манастир Пећка Патријаршија, више вароши на лијевој обали Бистрице и на Лиму с лијеве стране у Беранима манастир Ђ. Стубови на Врелу и Сушици.

Порушени су манастири св. Тројице на Бистрици под Бјеласицом који још стоји не оборен, ну око кога виде се многе развалине од негдашњијех

конака. Тако је опустио и манастир у Рашу у скадарском пољу под пл. Маранајем који су хтјели да обнове католички попови за свој рачун 1868 г. Ну Срби скадарски помоћу турске власти то им забранили.

Разорени су манастири митрополије Будимаљске на Шудикову, манастир на Дољанима више Подгорице, и манастир у скадарској каменици да им се ни темељи не познају.

Од споменика старијег доба до данас остала је само брезовичка црква, она је храм свете Тројице, подигнута је на лијевој обали Лима. Трудом и подвигом јеромонаха старца Нестора во братијами же о Христје и потруженијем кнеза Вукмира Степанова и Живка Белакова и сврши се ва лето 7075 месеца јунија дана 25. који се натпис види на улазу из препрате у цркву; други више царских двери са годином 7013 и трећи у прозору с десне стране олтара са годином 7000 и сва три при старцу Нестору из чега се види да је црква подигнута раније а претрпата доцније.

У пећкој нахији остала је црква Будисавачка под Јелењаком, на десној етрани Дрима, и црква бјелопољска за пола часа од Пећи на југ.

У ђаковачкој нахији, сем црквине у Јунику којој још стоје зидови без крова као и једној у Рогови, нема ни једне цркве старога доба која није срушена. Црква ђаковачка не припада староме добу, направљена је више у земљи.

У старине не рачунају се цркве на Андријевици, Краљу, Коњу-у и Шекулару које су биле брвнаре по нужди начињене.

Такође у старину не рачунају се цркве у Лијевој Ријеци, на клопоту у Братоножићима, и црква брскутска.

Православних цркава у Кучима има 14, од којих је најстарија црква на доњем Медуну, остале су цркве, двије на Горњем Медуну, по једну имају Сјенице, Врбица, Биоче, Косор, Убли, Момче, Кржања, Безјово, Ораово, Фундена и Стравча.

У Зетском пољу до Мораче цркве су: једна у Подгорици, једна у Врањ Никољу, једна у Голупцу, једна у Б. Пољу и једна на Српском, ну 17. вијек бијаше их затворио.

У Скадру и његовој долини до Дримца, Бојане и Језера бијаше само једна црква у Враки; ну заузимањем првога у Скадру рускога консула Сунчекова, српска општина скадарска добила је нову цркву у вароши, а прије тога Скадрани су ишли у цркву св. Николе преко Бојане на Казину.

Ну како је с црквама била снабдјевена Зета, полимље и подримље, у опште комско подгорје, види се и данас по темељима и грмовим крстовима обиљеженим. По овим знацима, које народ поштује као светињу своју, може се на горњем Лиму избројати око 27 црквишта, ну Метохија и зетска долина биле су у томе богатије.

Католичких цркава постање је новијег доба, њих има по једна у Скадру, Ђаковици и Пећи и по селима у Диношима, Хотима, Кастратима, Селцу, Ораову и на Коћу.

Скадар, Ђаковица, Пећ, Гусиње, Плав, Берани и Подгорица укупно са селима 1872 г. бројали су 87 џамија, и тада ових имала је највећи број ђаковачка нахија.

У споменике могу да дођу чесме, и то Источник Дечански у Малој Порти. На овом у прво доба била је доведена вода из Борја, за тим са Станкове Чесме из Коштања, ну кад је те водоводе вријеме

пореметило, тада су Дечанци узели и довели воду од манастирског јаза с Бистрице.

Краљева Вода зове се извор између села Стреоца и Љубонића на половини пута од Дечана ка Пећи. Овај се извор у народу сматра као каква светиња, због тога су Арнаути срушили чесму, камење однијели и тако је остао прост извор и његов назив.

Шедрван у Пећи (чесма с четири точка) у горњој чаршији. На ову чесму доведена је вода по казивању неких из Пуавца Мале у Пећи а по некима из Црног Врха.

Источник у порти пећске патријаршије истог је облика по направи као дечански и пећски. На њ је доведена вода испод корита Бистрице са извора Петраковца.

Краљевац извор на ком је чесма, овај је на лијевој обали извора лимског код моста плавског. Народно је предање да је ову чесму подигао краљ Дечански.

Ну и други један извор у водопађи Лима зове се Краљевац, он је изнад села Буча у једној омањој планини која се такође назива Краљевац али ни о извору ни о планини као да не постоји никаквог предања.

Споменици су своје врсте и Испоснице, њих има једна у кршу код брезовичке цркве, двије су у Тиврану на Лиму, осам на Пећкој Бистрици и пет на Дечанској Бистрици. Све ове биле су живописне, ну у некима опао је живопис са свим а у некима још стоји, но и у овима доста искварен.

Од мостова старијег доба до нашег времена остали су свега три: Шваньски Мост (Свечев) на Дриму, он је на путу ђаковачком за Призрен, величанствене грађе, на једном своду, веже Метохију са

Подримом; мост на Суовари на путу гусињском за Скадар и мост на Малој Ријеци на Биочу између Братоножића и Куча.

Из турског су времена мостови на Дриму Бећиров и Безиров, оба у Малесији на путу призренском за Скадар. Терзиски Мост на Рибнику између Ђаковице и Швања, мост на Лукавици и Табачки Мост на Рибнику у Ђаковици.

У споменике старијег доба могу се рачунати и остатци моста Дукљанова на Морачи у подгоричком пољу, од кога стубови (тунбаси) још добро стоје.

Сви остали мостови на Дриму, Лиму, доњем току Мораче, Киру, Тари и на свима притокама њиховим рачунају се у полусталне и привремене.

На Дриму су од извора његова до ушћа у Бојану свега шест мостова од којих прва два припадају пећкој нахији, а последњи је у Бушатима под Скадром, прва два привремена су, а последњи је полусталан.

ГРОБЉА

Гробља су такође споменици, ну ових је вријеме много покрило, а мало оставило и то по манастирима. По овим има их највише у Пећкој Патријаршији, Дечанима и осталим црквама, ну брижљиво испитивање, прости случаји и ток времена откриће још много ледених плоча на многим мјестима, па и у овом подгорју.

У Дечанима су гробови краља Стевана Дечанског и Јелене — Неде — његове сестре, оба су мермерни, један поред другога, на десној страни цркве подигнути, ну краљев гроб више је дигнут. Ћивот св. краља у коме је његово тијело, постављен је пред царским дверима с лијеве стране. Сам ћивот изра-

ђен је дрворезом врло вјештачки, на њему су израђени сви догађаји његовог живота, као бој на Велбуждy, ослепљење, вид, смрт, пренос, сарана ит.д.

У препрати су с десне стране гробови Јеврема, Ђурђа Остуша и Нестора, посника дечанске пустиње; на лијевој су страни сјеверних врата, такође у препрати, костурница мермерна у којој се чувају кости браства М. Дечана, гдје се редовно чита девети час, ту се до костурнице, равни с патосом, виде и ова два гроба, по натпису Ваниша Алтомановића и Драгиње Витославе жене Брајка Јек Пала.

Ну види се да има још један гроб на десној страни сјеверних врата за пангалом, али чиј је не зна се.

На пољу иза олтара гробови су ман. браства међу којима је гроб архимандрита Х. Данила Паштројевића, који се може назвати трећим хтитором дечанским, ту су гробови и два архимандрита новијег доба Х. Серафима Ристића и Х. Кирила Андрејевића. Овај последњи добавио је и подигао звона у Дечанима на своју одговорност. Ту за олтаром сахрањен је и Љубомир Петроновић из Београда.

У Патријаршији многи су гробови црквених великодостојника и поглавара, њих има седам са подигнутим гробницама. Од ових поређани су у саборној цркви с десне стране, први напријед св. Арсенија I. За овим св. Саве II, а за овим св. Јаниђија II. патријарха.

Пред дверима је у ћивоту на лијевој страни св. Никодим Архијепископ.

У другој, призиданој цркви св. Димитрија гроб је св. Јеврема патријарха с лијеве стране. У тој је цркви на десној страни костурница.

У трећој, призиданој цркви св. Богородице гроб је архијепископа Данила на лијевој страни.

Пред четвртом, призиданом малом црквом св. Николе у трему с јужне стране гроб је св. Максима патријарха.

Пред вратима на улазу у препрати с јужне стране гроб је м. игумана новијег доба Исакије Дацића. Осталих старјешина манастирских и браства гробови су пред црквом са западне стране.

У препрати с лијеве стране има још неких гробова, равних с патосом, ну биће да су и ови црквених старјешина.

Код ове је цркве гробље пећких Срба имућнијег стања, ну ту има и таквог гробља од самих глава без костура, у таквом једном гробу за олтаром с лијеве стране до зида ограде манастирске укопано је од једном 23 главе погинулих и посјечених Срба полимских на Шекулару.

Те посјечене главе, побожни људи откупили су од Арнаута и ту их сахранили 1878 године. Ето како и сада наша српска патријаршија прикупља своје вјерне чланове око себе, и како их и којим начином прима у своје духовно крило.

Из старог доба бијаху и у Ђ. Стубовима на Лиму два гроба до 1862 године, један с десне стране у цркви до пјевнице, сигурно хтитора њиховог Првослава, а други с поља до зида црквеног са сјеверне стране, оба бијаху подигнути од мермера с натписом, ну кобне за њих 1862 г. пропали су када је и мермерни патос те цркве повађен, однесен и у зидове беранске тврђаве употријебљен.

Из новијег доба овдје је вриједно поменути гроб вође духовног цијелог полимља архимандрита Мојсеја Зечевића, на бријегу са западне стране ман. Ђ. Стубова.

Гробова с натписом до 1862 год. бијаше и у Будимљи и без сумње имаће их још. Оваквих гро-

бова откриће вријеме на многим мјестима око Лима, Дрима, а без сумње откриће их и у Рашу манастиру, у скадарском пољу под Маранајем и т. д.

Овде напомињем да је на Полици и гроб пророка народњег Стања Шчекића, код црквишта на Бабину под Бором.

У старе споменике вриједно је споменути и „Ѣатло“ — слијепи тунел — дивно озидан на свод који се са сјеверне стране дубоко увукао под бријег на ком су Ѣ. Стубови.

На овом окну — ѣатлу — зими и с прољећа избија јака вода која понекад преко љета пресушује.

Улазећи једном у овај тунел вратиле су ме змије, због тога ни од прилике не могу казати за његову дубљину. Не казујући за случај који ми се десио умолим манастирског момка неког Николу Колашинца да он уђе и оде докле се може, изговарајући себе да не могу због хаљина, и он пристане одмах, ја му тада дам у руке крај канапа и кад он пође ја сједох пред окном, није ваљда ни десет корака ушао врати се и каже: „Бога ми овамо се не може од змија.“

У споменике могу се рачунати у лијевој ријеци на Ножицу Васојево Црквиште и Кућиште, гдје се он од некуда доселио и населио. Село Ками гдје су Васојевићи под вођством браће Брајотића, Вука и Јована и Леке Малога Ѣимовића разбили Мустај-пашу Мамут-беговића и Арап-пашу. Мјесто гдје је погинуо Мустај паша то је клисура на Котичу, а гдје је Арап погинуо арапова Јела у Турјаку.

Ова битка самоодбране рачуна се да је била у последњој четврти 18 вијека.

На Лиму пећина Жољевица више Забрђа у којој је на измаку 17 вијека пострадао народни збјег од топова некога Татаран паше.

Шеремет у полимљу између Мурина и Улотине одакле се нека знатна фамилија разбјегла у свијет. Од заробљене дјеце те фамилије и потурчене у Пећи јесу Шеремети.

Куштримова пећина у кршу Клину више Трепче. У тој пећини живио је народни јунак Иван Куштрши, кога су Турци у њој ухватили и на Ситној Луци под гомилу метнули (Куштримова гомила).

Побјеник и Крчево на десној страни Лима гдје су полимљани потукли некакве Мацуре (ваљда Мартуре) Арбанасе.

Рајчића До код Пехова између Краља и Коњуа због битке попа Катане са Гусињанима и Арбанасима.

По предању потомака и народњем овај је поп Катана објешен од Турака у Пећи, гдје га је по другој сеоби патријарх био поставио за намјесника — старјешину — манастирског, и као таквог мјесто себе оставио.

Мурва на Лиму гдје је прва пушка Леке Малога опаљена на бега Рецепагића.

На Мокри планини прича се да је био чардак Дашин, потомка Петра Шекуларца. На томе мјесту има неких 30 гробова, за које се прича да су Дашиних чобана, које је ту поубијао арбанашки вођа Иван са својом четом.

Даша, кад је у селу чуо за то, пође у потјеру на Арбанасе у друштву с Вуком Љеваком, и стигне их више Велике на Цикушама и побије, а Ивана стигне испод Велике до Лима и ухвати га на Иванпољу, ишчаши му руке у лактовима и ноге у кољенима, и тако на коњу пушти га да прича Арбанасима

како га је Дата дочекао и испратио. И тако од Цике Арбанаса прозвате су Цикуше, а од Ивана, Иван-поље.

У Шекулару држи се да је Петар Шекуларац био из села Улице, и да му је ту била јуначка кућа.

Тамно доба покрило је и ону велику ливаду од 300 коса на Ђурицкој ријеци више Плава, зашто се зове Црквиште.

Важнија су новијег доба мјеста у Лијевој Ријеци Лопате, гдје су рођени Никола Консул Васојевић и војвода Миљан Вуковић.

На Злоречици у Коњуу Дули-поље, одакле су били војводе полимских Срба Лакић, Симо и Стојан.

Мурино и Шеремет због боја 1854 године, када се први пут одметнуло полимље.

Маште (Затон), гдје су под вођством браће Дедовића Радисава и Мира Поличани и Ашани разбили Биорце исте 1854 године у коме је бој од Радисавове пушке и сам вођа биорских Турака пао мртав. — Ћоровић.

На Мокри чесма под Кукаљским Врхом код које је погинуо паш-ага Шеовић из Плава од чете, а посјекао га Миљан Вуковић као осветник свога рођака Ћукана, што га је и дигло на глас.

Зориће у полимљу, гдје је живио Ђоле Радуновић—Лабан, челични јунак који је сав свој вијек провео у борби за слободу. На њега је лично два пута војевао Али-паша гусињски.

Овај Ђоле био је ружнога лица, због тога једном приликом буде упитан на Цетињу, — „Ђоле! има ли што грдније од тебе?“ — а он без промишљања одговори: „Има Бога ми, турски град Спуж у сред Црне-Горе, много је грднији образ од Ђолева у полимље.“

У споменике новијег доба на Лиму треба уврстити и ова два шанца: Шијачки Шанац пред Плавом на Брезовачкој Главици и Шијачки Шанац на Превију, последње тачке првијех предстража српских Кара-Ђорђевих чета.

Доње Краље и Ситна Лука, гдје су били логори предњих одјељења српских за прикупљање полимљана. Из тога доба задржали су се пет барјака у полимљу од којих један донесен је у Србију.

Поље Рудеш на ком се била турска војска ушанчила 1862 год. коју су Васојевићи и полимљани на Велику суботу разбили и у Бијелом Потоку више од преко двије хиљаде побили, када су и самог Селим-пашу Тетовца посјекли.

Овога пашу убио је и посјекао Стеван Ћорац из Дапсића, ата му ухватио Радоња Тмушић из Заграђа, а ствари му узео Деспот Анђић из Калудре.

Од знатних Срба тада су у овом боју погинули Радисав Дедовић с Полице, Иван Протовић из Присоје с Краштице и Одо Вукићевић из Будимље.

Чаир ман. Ђурђевих Стубова, гдје су у битци исте године на Спасов-дан погинули признати јунаци капетан Радуле Јоксимовић с Буча и перјаник Ђоле Милетић из Краља.

Вјешала у Суђесци на којима су Шабан-агићи вјешали полимљане. Последње жртве тога рода били су два брата Вукић и Павић Ракетићи са Сеоштице — Шкуларске — Марсенића Ријеке.

Стрелиште беранско, гдје су Пашићи за дуго стријељали полимљане, последња жртва њихова био је најчувенији јунак свога доба Милета Зоњић из Краља кога су Пашићи на вјеру дозвали и кад им

је овај дошао везали га за колац, па га тако цијелог дана на нишан гађали.

Кад су овога јуначког мученика донијели у Краље да га сахране на Селишу, нађено је на њему 57 рана.

Овај Милета био је отац Сокола Милетића Бола, а ђед је Нова Болева официра гарде, погинулог са својих 5 другова у Заводишту више Дапсића 1876 г.

Доња Ржаница гдје је Петар Тахир Фатић као потурчењак живио и послије некога мртвога сна и притајености испред спремљеног гроба као из сана устао и тада отпочео проповиједати хришћанство, и сам се поново крстио, због кога случаја сви потурчени Васојевићи врате се у православље, у чему су Петра са свом снагом помагали војвода Симо, архимандрит Мојсеја и Ново Пантовић.

Дакле Тахир—Петар—Фатић био је узрок да се Васојевићи врате из мухамеданске у православну вјеру, а не Зуле.

Војвода Миљан Вуков није крштавао Васојевиће из простог узрока што су ови у његово доба били сви хришћани. Његово доба у Васојевићима затекло је свега два Лабана Арифа и Арслана у Грачаници његовог једног рођака у Црном врху и око 15 кућа Рамусовића и Гарчевића у Доњој Ржаници. И збиља он је њих покрштавао и био им кум, али ови његови покрштењаци Гарчевићи и Рамусовићи ипак су остали Мухамеданци, и као такви и данас живе у Доњој Ржаници.

Миљан Вуков има својих заслуга неоспорних, али у покрштавању Васојевића он је невин, и онај који му то приписује, сигурно је погрешно обавијештен.

У осталом на г. Лиму нема села ни мјеста које нема свог историјског значења, како из старијег тако и из новијег доба.

VI

СТАНОВНИШТВО И НАСЕЉЕ

Становници су комског подгорја Срби православни, поарнаућени и Мухамедове вјере. Арбанаси Мухамедове вјере и католичке, и по варошима нешто Турака, но њих је мало.

Подгорина комска у старо вријеме бијаше насељена Србима, на западу око извора тариних и притока морачких, на сјеверу око Таре и Лима, на истоку око извора Лима, горњега Дрима и Подримом до ушћа Црнога Дрима, и на југу по зетској долини, око Бојане и по задримљу до морских обала.

Тада је на југу било Арбанаса само на лијевој обали Дрима у Малесији, од којих је неки дио спадао под Скадар а неки под Дукађин — Призрен.

Ну и за времена турског господства тако је насеље остало све до Синан-паше, и било је без икакве штете за Турско господство, ну од неког доба православна вјера била је мухамеданском много потиснута, али српски језик и живаљ народни ипак бијаху у престижу све до сеобе Патријарха. Пресељење пак донијело је и друга два зла, најезду горских Арбанаса и Арбанашки језик у питоме долине Метохије, Зете и полимља којима се немоћни остатак Срба, да би само на своме огњишту остао не покренут, морао покорити и по језику и по одијелу. Арбанасима опет није било стало за одржање

хришћанске вјере, и да би само постали житељи богатих долина, жртвовали су је као уздарје, а за тим у тешка времена топиле су се тим путем и многе српске породице, и тако их је вјера зближавала, а језик их претапао. И тако богате долине зетска, подримска и полимска, велике планине са сваковрсном гором, многобројни извори планински, језера, ријеке и богати пашњаци падоше у руке Арбанасима, нарочито у водопађи Дрима и доњеј Зете.

У данашњем времену од Извора Пећкога Дрима десном обалом све до утока његова у Бојану под Скадром живе племенским животом православни Срби, поарнауђени Срби и Арнаути Мухамедове и католичке вјере. Такође многа племена живе истим животом око извора лимских и у полимљу до Б. Поља, на Тари око Цијевне до доњег тока Мораче и око Кира до Бојане и Скадра.

То племенско насеље отишло је око Комова, Проклетија, Маранаја, Драгобије, Богићевице, Плијеша, Јавора, Мургаша, Цмиљевице, Мокре Горе, Штедима, Тројана, Леће, Грабона, Бјеласице и око свију осталих планина по долинама и ријечним коритима.

Племена која на томе простору живе, ма да имају доста лијепих равница, на многим мјестима отишла су уским провалама планинским до под саме врхове њихове.

По језику она су подијељена у главноме на двије половине; једна половина говори српски а друга Арбанашки. Половину арбанашку дијели вјера на Мухамеданце и Католике (Фанде) а српског језика држе се сва племена православна и мухамеданци на Лиму, ну подримски и скадарски Срби говоре српски и арбанашки.

Од племена која говоре арбанашки, ова су: један дио Шаљана[1], Хоти и Кастрати[2], Гашани, Барди и Шипшани; Крастенићи, Буњани и Бутучи[3] један дио Беришана[4], Клименти, Малисори, Морини, Груди, Фанде, Мартури, Вукли, Пљанчори, Пуљти[5] и Никчи.

Од Шаљана као огранци племенски рачунају се Хоти и Кастрати; Од Гашана Барди и Шипшани, и од Крастенића Буњани и Бутучи, зато се ова племена у приликама помажу као фисови.

Крастенићи се рођакају с Васојевићима, и они држе да су од два брата: Васа и Краса.

Такође Шаљани они на Дриму и они на Лиму држе се и данас за једно племе, и ако су вјером и језиком подијељени. Исто се тако држе за једно племе Берише с Вушовићима из Велике.

Остала племена Арбанашка и Фисови држе се једног назива племенског.

Мухамеданску вјеру попримала су та племена у вријеме безаштитно које и сами они као и Срби на Лиму називају „бесудно доба“, а прије тога била су православна и нешто католичка, па тако с вјером изгубила су и свој народни језик, те им је заједнички остао само племенски назив, и чували су га до сада добро.

А она племена српска, која су у то бесудно доба одржала се у својој вјери и задржала свој народни језик, то су; Врачани и Каменичани око

---

[1] Сви су Шаљани на Лиму православне вјере Срби и говоре српски.

[2] У ове рачунају се Мамут-беговићи у Пећи.

[3] Од овог су племена ђаковачки бегови.

[4] Половину Срба села Велике овог су фиса.

[5] Ово је најтање племе на доњем Дриму и сматра се као најстарије. Да ли то није остатак Пулата?

Кира и Рујеле код Скадра, Зећани око ушћа Мораче, Дрекаловићи, остали Кучи, Милачићи и Братоножићи.

На Лиму су Васојевићи и Србљаци.

Васојевићи појавили су се у Л. Ријеци, међу собом дијеле се још од свог родоначалника Васа на три главна племена, на: Рајевиће, Мијамановиће и Новаковиће.

Рајевићи пак дијеле се међу се на два племена, на Ковачевиће[1] и Дабетиће. Ковачевићи су: Кастратовићи, Војводићи, Дедовићи, Вулићи, Алетићи, Бацановићи, Ђуришићи, Обрадовићи, Голубовићи, Рајичевићи, Бојовићи, Чукићи, Ђукићи и Марсенићи. Дабетићи су: Радуловићи или Поповићи, Милошевићи, Вешовићи, Рајовићи, Зоњићи, Вулинићи, Миковићи, Гарчевићи, Мијовићи, Вукићевићи, Лекићи, Протовићи, Лабовићи, Делетићи, Нерадовићи и Јолићи.

Мијамановићи су: Зечевићи, Делевићи, Саичићи, Јоксимовићи, Губеринићи, Стијовићи, Малишићи, Шаровићи, Крушчићи, Јововићи, Масловарићи, Фолићи и Ђорци.

Новаковићи су: Пантовићи, Дујовићи, Бакићи, Цанићи, Рачићи, Оровићи, Бабовићи, Ђулафићи, Драговићи, Миликићи, Хацићи, Лакушићи, Боричићи, Радевићи и Радуновићи.

Сва остала племена на г. полимљу Васојевићи називљу Србљацима.

У Гусињу, Плаву и у њихових 30. села православна су племена, ова: Раденовићи[2], Прашчевићи,

---

[1] У ове спадају Лопаћани и зову се по селу.

[2] Раденовићи су најстарије племе на Лиму, живе у Плаву но мало их је остало, бјеже.

Готићи, Рајковићи, Или-Марковићи, Ћеćовићи, Вучетићи, Шијаковићи, Лончари, Божовићи, Шаровићи, Драговићи, Пантовићи, Јоковићи, Гилевићи, Павићевићи, Ђудовићи и Турковићи.

У полимљу су племена Шаљани, Гојковићи, Вушовићи, Оташевићи, Букумире, Крдићи, Зоговићи, Коматине, Лабани, Чађеновићи, Станковићи, Кочановићи, Катићи, Шошкићи, Минићи и Влаховићи.

У Шекулару су; Дашићи, Јашовићи, Живковићи, Кукаљи или Андријанићи, Ћетковићи, Армуши, Маслари, Грујићи, Радмушевићи и Паушили.

У Асу око Берана племена су: Војиновићи, Пешићи, Шчекићи, Барјактаровићи Поповићи, Грујићи, Пајковићи, Бабићи, Радевићи, Милошевићи, Кораћи, Фемићи, Ојданићи, Црвљевине, Угреновићи, Багушевићи, Вељићи, Недовићи, Ћоровићи, Бубањци, Бисмиљаци, Обрадовићи, Дошљаци, Девићи, Лутовци, Бућковићи, Бабовићи, Секулићи, и Премовићи.

Мухамеданци су у Гусињу: Шабан-агићи, Омер-агићи, Радоњичићи, Бегтешевићи, Чекићи, Палаврти, Батаковићи, Кобилићи, Мркулићи, Шабан-Мулићи, Затребчани, Груди, Љачковићи, Кастратовићи, Љуцевићи, Коленовићи, Шајиновићи и Ораовци.

Мухамеданци су у Плаву: Рецеп-агићи, Шабовићи или Феровићи, Баковићи, Медуњани, Рековићи, Мусићи, Пејчиновићи, Гавазовићи, Шеовићи, Срдановићи, Кијаци, Аксалићи и Дешићи.

Мухамеданци су, у Мете: Луковићи, Салићи, Гутићи, Лешјани, Цириковићи и Драшковићи. У полимљу Пепићи, Лешовићи и Суљ-Нововићи. У Д. Ржаници Рамусовићи и Гарчевићи.

У Гусињу самих Радоњичића има око 600 домова а толико Коленовића и Шајиновића.

Шабан-агићи и Пашићи једна су кућа Ђул-бега и Мемет-паше, они су једно племе с Рецепагићима из Плава, по старини су Скадрани а по племену „Гроомири“ из поља Тоће (Фуш-Тоће).

Од Шабанагића, Ђул-бега, у мушкој линији нема већ никога. Последњи члан ове куће био је чувени Али-паша Гусињски кога је у Пећи убио његов жандар из Старе Ругове Мето-Баља, а овог опет за освету убио је Ахмет-Нила, такође Руговац, за 30. кеса (6000 динара) мита, које су му новце као уцјену крви дале Али-пашина жена и сестра.

Али-пашина кћи јединица, удата је за Алил-пашом Мамут-беговићем у Пећи.

Од Мемет-паше има једна упота људска, о коме се као племићу не води рачуна.

Рецепагића има 50. кућа, они су у Плаву, сви бегови, били су јако осиротели, али од како је погинуо Али-паша, отишао је на њих глас и оживјели су, јер су ови као рођаци његови присвојили и подијелили међу се све његове спахилуке, и сада живе добро за то што су сада свих 30. села око Гусиња и Плава њихов спахилук, од кога у сваком роду узимљу четвртину, а добар дио земље и сами раде.

Ну зна се и то да су се са Лима одселиле многе породице у разна доба, као: Шереметова из полимља, Жујевића с Полице, Грујића из Шекулара и многе друге, а зна се и то како су Мухамеданску породицу — Српску — Шемовића из Будимље затрли Ћоровићи из Биора само зато да би постали агама Будимље и Виницке, и постали су.

У полимљу од Плава низ Лим сва су племена српска, па и опо мало мухамеданаца Рамусовића и Гарчевића у Д. Ржаници не зна другога језика сем српског. У Г. Ржаници и Пепићу има нешто

мало Арбанаса — Пљанчора — и знаду говорити арбанашки, ну више се служе српским језиком.

У Ругови говори се арбанашки.

У Пећи и пећкој нахији говори се српски и арбанашки, у самој вароши и турски.

У Ђаковачкој нахији свуда арбанашки, и у вароши, српски и турски веома мало.

У Скадру у вароши арбанашки, турски и српски мало. У нахији по селима, у пољу говори се српски и арбанашки, а брдска племена Пуљти, Малесори, Кастрати, Никчи и Клименти сви арбанашки а Хоти и Груди арбанашки и српски.

У Зетском пољу и у Кучима српски.

У Гусињу и 25 села српски, а у пет села и арбанашки. У ових пет села донијели су арбанашки језик чобани и досељеници из Климената, од којих се и по другим селима почиње да шири.

На овом простору доста је велики број села жупних и планинских. Села по равницама већином су сва груписана, и има их великих и богатих, а села по брдским мјестима и провалама планинских ријека растурена су, и насеље им је ливадарско, кућа на окутњици.

Узрок овом оваком горштачком насељу ваљда је сточарство и стари живот арбанашки, а оваком животу и само вријеме ишло је на руку и дошло му је на сусрет.

Брдског су насеља у Ђаковачкој нахији Кршни Ас око Паштрика, теснаца Дрима и сва Малесија Ђаковачка око реке Валибоне, Буње и Кеч реке.

У Скадарској су нахији таког насеља Малесија, Пуљти, Хоти, Кастрати, Клименти, Шаља, Шипша, Никчи и Груди, у колико су по брдима.

У водопађи Мораче, Кучи, Братоножићи, Брскут, Л. Ријека и села на Тари.

Око Гусиња и полимљем ливадарски су насељени Метех, Велика, Грачаница, Злоречица, Краље, Шекулар и Горња села.

На Дечанској Бистрици Бјелаје и на Пећкој Ругова. Руговци су Клименти.

VII

ГУСИЊЕ И ПЛАВ

На изворима лимским варошице су: Гусиње и Плав. Гусиње под планином Тројаном у подбарној равници грнчарској, на десној обали Грнчара а на лијевој ушћа Врује. Варош је сва на л. страни Врује, а сам градић и конак на десној су страни, на коси која се ту од планине Мемине свршава.

Гусињани су Срби мухамеданци и православни, говоре српским јужним нарјечјем, ну по племену највише их је мухамеданаца Куча и Братоножића. Кучи су Радоњичићи, Шабан-Мулићи, Коленовићи, Чекићи, и Мркулићи, а Братоножићи су Шајиновићи. Гусиње броји преко 1600 домова, има 4 џамије, цркве нема.

У Гусињу била је племенска кућа Шабан-агића и господарила полимљем, од које било је и паша: Мехмед-паша и пошљедњи потомак ове куће Али-паша.

У Гусињу сједи и преставља власт кајмакам, коме Гусињани заповедају. А да је тако ево доказа. Кајмакаму гусињском Смаил бегу пробушили су уши угрејаном шипком од пушке Осман Чекић, Матко

Мула Нухов и Нур От па га тако ровашена пуштили и протерали без икакве одговорности за то.

Плав је од Гусиња на истоку далеко око 2—3 часа пута, он је на источној страни језера за бријегом између Рудопоља и Корита, на ђурицкој ријеци, Бобези, око извора „Диздараче“, броји око 800 домова мухамеданских и православних Срба, који се као и Гусињани служе српским језиком, има градић, 2 џамије, цркве нема.

У Плаву у мирно доба сви Малесори остављају своје племенске барјаке на чување Рецепагићима, које, кад је потреба, Малесори отален, из куће Усеин-бегове примају и барјактарима предају.

У Плаву је на гласу кућа Рецепагића, ова броји око 50 домова, бегова. Ове куће био је глава Усеин-бег пуних 60 година. Скоро је умро у дубокој старости. Он је у својој околини био пријатељ Србима толико исто колико и мухамеданцима. Без питања и одобрења ове куће Али-паша није могао ништа радити.

У Плаву су чувене и ове куће мухамеданских Срба: кућа Медуњана, Шеовића, Луковића, Шаровића, Шабовића или Феровића, а од православних кућа Раденовића и у Гусињу кућа Ћурчића, ну у најновијем добу од ове двије остао је само глас.

Плав је под Гусињем.

Данашња гусињска нахија мала је, броји 2 варошице и свега 30 села и заселака.

Од Гусиња до Плава, на десној страни Грнчара, Ључе и Језера и од Плава полимљем, до границе црногорске села су ова: 1. Лази, 2. Г. Вусање, 3. Д. Вусање, 4. Коленовиће, 5. Крушево, 6. Вишњево, 7. Будевица, 8. Војно Село, 9. Ђурицка Ријека, 10. Кињ или Хоти, 11. Богаиће, 12.

Мало Село, 13. Прњавор, 14. Коморача, 15. Салиће, 16. Скић, 17. Л. Метех, 18. Д. Метех, 19. Јара, 20. Новшиће, 21. Г. Ржаница, и њен заселак Фириште 22. Штит заселак; а с лијеве стране Грнчара, Ључе, Језера и Лима, 23. Забодиште, 24. Грнчар, 25. Вјетерник, 26. Досуђе, 27. Заграђе, 28. Мартиновиће, 29. Брезовице и 30. Пепиће.

Гусиње у вароши има своју заиста грозну главицу, која у ствари не постоји, јер је Гусиње у подбарној равници, али то је мјесто прозвато главица због једне нарочите справе и ваљда јединствене, начињене у овој форми, на коју Гусињани натичу посјечене српске главе, због којих се и прозвало то мјесто главица. Гусињанин кад донесе посјечену главу кога Србина, најпре је измије од крви, за тим је очешља, усуче јој бркове, па онда је на ту справу натакне, за тим усуче цигару, и ову уметне у уста посјеченој глави, и тада поздрављa је са добродошлицом, питајући главу свакога по имену, кога је таква судба постигла, што није пређе дошла, и у том таквом уживању чине шенлук из пушака, и доносиоцу честитају газилук.

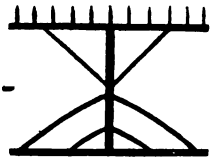

Овако се поступа са посјеченим главама српских јунака у боју палих у Гусињу, Плаву, Беранима, Б. Пољу, Рожаји, Пећи, Ђаковици и т.д. но тамо нема нарочите справе, већ се за сваку главу одеља колац. Таквих колаца било је једном приликом у Пећи пред конаком Сараја на Медрези једнога дана 23, са 23 главе.

Ну кад није познато име онога од кога је глава, онда је свака глава: Крстова.

Такав је упечатак на мене учинило у Беранима гледајући тако на коцу главу Милована Ерцеговца, младића, који није имао више од 17 година, кад је погинуо и посјечен, да ми је и данас тешко; а како је кад се таквих види 27, о томе нећу да говорим, па још кад тако стоје по 10 дана у врсти?!!!

ПОЛИМЉЕ

У Лимској су долини још и ова села припадала Гусињској нахији до најновијег рата, а сада су црногорска, а та су у полимљу с десне стране Лима:

1. Велика, дијели се на два засеока, Ријеку и Цикуше.

2. Машница, има заселак Криваче.

3. Зорићe, има заселак Карацин Бријег.

4. Грачаница, има пет заселака, Селиште и Пшеничиште, Баре, Грахово, и Грудице

С лијеве су стране Лима:

5. Мурино са Шереметом.

6. Улотина, има два засеока, Бјелан и Крушево. и

7. Горње Луге више Суђеске.

Ових 7 села и 2 на турској граници, Пепиће и Г. Ржаница са засеоком Штитом чине засебну долину, а та је полимље. Ову малу али веома богату долину одсјекла је од Плава коса Кодра од Јечмишта и коса џамија од Виситора, које се на Лиму сретају на Новшића Мосту, а од Злоречице одсјекле су полимље Превија, Јерића Глава и Суђеска-

ЗЛОРЕЧИЦА

На Злоречици главно је мјесто варошица Андријевица, на ушћу Злоречице и краштице у Лим.

Села су с десне стране на Злоречици:

1. Цецуне под планином Рајичмиљом.

2. Првошевина уз Превију.

3. Анцелат под Јерињом Главом.

4. Поди на Међуводама. С лијеве стране:

5. Коњухе на Перућици, има засеоке: Дулиполе, Савардаке, Кошутиће, Каменицу, Чујаке и Међупотоке.

6. Ђулиће на ушћу Перућице у Злоречицу.

7. Божиће, има засеоке Каменицу и под Штавном Крајиште.

9. Краље на Краштици, има засеоке с десне стране: Чуку, Обло Брдо, Љетрошевице, а с лијеве: Гњили Поток, Лазе, Костурницу, Сјеножета, Јеленбаре, Под, Обор, Главицу, Јаворовицу, Кланац и Никољак.

10. Пеовац, има заселак Лаз Зулевића.

11. Доње Краље — Салевиће.

12. Присоја, има заселак Врсачицу.

13. Слатина под косом Руди Брда.

14. Забрђе под Жољевицом.

15. Црешњево више ситне Луке, има заселак Човечу Главу више Стањева Брда.

16. Трепча под кршем Клином на Требачкој Ријеци.

С десне стране Лима уз Баљ село је

17. Сеоце има заселак Мурву, и Гуњане.

18. Сеоштица (Марсенића Ријека) на ушћу Шекуларске Ријеке у Лим.

ШЕКУЛАР

Шекулар је на десној страни Лима, иза Баља, под врховима планине Јавора, по стрменима око

ријеке. У Шекулару су 16 села малих; 14 црногорских и 2 у турској страни. Црногорска су села:

1. Спалевиће на лијевој страни ријеке, 20. домова.
2. Ланиште, на лијевој страни ријеке, 8 домова.
3. Гојкова Раван, на лијевој страни ријеке, 8 домова.
4. Костреш, на лијевој страни ријеке, 12 домова.
5. Мала Раван, на лијевој страни ријеке, 6 домова.
6. Стране, на десној страни ријеке, 20 домова.
7, Јашовиће на десној страни ријеке, 30 домова.
8. Лекиће, на десној страни ријеке, 10 домова.
9. Масларе, на десној страни ријеке, 15 домова.
10. Дубрава, на десној страни ријеке, 9 домова.
11. Орах, на десној страни ријеке, 8 домова.
12. Улица има цркву и броји 16 домова.
13. Ћетковиће на десној страни ријеке, 30 домова.
14. Мезгале, на десној страни ријеке, 30 домова.
15. Ровца на турској страни, 20 домова.
16. Калудра на турској страни, 30 домова.

НАХИЈА БЕРАНСКА „АС“

Беране су у Асу на Лиму, ова је варош заснована 1862 г. и напредује. У Беранима има више Срба православних него ли мухамеданца. Србима је парохиска црква ман. Ђ. Стубови, за четврт часа на западу мухамеданци имају џамију.

Ас око Берана броји 20 села, 11 на лијевој и 9 на десној страни Лима.

Са лијеве су стране:

1. Виницка на ријеци у пољу, под Коњским Брдом.

2. Љуте, више Виницке ријечним коритом.
3. Буче на десној обали Бистрице.
4. Југовине у Локви више Буча.
5. Подномаље на лијевој страни Бистрице.
6. Лужац сниже Подномаља.
7. Пешца у пољу, на ушћу Бистрице у Лим.
8. Долац у крај поља, под брдом „Цупаном“.
9. Беране село код Ђ. Стубова, на Сушици.
10. Црни врх за забелом Западно, Ђ. Стубова.
11. Велиће на лијевој страни извора Сушице.

С десне су стране:

12. Навотина, на Лиму према Виницки.
13. Побјеник у пољу, до Навотине.
14. Д. Ржаница на својој ријеци од Мургаша.
15. Загорје више Ржанице за Буковцем.
16. Д. Луге под Буковцем, према Беранима.
17. Дапсиће више Д. Луга источно.
18. Петњик на извору Брњице, више Дапсића.
19. Будимља под Гроцем на ушћу риј. у Лим.
20. Заграђе више Будимље, источно.

ПОЛИЦА

Полицом се зове једна изнесена висораван од Будимље на сјеверу, између Тиврана и Јаштака до Љешнице и Биора, припада Асу и Беранима и броји свега шест села, а та су:

1. Маште (Затон),
2. Диње,
3. Драгосава
4. Горажде
5. Јоодоле и
6. Бабино. Даље преко Љешнице настају: Биор, Корита, Гиљева, Пештер, Сјенца и т. д. што не иде у предмет овога рада.

Беранима припадају и Горња села уз Бјеласицу, она су Беранима и Ђ. Стубовима на западу, заклоњена „Цупаном“ и Црним Врхом и има их шест, а та су:

1. Праћевац,
2. Лубница,
3. Курикуће
4. Бастае
5. Рујиште и
6. Заостро.

Од ових на сјеверу око Лима села су:

1. Пријелоге,
2. Медошевине,
3. Бусаре
4. Бубање
5. Биорић
6. Равна Ријека
7. Брзава и
8. Фемића Крш.

Но ова припадају доњем полимљу и Б. Пољу, куда ја са овим радом не идем.

НАСЕЉЕ ТАРЕ

У водопађи Таре су свега осам села од Кома до Колашина. Три су на Дрцкој, насеља ливадарског, 1. Папратиште, 2. Баре, 3. Планиница или Беговаче. Ну сем ових има Дрцком и појединих кућа, као у Врелима љубаштичким, на Лукама, Чижевњаку, Јеленњаку, Врањаку и т. д.

На изворној ријеци Таре село је Веруша, па Опасаници село је Опасаница, даље Таром села су Јасен, Матешево, Речине и варошица Колашин.

Сва ова села постала су у новије доба, од 1862 г., а населили су их Краљани, Љеворечани, Морачани и Ровчани.

ЛИЈЕВА РИЈЕКА

У водопађи су Мораче, Лијевој Ријеци села, или боље рећи мале: 1. Лопате, 2. Ријека, 3. Ножица, 4. Душке, 5. Љевија, 6. Ками, 7. Птич, 8. Слацко, 9. Грби-до и 10. Тузи.

БРСКУТ

У Брскуту су села: 1. Присоја, 2. Заугао, 3. Грубин-крај, 4. Брадашица, 5. Марин-до, 6. Лази, 7. Јаблан, 8. Крушеви До, (Милачиће), 9. Веруша, 10. Дубаје, 11. Убоги До и 12. Шкала са 3 куће.

БРАТОНОЖИЋЕ

У Братоножићима су села 1. Јаблан, 2. Вилац, 3. Пелев-бријег, 4. Павличиће, 5. Клопот, 6. Лутово, 7. Кисјелица, 8. Поткрше, 9. Сеоштица и 10. Дуга.

Братоножиће је кршно и безводно мјесто али је под утицајем јужне климе и једини је тај услов који им је прибавио насељенике.

КУЧИ

Кучка је нахија на лијевој страни Мале Ријеке и Мораче. Народна пјесма назива их „Каменим Кучима“ и погодила је.

Кучка нахија броји 34 села, а та су:

1. Дољане, 2. Златица, 3. Доњне Сјенице, 4. Горње Сјенице, 5. Врбица, ова има четири своја засеока: Треботин, Марковиће, Јоканозиће и Дацовиће; 6. Рашовиће, 7. Љуаре, 8. Лопари, 9. Пре-

лићи, 10. Коће, 11. Ораово, 12. Г. Медун, 13. Д. Медун, 14. Дучиће, 15. Лијешта, 16. Косор, 17. Церје, 18. Купусци, 19. Бијоче, 20. Раће, 21. Заграда, 22. Мȍмче, 23. Г. Убли, 24. Д. Убли, 25. Цвилин, 26. Безјово, 27. Кути, 28. Подград, 29. Берово, 30. Лазарци, 31. Г. Кржање, 32. Д. Кржање, 33. Потрг и 34. Стравче.

Кучи, Брскут, Братоножиће и Лијева ријека сматрали су се свагда као једна нахија и једно војводство, и до ослобођења живјели су као држава у држави, и тек у почетку друге половине овога столећа отпала је Л. Ријека и придружила се полимљу за племеном.

VIII

РУГОВА

Ругова припада пећкој нахији, она је од Пећи на запад, у склопу планинском, око ријеке Пећке Бистрице. Ругова од Плава одсјечена је планином Дијелом; од Велике Чакором; од Шекулара Јаворцима и од Берана Мургашем.

Пут из гусињске и плаьске долине изнад Метеа прелази Дијел, одакле силази к Бјелуи; овоме путу остаје план. Старац с десне стране према стрменима голетне пл. Бјелуе; други пут из полимља од Велике прелази преко Чакора и силази к Бјелуи код првог потока, међног, одакле иде потоком до куле на дну Бјелуе. гдје се путови састају и даље иде ријеком низ Котлове у Ругову и Пећ.

Планине Чакор, Дијел, Старац и Нећинат имају међу собом као лијевак Бјелуу, на дну које се код

куле сливају потоци из свију њих у једну ријеку, главу Пећке Бистрице.

Ову долину Бјелуе, око ријечног корита, са источне стране пресрела је, и затворила је, јака клисура котловска као засебну, и пут пролазећи њоме, прелази ријеку четири пута на мостовима, из које пошто изађе Странама, долази у прво село руговско Кућиште.

Ну ма да је Бјелуа одсјечена Котловима, опет је она природна цјелина Ругове, и ако је ова у атару плавском и својина Величана.

Од Котлова ријеком до пећких пећина — Испосница — од клисуре до клисуре — има око пет часова пута, и овај иде лијевом страном ријеке, а то је Руговом.

Ругова је пак права планинска провала која броји 14 села малих, и ни једнога нема које би било без Четинара, — као да су им то свима шљивари или воћњаци.

Од ових су 13 села на лијевој страни Бистрице и уз Алагину Ријеку прибијена уз планине око речица и потока, а само једно је на десној страни Бистрице, и сва су постала од шест главнијех села: Кућишта, Старе Ругове или Дрељана, Боге, Кошутана, Дугоњива и Г. Штупеље, а ова су населили Клименти, и то најпређе као чобани из Селца и јужног подгорја комског, и кад су се доселили, били су хришћани, јер су и цркву брвнару себе начињели, која им је била на источној страни села Старе Ругове — Дрељана, више пута, које се мјесто и сада називље Црквиште.

Кад се из Котлова изађе к Ругови, одмах се појаве, као наставак Котлова, двије високе и јако стрмене стране, десна и лијева. Десна Нећинат обу-

чена је разноврсном планинском гором у којој види се и по неки лаз; и та гора пружила се странама дуж цијелог корита Бистрице до Бијелог Потока на дну Средње Горе; а лијева стрмен уз Враћеву гола је до Кућишта, ну и по овој кршној страни види се неколико разбацанијех борова и брестова којих при врху доста се види. Од Кућишта па даље ријеком с те стране опет је Ругова обучена гором све до Волујака, Кукавице и Пакљене више Пећи и Патријаршије.

Са источне стране провалу руговску затварају Пакљена, Кукавица и Волујак, од којих ушао је уз Бистрицу планински клин дубоко к Ругови, који се свршава на увору Алагине Ријеке, која од својих извора из Мургаша, Суве Планине, Аиле и Цмиљевице чине сјеверну провалу ругове, као побочну, у којој су неколико села њенијех, на старом но напуштеном путу за Пећ.

Руговска су села мала, ливадарски пасељена, и љети имају такав изглед као да су запустјела, а сва Ругова у својих 14 села нема више од 300 до 350 домова, и та су:

1. Аџевиће или Лекáџевиће, ово је село више Старе Ругове, од овог одијељено клисуром, под самим планинским вијенцем, гдје се сучељавају Јаворци с Мургашем око извора Руговске Ријеке, на путу беранском.

2. Бóге, ово је село близу Шекулара под планином Јаворком.

3. Кýћйште, има два мала засеока, Поде и Јошаницу, ово је село на крајњој коси пл. Враћеве, на увору Јошанице у Бистрицу, гдје се састају путови гусињски и шекуларски.

4. Кòшутâње, за брдом, сјеверно од Кућишта, под косом од Јаворка.

5. Дугòњиве, ово село има два мала засеока — мале — близу је Кошутана и само се види с планине Мокре Шекуларске.

6. Шкрйјеље између Дугоњива и Ст. Ругове.

7. Стара Ругова или Дрѣљâне, ово је село на увору руговске ријеке у Бистрицу, на састанку беранског пута са гусињским.

8. Пѐпиће, сјеверо-источно од Ст. Ругове.

9. Ријека или Стâнци, ово је село у Малом Лугу уза стране, према увору Алагине Ријеке; по своме постању скорашње је и једино је на десној страни Бистрице.

10. Г. Штýпеља, више Јасења и горњег хана Јусуфова, к Алагиној Ријеци.

11. Д. Штупеља, више доњег хана.

12. Букеље, на Алагиној Ријеци и старом путу.

13. Бáнцовац, на изворима Алагине Ријеке, испод планине Аиле, у правцу к Рожаји.

14. Бојовић, село до Сушице, на десној страни њених извора, више Црног врха, но у ствари ово не припада Ругови већ Пећи.

За Ругову, прелази путова преко Дијела, Чакора, Јавора и Мургаша обиљежени су великим дирецима на начин телеграфских; циљ је ових дирека да се зими по њима знају управљати путници, које би затекло зло вријеме, којима у таком случају излазе у помоћ сељаци из Шекулара, Велике и Метеа, ну и поред тога дешавају се случаји помета и завејавања снијегом, такав случај десио се многим путницима, као н. пр. Леки Зечевићу из Виницке ит.д.

Прелази преко Дијела и преко Јаворка зими су опаснији него ли преко Чакора.

Због великих снегова обележен је диреком и онај састанак путова на дну Бјелуе. Тако вријеме и мене је једном затекло са оцем 7. јануара, и заиста ја бих му подлегао, да није био отац са мном, и ако су нам чобани велички у помоћ притекли.

Руговци су сада сви Мухамедове вјере, по фису Клименти, имају пет џамија, и све су брвнаре, па и мунарета; јако се намножавају и радо се жене Српкињама робећи и отимајући девојке, и већ су скоро пола Пећи населили, говоре арбанашки, а скоро сви и српски, без гусала ни једне куће нема, ратоборни су и сточни, но слаби радници, и никоме ништа не дају, а узимају и отимају.

Политичка међа за Ругову је добро дошла на штету Величана и Шекуларацa, јер је по овој Бјелуа остала на турској страни, а била је својина Величана; тако су и шекуларски Јаворци припали турској и обје су пл. Руговци заузели не питајући за то никога, а у питању је и десна страна Лима к Беранима.

У Ругови су пет анова, од којих су један у Бјелуји, један у Кућиштима, један у Старој Ругови, један у Јасењу и један у странама доње Штупеље.

ПЕЋ

Пећ је у равници на излазу Бистрице из тјеснаца. Варош је с обје стране ријеке између два брда Копривника и Јерића, броји око 3.500 домова са близу 20.000 душа, има 11 џамија с мунарима, 1 без мунара, и цркву католичку. Србима је парохијска црква Патријаршија. Ови у вароши имају основну школу мушку и женску. Црква српска варошка била је у садањој Табак-мали; она је преобраћена у џамију. У тој џамији и данас стоје два

мермерна стуба црквена, дивне израде. Срби су у Пећи имали и капелу, која је била на тако званој „Ћенавији“, код које је било гробље.

Друго је гробље пећко, при дну поља Придворца, као опште, ну богатије фамилије имају ово у порти Патријаршије.

Католици имају школу код своје цркве, ну ову имају само за мушку дјецу. Црква је католичка по постању новијег доба, обична кућа.

Варош има двије сат-куле, стару и нову. На новој сат-кули звоно је из Ђ. Стубова, књагиње Даринке, а на старој сат кули звоно је старинско.

Пећ има двије касарне, једну на Придворцу, западно од вароши, а другу на Медрези, на путу дечанском, и једно утврђење са трећом касарном на брду Јерињу; ово снабдевено топовима.

У Пећи сједи мутесариф, потчињен је скопљанском валији.

Ријека Бистрица дијели варош на двије стране, јужну и сјеверну.

Јужној страни припадају девет мала, а те су: Капешница, Суват, Батал-воденица, Баци-Бунар, Карагач, Шереметова Мала, Медреза, Протина Мала и Букреш; сјеверној страни припадају, мале: Придворац, Арнаут-мала, Пуовац, Ћенавија, Пијесак, Хришћанска Мала, Латинска Мала, Пеливан-мејдан,[1]) Јерање, Дугачко Гробље, Подгор-сокак, Серавија, Ћокалица, Шедрван-мала, Папуциска Мала, Житна Чаршија, Сат-мала, Барјак-џамија, Мазија, Табак-мала, Казаз-мала, Коштан-пазар или Женска чаршија, Алицикова Мала и Циганска Мала.

---

[1]) Ових шест мала до скоро носиле су назив једне мале, која се звала: „Иван-Бегова.“

У Пећи на 5 јазова од Бистрице, који протичу кроз варош, — два јужном а три сјеверном страном, — има 23 воденице са 65 витлова, који непрестано раде.

На овим јазовима, скупљеним испод вароши у два, пољем пећкијем постројени су долапи за чињење кожа — црвеног сактијана — којих има преко двије стотине, за то је у Пећи Табак-мала најјача и броји преко 50 дућана те робе. Срби овај занат не смију да раде, забрањено им је.

Испод Пећи у пољу познају се и виде остатци тврђаве, коју су Бошњаци разорили.

У Пећи су племићи Мамут-беговићи поријекла српског.

ЂАКОВИЦА

Ђаковица је од Пећи на југу далеко за 6 часова; она је у равници, источно од Дечана, на дну поља Пискота, под брдом Ђабратом а на ушћу Лукавице у Рибник. Броји 4200 домова са близу 30.000 душа. Овај број житеља у Ђаковици одскаче због задруга. Ђаковица има 12 џамија с мунарима и 2 без мунара — мечета.

Срби имају једну цркву и једну школу.

И католици имају цркву и школу.

Варош има сат-кулу, на овој је неко старинско звоно црквено, сат откуцава часове два пута у застопце.

Ђаковица има једну касарну на Бајрам пашином пољу — Пискоту — и једно утврђење на Ђабрату с југозападне стране вароши, и снабдјевено је топовима.

У Ђаковици сједи кајмакам и потчињен је пећком мутесарифу.

да има преко 40 људи под оружјем. Ова је кућа због тога чувена по свој Малесији.

Приближно може се рећи да Ђаковачка нахија броји 360—400 села, од којих највећи број долази на Реку, па тек на Малесију, Душкају и на Ас.

Остатака црквених, с којих би се још могло прибавити корисних прибјележака види се у Лоћану, Јунику, Прилепу, Бељегу, Керељану (Краљану) Скивјану, Рогови, Зунбу и т. д. Гробља се православних још виде у Јунику, Вокши, Ботуши, Скивјану, Зунбу и т. д. А прича се и за неко сватовско гробље на Лукавичком пољу. Но највећу пажњу обраћа на себе једна случајна ископина на првој раскрсници речких путова више села Скивјана на улазу у Еречке Шуме, гдје се пронашло неко камење, гробница с натписом, једна чесма и т. д.

На Паштрику је Јаничарев гроб. Код овог гроба скупља се сабор о св. Илији из Ђаковачке, Призренске и Скадарске нахије од све три вјере, онако као оно о св. Ђорђу код Језера у Зумбу што се скупља и увече се разилази. Овај се гроб поштује као каква светиња.

У ратно доба ђаковачка нахија даје 6 барјака: рѐчки, душкајски, ашки, малесијски мухамедански, малесијиски католички (фандешки) и ђаковачки.

Барјактари су прваци народни и вође, од којих и сами бегови зависе у сваком питању. Управо они су сва моћ.

Ђаковица има 20 бегова, који свако питање решавају у договору с племенским барјактарима, а ти су:

1. Риза-бој Сајит-беговић, 2. Ђеладин-бој Сејфи-Пашић и његов брат Риза-бој, 3. Муртеза-бој Ма-

мут-Пашић, 4. Дурмиш-беј Шабан-Пашић и његов брат Алил-беј, 5. Арслан-беј Курт-Пашић и његов брат Катлан-беј, 6. Ферзи-беј Абдула-Пашић, 7. Шериф беј Ђул беговић и његов брат Ћамил беј, 8. Јахја-беј Ибрахим-беговић — кула[1]) и његов брат Ћамил-беј, 9 Мустава-беј Али-беговић, 11. Усеин-беј Шаћир беговић-Жуб, 12. Шевкет-беј Зија-беговић и његов брат Ћамил-беј, 13. Ћамил беј Ђул беговић и 14. Сулејман-беј Јањина из Јањине.

ПРЕДАЊЕ О ПОСТАНКУ ЂАКОВИЦЕ

О овој вароши постоје три предања: прво предање каже да је Ђаковица добила свој назив од „Ђака“, друго од „Јакова“ и треће од Арбанашке ријечи „Ђак“, крв.

По првом предању била је у Ђаковици школа коју су краљеви издржавали, и да је она отуда добила свој назив Ђаковица.

У Адум џамији у Ђаковици, а ова је по своме постању најстарија, чувају се и сада неки казани велики, за које се прича да су били Ђачки.

Друго предање каже како је на путу од Призрена у Скадар преко Малесије начинио механу неки Јаков и да је по том Јакову остало име вароши „Јаковица“ — Ђаковица.

Треће је предање новијег доба, мухамеданско, оно каже: Пошто је био фет, Турци одведу у Једрене неко момче из Скадра, које је било угледно, то се момче допадне цару, потурчи га, да му име Мустава, и постави га за Харем-ћехају.

---

[1] Од његовог доба почетак је подизању кула у Ђаковици и Ђаковачкој нахији, а сада и по другим нахијама; пре њега није их било ни једне.

Кад такаа Мустаа је дуг служио на двору [illegible] кад је пар [illegible] [illegible] [illegible]

Но о Скадру и ја ћу рећи ово: Град је на кршној главици — „Тепи,“ — која би се могла и пошумити. С десне стране испод главице градске протиче Бојана, коју су опет с друге стране — Бојани десне — супрле косе од Тарабоша, Казина и Анамале и Бојана том доста тијесном провалом протиче из ширине у ширину, — из долине у долину, — с друге стране лијеве југоисточне граду продро је Дрим и увире у Бојану, коме остаје Бушат-мала и Брдица на лијевој страни обале Задрими, а црквиште св. госпође скадарске — „Зоја Шкодрес“ на десној страни под градом до Бојане.

Кир пак пробио је косу од сјеверне стране од Пазара Табак мали и увире у Дрим.

Пазар је граду с десне стране, на подножју главице самога града до Бојане. Из пазара с лијеве стране, сјеверне, усјечен је једини пут којим се, пењући се, прилази и улази у град, одакле се види сва Зета и Црна Гора до Ловћена и Задрима до Мора.

Варош је одвојена од Пазара у засебном одјељењу и главни дио ове отишао је равницом сјеверу уз Кир к Враци, а мањи дио одијељен је косом у сасвим засебну малу за градом уз десну обалу Дрима.

Главица — Тепа — на којој је град, свршава дугачку косу од Дриваста, а коса ова дијели скадарско поље у двије долине: југоисточну и сјеверозападну. Она је окићена виноградима, маслинама, смоквама, шипцима, лавориком, бршљаном, кошћелама и сваким другим воћем богато, и та коса носи свој назив Барљан.

Скадар се дијели на ове мале: 1. Кирезу, 2. Тепе, 3. Топхану, 4. Паруц, 5. Ајасме, 6. Перош, 7. Џамија-Пљак, 8. Џамија-кућ, 9. Мала-рс, 10. Рус т' мал, 11. Рус т' вогељ, 12. Ара т' мал, 13. Ара

т' вогељ, 14. Серећи т' мал, 15. Серећи т' вогељ, 16. Догањ-терсја, 17. Мала Ђузевитве, 18. Мала Фетве, 19. Табак-мала, 20. Казас-мала, 21. Пазар-мала, 22. Крует-пазари, 23. Безистен-пазар, 24. Рибни пазар, 25. Казина, 26. Кале-мала и 27. Бушат.

Под бројем 7. значи: стара џамија, 8. црвена џамија, 9. нова мала, 10. већи рус, 11. мали рус и 22. глава пазара.

Бушати су преко Дрима, а Казина је преко Бојане, везане су с пазаром мостовима дрвене грађе. На Казину је стара српска црква и код ње гробље, нова је у вароши св. Александра Невског и код ове школа.

Католици имају цркву и богословију. Богословију издржавају фондови, ђаци су униформисани и прописна им је капа скадарски фес с кићанком.

У Скадру је сједиште валије, вилајетски је конак на Паруцу. Скадар је сједиште и католичког арцибискупа за Арбанију.

У Пазару пада у очи безистен-чаршија, која је својина Бушатли-бегова.

Одијело је Скадрана, како код мушких тако и код женских, врло богато и раскошно, нарочито код људи оружје. Скадрани су у опште лијепи људи. Вода је пијаћа бунарска и добра је. Скадарски ђумрук даје добре приходе.

У Скадру имају своје консуле: Русија, Француска, Енглеска, Италија, Аустрија, Немачка и Црна Гора.

Тарабош доминира цијелом околином и утврђен је шанчевима, а има своју важност и Дриваст, нарочито у погледу Малесије.

Околина је скадарска богата и поље даје два рода, али је гором оскудна. Снијега ријетко кад пада, и нестаје га одмах. Кише су од југа честе и плаховите. Сијевају муње и грми и преко зиме.

Важност је Скадра на југу она, која и Београда на сјеверу. Скадарски су племићи Бушатлије, Соколовићи и Драгушевићи.

Скадарском вилајету припадало је све г. Полимље и Б. Поље до 1852 г., а сада је и Гусиње под пећким мутесарифом у скопљанском вилајету.

Од наших старина заузима угледно мјесто црква с кубетом у Рашу, од Скадра на сјеверу, под Маранајем, давно затворена, а доцније и заграђена зидом без улаза. Ова је црква једна од већих задужбина наше прошлости.

IX

ПУТОВИ

Горње је Полимље на раскрсници за све области српских земаља; томе су сведоци остатци старих и садашњих путова, који се из лимске долине разилазе за све области и за све крајеве српских земаља.

Само Полимље и сада вежу два пута од Гусиња до Берана, али је главни пут лијевом страном Лима. Овај иде од Гусиња Ковачевим Ливадама на село Мартиновиће, поред језера на село Брезовице, Пошчан-пољем на село Пепиће, Мурино, Шеремет, Улотину, Г. Луге, клисуром Суђеском на Андријевицу и даље Лимом по дно села Присоје, Слатине, Забрђа, Црешњева, Човече Главе, Трепче, Виницке, Градинским Пољем на Пешца у Беране.

Други пут с десне стране Лима полази од Гусиња пољем Ључким на Војно Село у Плав, од Плава иде Лимом на село Скић, гдје прелази Коморачу и удара на мјесто Челиград, на село Новшиће, на Иван-поље, гдје испод села Велике прелази ријеку и даље иде на села: Г. Ржаницу, Криваче, Машницу, Зориће, Грачаницу, за овом преко крша клисуром Суђеском, из које излази на Сеоце, одавде Бањем покрај Лима на Сеоштицу, гдје прелази Шекуларску ријеку на ушћу, одакле иде Навотином, Побјеником, Д. Ржаницом, Лисијевим Пољем по дно Д. Луга и на Јасиковцу прелази Лим у Беранима.

Путове обје стране Полимља преко Лима вежу 10 мостова: два код Гусиња на Грнчару и Врујн: мост плавски на извору Лима веже Плав с Брезовицама, новшићки мост између Иван-поља и Попчан-поља веже Новшиће и Велику са Пепићем, Ђолев мост веже Мурино с Машницом, лушки мост на врх Суђеске веже Луге са Грачаницом о суђески мост веже путове у Суђесци и важио је за дуго као најупотребљивији, јер га Лим није кварио. Мост на Лукину виру веже сва села злоречка са Шекуларом, берански мост под Јасиковцем веже обје половине равнога Аса и мост у Тивран, који је до 1852 г. био једина веза на Лиму од Суђеске до Б. Поља, везивао је Будимљу с Ђ. Стубовима, — Полицу с Беранима.

Путови полазе из долине г. Полимља, један на југу од Гусиња у Скадар. Овај пут води од Гусиња уз Годиљу подно Тројана, коме Вјетерник и Врмоша остају у десно до Прделеца 4 часа. Од Прделеца иде ријеком Цемом, клисуром Гроп-зезом (Црном рупом) до Селца 2 часа, од Селца низ Цем

Грабоном 6 часова, од Грабона оставља Цем, пење се уз Лећу до на Рабшу Хотску 2 часа, од Леће кршном равницом Рабшом до Вор-па̏пина (гроба па̏пина) 2 часа, од Вор-па̏пина иде пут кршним Кастратима до села Будоша 2 часа, од Будоша до Суоваре 2 часа. На Суовари прелази пут велику и дубоку кршну пукотину и провалу њену преко зиданог моста старе грађе, који је ту заостао као једини сведок прошлости и једини прелаз сухог, језовитог, дубоког и дугачког корита њеног, безводног (у природи заиста дивног и ријетког). Од Суоваре иде пут кршним „Пустопојем“ или пустопољем, и слази код копиличке чесме у Копилик, одакле иде пољем: Фуш Тођом (Тођиним пољем) на Враку до Кирезе 5 часова и од Кирезе до главе пазара и Скадра 1 час.

На овом су путу анови у Гроп-зезу, у Селцу, на Грабон, на Рабши, на Вор-папину, у Загору на Будошу и Копилику.

Од овог главног пута за Скадар од Прделеца одваја се лијево још један пут и пење се огромним сутулијама кршним на Нике, Вукле и Шкреље и силази Скадру, но овим путем сем слободних и вичних сељака поменутих мјеста нико не путује.

Од скадарског други се пут одваја од Грабона Цијевном и овом 4 часа излази у пољу код Диноша и Ћемовским Пољем долази у Подгорицу, а Зетским на језеро.

Од Гусиња иде још један пут за Куче и Подгорицу, но овим се само љети путује. Овај пут полази од Гусиња Грнчаром, прелази Вјетерник, иде Врмошом и Велипољем, пење се Скроботушом, пре-

лази Рикавац и низ Корита силази Кучима на Ораово, Медун и даље силази пољу и Подгорици.

Од Гусиња за Скадар има још и овај пут: полази од Али-пашина конака Врујом до Вусања 1½ час, од Вусања до Руднице пење се 2 часа, од Руднице прелази Беђа—Кеђу до села Шаље 2 часа и од Шаље силази низ Шкреље до Скадра 8 часова. Овај је пут најкраћи за Скадар и пјешак могао би га за дан да пређе. Пут овај до Вусања добар је, а од Вусања пење се Рудницом, тежак је, а кад и ову пређе и пође Беђа-кеђом, ту човек заиста мора претрнут. Озгор огромне високе литице голијех крша, а оздо провале, литице и сутулије такве природе, да се на њих не смију погледи да баце, низ које кад би човјек пао, не би му се ни трага костима могло да нађе. Но да страхоту тога пута боље преставим довољно је рећи и ово, да Гусињани овим путем без велике невоље не путују, ма да је овај у пола ближи и краћи од главног пута за Скадар. Овдје да уврстим и ову народну причу о томе путу, како се с њега некад сатрло неко магаре, и док је у лету било и пало, три пута је рикало.

За Малесију из ове долине полази пут од Плава Ђурицком ријеком на Црквиште, уз Вратницу подно Хота и излази на пл. Враницу, с које силази на прво село Малесијско „Черен“ и од овог Валибоном на друго село „Цуране“, одакле силази у Крастенић и Гаш.

Овоме путу остаје пл. Драгобија десно и овај на Шкреље силази Скадру са гусињским заједно. Од овог пута у Малесији одваја се и други пут од Крастенића и на Васпасу прелази Дрим за Мири-

дите, којим се с лијеве стране путује на Пуку, Дугање, Везирове анове и из Задрима долази у Скадар.

Пут планински од Плава за Реку одваја се од Богићевице и иде на Шјепатицу, гусињским изворима, и Курвалом силази у Рѐку за Вокшу, Јуник Ботушу и т. д.

Из ове најгорње долине г. Полимља од Плава и Гусиња прелазе истоку два пута, један к Дечанима и Ђаковици, а други к Пећи, од којих краћи је пут преко Бабиног Поља за Дечане, но овим за сада у зимње доба тешко се прелази. Овај пут од Плава за Дечане полази заједно с пећким коритима до Комарске Ријеке, но овај не прелази ријеку, већ се од пећког одваја и пење се лијевом страном Комарштице (Метешке ријеке) уз Буреташ, Градине, Темњак, Савино Камење, Јару, Бабино Поље прелази Богићевицу на Балијине Рупе, Бабатске Рупе и Козијим ритом силази на Лазе, гдје се потоци састају, од којих постаје Дечанска Бистрица, одакле даље иде пут све ријеком с десне стране до Манастира В. Дечана.

Од м. В. Дечана даље иде пут све равницом, удара на село Дечане, Црнобрег, Прилеп, Ереч, Еречким шумама на село Скивјане и од овог пољем Пискотом поред речице долази у Ђаковицу. Кад из Ђаковице изађе истоку, прелази р. Лукавицу, преко које је стални мост и иде лукавичким пољем, прелази поток „Накараду“ код Сватовскога Гробља, даље иде пољем „Пожегом“ до Рибника и прелази га преко Терзијског Моста, а пошто пређе и брдо „Градац“ код куле, прелази и Дрим на Шваньском мосту, одакле настаје Подримље, призренска нахија, и том страном Дрима даље пут иде

Призрену на село Зрзе, Целину, В. Крушу, М. Крушу, Пиране, гдје прелази р. Топлуу и удара на село Љандавицу, Кадине Ливаде, прелази брдо Ћипурац и пољем Бузагилаком улази у Призрен, о коме је изнио свој опис архимандрит Сава Дечанац, сада епископ жички.

Од Плава пећки пут, којим се и преко зиме путује, пошто се на Коритима одвоји од дечанског прелази Комарштицу, пење се Метеом к Дијелу и прелази га, коју планину кад пређе силази на дно Бјелуе код Куле. Од Бјелу-е иде Котловима, којом клисуром за један час прелази Бистрицу четири пута на мостовима. Од Котлова иде пут Руговом Странама на Кућишта, ријеком на Стару Ругову, Алагину Ријеку, Јасењем и Штупељом, из које излази више великих пећина, — испосница, — прелазом Бистрице на десну страну к средњој гори Б. Потоку. Од Б. Потока пут иде десном страном око 3 четврти часа и опет прелази Бистрицу на лијево к Пећинама, испод којих излази у Коштање на извору Црне воде код Патријаршије и Придворцем улази у Пећ, одакле даље полазе путови за Ђаковицу, Призрен, Вучитрн и т. д.

Пут од Пећи на југу за Ђаковицу полази с дечанским заједно подно села Б. Пола, пољем Загрмом до под село Љубонић, одакле се Ђаковачки пут одваја лијево пољем, на село Истинић, прелази Бистрицу и ђаковачком нахијом удара на село Луку горњу, Бељег, Пажар, Дујаке и пољем Иискотом улази у Ђаковицу.

Дечански пут, пошто се одвоји, удара на Краљеву Воду, села: Стреоц и Љубушу, на Никољаку прелази Бистрицу, а Борјем са источне стране долази у Дечане, а кад од Љубуше иде Црвеницом,

онда се од Забела, код извора кисјељака, прелази Бистрица у манастир.

Други пут од Пећи иде у Призрен пећкијем пољем, све Бистрицом до Будисавца и Јелењака, гдје прелази Дрим Прекорупју и овим на Рељино Камење и село Сврга́ш прелази Мирушу из пећке нахије у призренску изнад Подлужја, а иде Подримом на Ораовац, В. Очу, Жочиште, Оптерушу, Ретимље, Зојић, В. Србицу, М. Србицу у Призрен.

Трећи пут полази од Пећи сјеверу Витомирицом, прелази Дрим, и Подгором удара на Исток, Црколез, Бању и даље иде Митровици и Вучитрну. Овај иде и Н. Пазару.

Од Пећи на Витомирицу одваја се пут и за Рожају и иде планинама преко Жљеба и Штедима.

Са г. Лима прелазе планине к Ругови још и ова три пута за Пећ: први пут из Полимља иде уз Велику, пење се уз Цикуше, прелази Чакор, силази Бјелуом, код Куле више Котлова, спаја се са главним путем од Плава и Гусиња.

Други пут с Лима полази са Сеоштице Шекуларском Ријеком, у Шекулару удара на село Улицу, прелази Јаворке и другом Шекуларском Ријеком, — притоком бистрице, — силази на Јошаницу, у Кућиштима спаја се са главним путем за Пећ.

Трећи пут полази од Берана с Лима уз Јасиковац на Дапсиће и Петњик косом Надбарја, на Мургашу прелази к Ругови планинску косу, која је овдје везала Јаворке с Мургашем и силази у Лекаџевиће, одакле иде ријеком и клисуром, из које излази у село Стару Ругову или Дрељане, и ту се спаја са вусињским путем.

Из Полимља на сјевер полазе три пута, два за Краљевину и један за Босну.

Од ових пут за Сјеницу и Јавор полази од Берана на Будимљу, Полицу, силази Љешници у Биор, излази на Крушчицу, од ове Коритима, Гиљевом и Пештером долази у Сјеницу, гдје прелази р. Вапу, р. Увац изнад Лопижа, р. Кладничку и тада прелази у Србију на Јавору.

Други је пут за Краљевину Србију, Беране, Рожаја, Сопоћани, Рашком на Пазар испод Ђ. Стубова, прелази р. Сопоћанску, на којој су: „Цареви Дворови“, пролази поред Петрове цркве и на Борју прелази у Србију за Рашку.

Трећи је пут Лимом, Беране, Б. Поље, Брдарево, Таслица за Босну.

Западни пут полази с Лима од Андријевице на село Краље, од овог прелази преко брда Црешњевика[1]). Силази водопађи Тариној у Честогаз, одакле даље иде р. Дрцком низ Баре до Матешева на Тари, гдје се спаја са путем од Колашина и окреће уз Тару до Суог Поља, отален верушким грлима и верушким пољем прелази Рашково Гувно Л. Ријеци водопађи Морачиној.

Пошто пређе Рашково Гувно силази на Лопате и Л. Ријеком иде до на Ножицу, одавде оставља ријеку на лијево, пење се селу Јаблану, а од овог брду Вјетернику и прелази га, силази на Пелев Бријег и низ Братоножиће на М. Ријеку и прелази је на старом мосту каменом, одакле иде кучком страном: Биочем, клисуром Мазаницом поред Мораче и излази у поље на ушћу Златичког потока и иде Подгорици.

---

[1] Црешњевик је високо брдо, под Четинарима и Буквама.

С Лима за Тару прелазе и ова два пута: пут од Берана и Ђ. Стубова на Црни врх, Горња-села, између Јеловице и Кривог Дола дохваћа и Бјеласицу, коју кад пређе силази у Речине и Колашин на Тари.

Други споредни пут „Комом“ полази од Андријевице уз Божиће „Пеовима“, или из Краља „Тресаком“, оба се састају на „Разврше“, одакле иде Штавном, с које прелази Точила комска на Љубан, Рогаме на извор Маргарите, и Котичем силази Опасаници и овом излази Веруши на главни пут.

СТАРИ ПУТОВИ

Од старих путова осјећају се мјестимице трагови и данашњим путовима, као: путовима од Гусања Скадру, ну има и таквих којима се трагови познају, али су зарасли и не раде. Од тих осјећају се трагови пута из Зете Кучком Гором преко Царина, с које се планине пут дијелио и један силазио Гусињу и Плаву, а други Злоречицом и Лимом водио Будимљи и даље сјеверу.

Један је пут везивао и Злоречицу са Гусињем преко Липовице.

Познају се трагови пута од Плава Пећи, којим се путовало планинама: Старцем на Пазариште, Сланим Пољем на Крст и Средњом Гором и Бијелим потоком к Пећи.

Причали су ми сељаци да је била и нека ћуприја више поља Загрма и села Љубонића у планину на некој провали безводној, од које пао је свод, али јој се стубови држе.

У народу живи предање да је Дрим и отуда имао неки свој извор и да је том извору било ко-

рито пољем Паљевцем између Б. Поља и Љубонића.

У осталом стари пут из Ругове није излазио код Пећина Испосница Бистрицом гдје сада излази, него је у Рогови скретао на лијево уз Алагину Ријеку обилазио Штупељу и Испоснице, прелазио Волујак на Кукавици и силазио Љевошом Љетини на Црном Врху к Патријаршији и Пећи.

Но као главни пут између Будимље и Пећи давно забатаљен прича се да је прелазио Буковиком и Цмиљевицом к Жљебу и десном страном извора долазио у Пећ.

Један пут од Будимље сјеверу прелазио је Лим у Тиврану и овом клисуром с лијеве стране Лима водио је доњем Полимљу — Бакарном — Мједеном-Гувну, ваљда Брскову.

Прича се и то да је један пут био „краљевски“ од Призрена на Ђаковицу десном страном Дрима и да је тај био најпречи за Скадар. Овим је путем неки пјешак за опкладу отишао за један дан из Ђаковице у Скадар, а та опклада била је скадарски фес с кићанком — за бајрам.

Трагови старога пута мјестимице добро се познају од Дечана односно Пећи, Ђаковице и Призрена за Скадар, који је пут ишао Курвалом на Гусињске Изворе и Добри До, па даље по дно вијенца планинског по врх Малесије јужним Подгорјем Богићевице до извора Валибоне из Вранице и даље на Шаљу јужним подгорјем силазио у Скадар. Овоме путу придруживали су се и они из г. Полимља од Плава и Гусиња. Ширина овога пута показује да је био колски, но овај пут на млогим мјестима тако је зарастао гором, да се никако не да познати, али остаци и предање утврђују и показују му тачну ли-

нију. — Гусиње са Скадром везивао је и још један стари пут који се зове пут на „*Виј*е“ за који кажу да је био најпречи, па и сада по неки пјешак усуди се да овим путује; али је мени остао непознат.

Пролази негђе између Проклетија и Врагобије.

Жељезница која би везала Краљевину Србију са морском обалом, кад би се провела на Нови Пазар, Сопоћане, Беране, Лимом Андријевица, Плав и Гусиње, Врмошом на Селца, Цијевном на Тузе везивала би и Подгорицу, прелазила би Хумско Блато за Скадар, прелазила би и Бојану за Улцин и Бар на Мору. Ова би жељезница била од неоцјениме користи за Србију, Турску и Црну Гору и стизала би из Србије за 6—8 часова на морске обале. Тим правцем тако је згодан терен, да нигдје не би било тунела, а од мостова веће грађе требала би три, један на Лиму, један на Хумском Блату и један на Бојани.

Пут од Призрена Дримом Љумом, Малесијом и Миридитом за Скадар прошао сам, но у каквим приликама то је познато садањем Епископу Жичком Сави и Милану Новичићу, сада пензионару у Београду. То моје путовање било је такве природе, да сам свакога часа очекивао своју судбину. Тада је због мене затворено 30 првих трговаца у Пећи, са свим невиних, и чињена им премјетачина, и ако се ја ни са једним од њих нисам ни видио.

За ово моје путовање дужан сам и овдје рећи: хвала Сави Дечанцу, М. Новичићу и тадањем секретару консулата руског у Скадру, Баторском, који се тада тревио у Призрену.

Пут од Призрена Дримом иде лијевом обалом подно Горе и Љуме до Бећирова Моста, ту прелази Дрим и десном страном иде Шимшир Гором

до Везирова Моста, а кад и овај пређе на л. обалу Коритнику послије пола часа оставља Дрим десно и прелази прву Ћафу, улази у Скадарску Малесију, и иде десном страном једне огромне планинске провале, од које путнике страх хвата, до друге Ћафе, а кад и ову пређе, долази у Миридите, гдје прелази и трећу косу „Ћафа-малу“ — велику ћафу — за тим силази низ кршну Пуку к ријеци у Догање, одакле ријеком излази Задрими код Везирових анова и овим поред Дрима долази на Бушате, гдје прелази мост под градом и улази у Скадар.

Моје путовање овим путем било је мјесеца Јануара, коначио сам у Броду и на Ћафа-мали, трећи конак био је Скадра.

X

СТОЧАРСТВО, КАТУНИ И КАТУНСКИ ЖИВОТ

По планинама у комском подгорју има много катуна за то што се тамо гаји велики број стоке ситне и крупне. Од ситне стоке гаји се највише оваца и доста коза; од крупне највише говеди, мало коња, по ђекоје магаре, маска и врло мало свиња.

Оваца, коза и говеда има скоро свака кућа, и више се обраћа пажње сточарству него ли земљорадњи.

У подизању и гајењу стоке такмиче се племена и домаћини, — Срби и Арбанаси, — и онај домаћин који буде те ријетке среће, да своје стадо хиљади, постаје тиме гласовита личност и сматра се са поштовањем како у своме племену тако и код

осталих — кућа на гласу, — а домаћин првак у племену.

Ну и поред тога што је сточарство ол утицаја на првенство куће и на старјешинство домаћина у племену, због чега се овоме и са те стране обраћа пажња исто онолика колико је ово потребно и за живот, сматра се кућа без стоке као какво мртвило бесправно, а то даје потпуну слику узроку оног огромног броја стоке и катунског живота.

За тако гајење стоке снабдевено је комско подгорје свима условима који се за то траже, као: пространим планинама, многим и богатим пашњацима, гором крупном и ситном, четинарима свију родова, изворима, чистим и бистрим потоцима, многим ријекама, језерима, сметовима у пола залеђеног снијега, чистотом, свјежином планинског ваздуха и у опште свима условима, какве сточарски живот собом изискује. Зато се житељи поменутог подгорја онако радо и одају катунском животу и дан издига на катуне дочекују као највећу радост свога домаћег живота.

Ну комско подгорје у својим доиста дивотним, но према простору планина малим жупама не може да даје довољну количину сточне хране за зимовину, а да има и тога како и колико има планина, сваки би домаћин могао на својој струзи бројити по хиљаду оваца, — а могло би бити и Шарског Милоша Чобанбаше — ну и овако гаји се стоке више, него ли се може да изими, за то су до скоро често пута млоги домаћини јавили своје велике крдове и буљуке оваца на зимовник у Босну под управом својијех вјештијех ћаја-чобанбаша.

За то су у овом подгорју могли и српски краљеви давати својим задужбинама у својину про-

стране планине и пашњаке, као: Дечанима, Св. Стевану, Св. Аранђелу, па чак и Св. Гори, те ови манастири имађаху некада своје планине, катуне и своје станове, па чак имађаху по катунима и своје воденице за мливо чобанима.

Данас манастири немају својих планина, немају катуна, немају станова, немају ни стоке; све је то у арбанашким рукама приграбљено, подијељено на племена и на нахије, и свака нахија има своје планине и свако племе своју планину и своје катуне. Катуна пак може имати у једној планини од једног до десет, што зависи од простора планине, јакоте племена и разгране овога, а има племена која имају и више планина, које са својом стоком не могу да опасу, због тога та племена узимају и туђу стоку под „ћесим“, или дају планине под ћесим (аренду).

У опште рећи: катуни су за живот свију житеља комског подгорја, што је душа тјелу.

Катуни су по планинама, они љети тако оживе, да њихова живост надмашује најживље село, — нешто налик сточнога вашара.

Катунски живот настаје с пролећа од издига у планину и траје до здига с планине у јесен 4-5 мјесеци, а зависи и од времена, од како снијег окопни и планина озелени па докле захладни, а највише до св. Томе, када се и најупорнији планинац мора да врати у село и на зимовник, гдје је овај спремљен.

Станова по катунима има добрих и слабих. Станови су добри оних племена, која имају своју планину, а слабији су оних племена, која узимају планину под ћесим.

Спрема за издизање на катун опажа се још рано с пролећа, а та се састоји у прибору разних

потреба домаћег посуђа; ну прво се одређује планинка — бачица — која ће тога љета скупљати смок, и обично гледа се, да та буде старија жена; која боље зна и умије да управља са чобанима и дјецом, вична послу, а кад ове нема поставља се за планинку обично жена онога задругара који је зимовао са стоком, гдје нема и тога, онда иду као планинке редом јетрве свака по годину, а на случај ако је домаћин самац, онда је планинка његова домаћица.

Чим се договорно одреди планинка, она се одмах лаћа свога посла, спрема и прегледа качице, чаброве, чапре и мјехове за скоруп, сир слани, меки и мјешавину, качице за цијеђено кисјело млијеко за зиму, штругље — ведрице — за мужу варенике, карлице за разлијевање варенике, са којих се скида скоруп, каблиће за сиришта, цједила вуњена, цједиљке плетене од траве, разљеваче, саплаке, стапове за изметање масла, корита за скупљање скорупа и прво сољење и мијешање овога, струшке кустуре, огрљаке за телад, ости за одбијање и одљукивавање ових, мјехове за пошиљање млијека домарима, нађве, црепуље и т. д. Она не заборавља и неке ситнице да има уза се, којима би притекла у помоћ против уједа змије, већ и за то спрема дуван у листове. У те ситнице долази и коњски камен, убојни камен, стипса, галица и т. д. и сву ту спрему затече Ђурђев-дан у реду и тиме је планинка готова за катун.

На Ђурђев-дан свети је обичај код Срба и Арбанаса давање стоци соли на солилима, коју кад ова позобље, онда чобанин пуца пиштољима преко свог стада, од које пуцњаве ова нагло побјегне, за тим арбанашки чобанин хвата овна — угича — тога дана

са кога је скоруп скинут, прави се сир варевни — слани.

2. Сир слани се сири од млијека, са кога је скинут скоруп на познати начин. Он се прави овако: из карлице саспе се млијеко у котао, сипа се сириште, за тим се котао настави на тиху ватру и стоји тако докле се млијеко мало утопли и појави се сурутка, а кад се на млијеку покаже сурутка, скида се котао и меће крај ватре на подметнуту супражицу, и тада се почиње најприје кашиком притискати сир и одлијевати сурутка, за тим се узима горужда или саплак и сад се овим збија сир и одлијева сурутка (ира), и то се тако циједи све докле остане чист сир. Тада се простре цједило и у њега се изручи сир, веже се и објеси као грудва да се још циједи, и тако стоји све докле год искапље и последња капља сурутке. Кад је и то свршено, тада се меће груда са цједилом на углађену плочу и другом тежом се притисне, и тако стоји до другог дана и тада изађе груда као погача. За тим оставља се тако и стоји у млијечњаку неколико дана, па кад се таквих неколико сабере, онда се сијечу на фелије и слажу у кацу солећи сваки ред. Кад се тако каца напуни, прелије се са мало сурутке, затвори и оставља за зимовник. Овај се сир скупља од раног прољећа до Петрова дана, од када почиње куплење мекога сира.

3. Меки сир — јамужни — мјешавина — сири се од Петрова дана до јесени. Он се справља од некуваног млијека овако: пошто се млијеко помузе, проциједи се, метне се на ватру да се смлачи толико као вода за бријање, тада се скида, метне се крај ватре да му одржава топлоту, и у тако смлачено млијеко сипа се сириште. Кад се на подсиреном мли-

јеку појави сурутка озгор, циједи се од ове онако исто као и сир варевни — слани.

Кад се груда изциједила, извади се, на ситно се истроши, у карлици посоли, и тако усољен сир меће се у кацу, чабар или у мјешину, затвори се и за зиму оставља притиснут тежим каменом.

Овај је сир мастан, укусан и особито добар, зато што се прави од чистог млијека, са кога се не скида скоруп, нити се вади масло.

4. Урда. Од сурутке (ире) овога сира вади се урда овако: Сурутка се саспе у котао, настави на ватру, и кад почне да се загрејава, избацује ситне мјеурове на врху у виду пјене, од којих тежи дјелићи падају на дно котла. Мјехурови скупљени озгор на суруци опјене се кашиком и мећу у спремљени суд, за тим се изручи сурутка и урда која је пала на дно опет се извади и изгребе кашиком и метне у поменути суд, посоли се, измијеша, и урда је готова.

Ко хоће да му урда буде боља, укуснија и маснија, тај сипа у сурутку по једну чашу варенике и по једну чашу кисјела млијека, и заиста тако извађена урда много је боља, укуснија и добра је за смок.

5. Масло. У јесен престаје купљење и овог сира и тада се од варенике — млијека — измета масло. Ово се измета овако: Помузено млијеко саспе се у стапу и тада се ово бије — бућка — нарочитим штапом, на крају кога утврђена је округла дашчица — врчка. Млијеко се бије мицањем штапа на више и на ниже, што се ради све дотле, докле се масло згрудви и одвоји од млијека, које за тим остане врло слабо.

6. Масло топљено. Ово се вади топлењем из скорупа. То бива лако: метне се скоруп у котао, на

ватру и мијеша се, кад се добро загрије; масло исплива горе, и тако се оциједи, а онај остатак зове се троп и служи као смок.

7. Павлака. Ова се скида у јесен овако: млијеко се проциједи, мало смлачи, разлије се на карлице и онај скоруп који се на таком млаком млијеку ухвати за једну ноћ, то је павлака. За зиму се оставља у мале судове, каблиће, ну ове могу имати за зиму само они, који имају више стоке.

8. Јардум — овчаник — прави се само од овчег млијека и то од св. Илије до јесени, управо све до кад се могу да музу овце. Он се прави овако: како се помузу овце, проциједи се млијеко у котао, метне на ватру и посоли, и док се загријева мијеша се и расхлађује кашиком, док се не згусне и тада је јардум готов.

Јардум на хладном мјесту може да стоји по неколико дана, на њему се ухвати млого јача кора скорупа него ли на другом млијеку. Он је посластица своје врсте.

9. Шулина, то је обично кисјело млијеко посољено, које се само у зимње доба од крава музе и кисјели и као смок употребљава.

10. Кисјело млијеко цијеђено, које Арбанаси за зиму спремају и остављају као сир, нијесам могао дознати како га циједе и остављају, а кад га као смок употребљавају, разбију га у топлој води.

Арбанаси чине једно весеље на катуну, које није код Срба уобичајено, о стрижби оваца. То весеље чини се при свршетку стрижбе, а то је продужење онога које је отпочето са стрижбом угича на Ђурђев-дан, и ово ни један Арбанасин не пропушта. Дакле стрижба оваца отпочиње се на Ђурђев-дан, а довршује се на катуну с весељем.

То бива овако: Арбанасин који има н. пр. 300 оваца по издигу на катун остриже сам 250, а 50 остави за дан свечане стрижбе, када ће у част ове да прави весеље.

Када се томе стрижбеном весељу примакне дан, онда оде домаћин у оближњу варош и покупује све што му треба за тај дан за дочек званица и пријатеља, као: кафе, шећера, дувана, ракије и још које каквих ствари, па кад је све то спремио, договори се с домаћима и утврди дан када ће да буде стрижбено весеље, и тада иде и позива све своје пријатеље да му на ово дођу, и ови му уочи тога дана дођу, које он тако дочекује као да му на свадбу долазе. Сјутра дан домаћин изнесе ножице за онолики број пријатеља, колико ће их стрићи, тада се пријаве овце на одређено мјесто и свечана стрижба отпочне, која кад се доврши с последњом овцом, онда сви присутни томе чину пуцају из пиштоља плотуном преко оваца, од које пуцњаве с мјеста стрижбеног овце побјегну, а то се тиме и тражи, и што су овце више уплашене и брже побјегле, то је тек добро. По свршеној стрижби гости оду стану и тога дана проведу у највећем весељу и части пропраћајући ово гађањем нишана. Од њих неки сутра дан оду, а неки остану по три и по седам дана.

Слично овоме имају Арбанаси још један дан весеља, а то је дан када сјављују овце с планине дома. Ово се дочекује свиркама, бубњевима и шенлуком из пушака. Тога дана чини се велико весеље и ко год дође на добродошлицу сматра се за пријатеља, буде угошћен онако као и на стрижби и тиме се код Арбанаса свечаност пастирска свршава.

Код Срба православних нема тих обичаја при стрижби, а немају га ни при сјављивању с катуна, али и ови имају два дана намијењена весељу, а ти су: Петров дан и Илијин дан. У та два дана излазе на своје катуне сви задругари породице и тада у селу не остаје скоро нико. Петров дан и Илијин дан дочекују у празничном одијелу. По ручку који је у та два дана најбогатије спремљен излази се у планину на одређено мјесто весеља, које се као такво зна из најстаријег доба и не мијења се.

На томе мјесту скупи се сав народ из свију катуна једне планине, и ту у највећем весељу: игри, пјесми, шали, трчању и гађању биљеге — нишана — проведе се дан до захода сунца. Тада се сабор с пјесмом разилази сваки своме катуну и сваки своме стану.

Сви остали обичаји катунског живота једнаки су, како код Срба тако и код Арбанаса, па и код последњих дјевојке док су у планини не крију се.

Чување стоке и бачевање — млековање — ради свака кућа за себе и има своје чобане, зато поред свакога стана у планини мора бити торова за овце, козе и говеда, телечара и кочага за јагњад и јарад.

Заједнице у бачевини и у чувању стоке сем „супоника“ нема, а ови супоници називају се добри другови, који у заједници помијешају стоку и преко дана пасу, а увече одлучују и сваки своме путу јави.

Ситној стоци даје се преко љета со недељно један пут на солилима, а то је на чистој ледини, коју ова тако позобље, а зими даје се со у коритима, која су за то нарочито начињена дугачка. Говедима пак даје се со из руке. Со је морска зато, што ове у крупицама тамо не долази.

Плав и Гусиње, да није катуна по њиховим планинама, не би могли да опстану као вароши, али ови катуни чине да обје те вароши напредују, и с те стране оне имају особиту важност и велику будућност, јер сем домаће стоке у комском подгорју дојављају овце на пашу и на суватовање сва племена из Зете, Арбаније, па чак и приморци са ушћа Бојане до Драча.

Четвртак у Гусињу и петак у Плаву пазарни су дани, у те дане љети види човјек слику разноврсне ношње — одијела — свију племена г. Полимља, д. Зете и све Арбаније.

Житна пијаца за све катуне јесте Гусиње. Они катуни, који имају у својим планинама воденице, купују кукуруз (колонбоћ) и мељу га тамо у планини, а они који немају воденица — поточара — узимају готово брашно које се овде из Пећи доноси, али скоро ни један пазарни дан не прође без људске крви зато што се тамо дужници крви и осветници и по предању нађу, а то код њих никада не застарева.

Примјера ради наводим ова два догађаја. Послије рата 1862 год. био је мир између Црне Горе и Турске. Послије тога рата на двије године оде у Гусиње Радоје Ђуров из Лијеве Ријеке, поданик црногорски, да купи кукуруза. Неко је у неко далеко доба од Љеворечана дуговао крв Гусињанима, за коју је Радоје био савршено невин, па чак није ни знао да ко од Љеворечана дугује коме Гусињанину крв. Њега усред чаршије, на најживљем мјесту убије Селман Дака Гусињац, и власт гусињска убици није у име закона ни ријечи казала, и овај се слободно шетао по чаршији неколико недјеља, а кад Црна Гора уложи протест, власт гу-

синьска даде миг Селману Даки да бјежи, и овај оде у Малесију Гашком племену и тамо остане годину дана, али протест је узео озбиљан карактер, и Турска ухвати Селмана, осуди на смрт, доведе у Беране и ту пред фамилиом погинулог Радоја и два црногорска капетана стријељан је од низама, коме сам чину и ја присутан био.

Други је примјер са Качел-Турком Никчем кога је убио неки Чекић Гусињац без икаквог узрока, у сред Гусиња, у пазарни дан — само због стаса. —

Овај Качел-Турко био је богат човек. Он је припадао ономе ријеткоме броју домаћина, хиљадника, — са стоком љети излазио је на Липовицу, по вјери био је католик из скадарске Малесије Никач-Шаљанин, поглавица племена, чувен јунак у свој Арбанији, одликовао се у сваком боју. По стасу био је такав да му није било пара не само у комском подгорју него ни у свој Арбанији, Старој Србији и Црној Гори. Имао је црне бркове густе, пуне и дугачке, које је пребацивао преко широких рамена, нешто невјероватно и невиђено. Сам је лично управљао чобанима своје стоке, познавали су га Црногорци, јер је био с Асан-Хотом у Крњицу затворен у Кулу и од Црногораца заробљен, познавали су га и Полимљани као најљепшег човјека и домаћина; његов нож, јатаган тако је био богато извезен срмом, да су га цијенили на 20 хиљада гроша — 4 хиљаде динара.

Као и свакад што је долазио у Гусиње, дошао је и тада да купи хране за себе, породицу и своје чобане, загледао се у кукуруз, ни на какво зло не помишљајући, а иза леђа приђе му Чекић па напуњенијем пиштољем до грлића опали у њега, а он

смртно рањен измахне руком да се дохвати револвера, а кучак рукава закачи му се за власати гуњ те се немогне дохватити револвера; пао је и изговорио само ове ријечи: „Проклет био сваки онај у моме племену који узмеће копче на рукаве“, — и одмах умре, а завјет остане за сва племена као аманет те и сад Арбанаси у мјесто копача међу сукнена пуца за закопчавање. Поменути Чекић умакао је, али трећи дан био је Качел освећен. Никчи убију првог и најбољег трговца гусињског на путу из Скадра, у овом догађају сасвим невиног.

Оваквих примјера догађа се у Гусињу скоро свакога пазарног дана, и опет су планине гусињске препуњене љети са стоком на суватовању и паши. и чаршија гусињска од њих је жива и живи.

ЋЕХАЈЕ — ЧОБАНБАШЕ

Чим јесен наступи и види се да година није дала довољно хране за зимовину стоке, почне се договор водити за јављање стоке на зимовник у Босну, Србију, или ма куда, и гдје се може.

Прво се отпочне водити договор о томе, ко ће с ким бити у заједници — разумије се да и овдје имају првенство племена, — фисови. Пошто се пријави довољно њих за један такав карван од 3, 4, 5 и 6 хиљада оваца с потребним бројем чобана, онда се тражи ћехаја — чобанбаша; па ако је ово јављење на зимовник за Босну, или за Турску у опште, онда се ћехаја мора узети Мухамеданац, и то обично из Плава или Гусиња. Пошто се и ћехаја нашао и погодио, сва стока једнога карвана и сви чобани скупе се на једно мјесто, одређено гдје тако скупљена стока буде по 2—3 дана, па кад и то буде, долази ћехаја, и он свакоме чоба-

нину да турско име, које мора сваки чобанин да памти и носи до повратка. Тако је и Петар Делевић с Буча добио турско име „Цемо—Цемо“ које му је и остало у животу као познато у народу и његовим потомцима служи као презиме: Цемовићи, који су Делевићи.

Тим је начином и Иван добио име „Куштриш“, под којим је остао као некада позната личност на Лиму, које му је дало могућности де се могао оженити Српкињом Мухамеданком из посавине, те је за њ као чобанина пошла и покрстила се; али је то доцније стало живота обоје њих под гомилом, на Ситној Луци.

Ћехаја морао је имати помоћника, и ови на путу при одласку и у повратку морају да се старају о свему, као: о конацима, тескерама, сигурности, храни и т. д. Они траже мјесто зимовању, набављају храну, погађају, закључују погодбу и међу чобанима одржавају ред. Они и код власти дају одговоре. Зато се за ћехају тражио свагда човек разборит и добро се плаћао, па и чобани морали су бити за тај посао по избору.

Тако изимљена стока враћала се истим начином до мјеста одакле је пошла, и тада је сваки своју стоку лучио, јавио својој кући и катуну раздвајајући се најљубазније са ћехајом и међу собом.

Овце су крупне сорте „баце“, са власатом вуном; козе су црвене козети, од јагњади добра је јарина, јарад прве године не стрижу, говеда су већином црвеке длаке или сиве, а виђа се и друге боје као црне, пепељаве, нажуте, шарене и. т. д.

XI

ГРАД ПЛАВ

Неколико пута био сам у Плаву, негдашњем граду на извору Лима, од кога као тврђаве данас не познаје се ни темеља, ма да та варошица и сада постоји са близу 800 домова, и својим старим називом. Такође ни у околини Плава, сем брезовичке цркве, и старих назива, као: поља, брда, планина и ријека нема данас ни једног споменика из раније прошлости, који би овој дивној долини још више природну љепоту зачињавао, а било их је. Истина је да све своме времену одговара, али је истина да су и људи времену остали дужни, па и данас му дугују много, тако је и са Плавом.

Плаву све природне љепоте дао је Бог, као: планине, којих се љепоти и богаству заиста дивити морамо; долину коју су косе планинске уза се као на ланцима од свуда јако везале; поље истина мало, али и ово главицама као клобуцима искићено; бистријех ријека, потока и извора као кристалисаних, а свему томе као зачин дао је и богато језеро које мјештани називљу Плавскијем Блатом; и творац приче о постању Плавскога Блата боље би погодио, да је казао како је ово језеро постало по благослову него ли по проклеству Светога Саве.

Плав је на источној страни свога језера, од овог одијељен нискијем, но јакијем бријегом, у долини око ријеке Бобезе, која се озгор до у Плав зове Ђурицком Ријеком. Положај му је коритаст, са отвором сјеверо-истоку; подијељен је на двије чаршије — горњу по бријегу — и доњу око ријеке — а дијели се и на неколико махала, од којих је са старим називом махала „Обор“, док остале ма-

хале носе племенске називе, а те су, ове: 1. Махала Рецепагића; 2. Шабовића; 3. Мусића; 4. Шаровића; 5. Шамановића: 6. Сујковића; 7. Медунска махала; 8. Прашчевића бријег; 9. Купусмаала; 10. Олевића мала и 11. Обор-махала.

Плавске су куће до скора све биле брвнаре, а у последње вријеме почели су и куле дизати, те таквих сада има неколико, и све су са мазгалама (пушкарицама) удешене за одбрану од међусобнијех зађевица, јер се у Плаву племена често закрве.

У Плаву су двије џамије, брвнаре; једна је Рецепагића, доњна; а друга је осталијех плављана, горња; Срби цркве немају, али се црквиште знаде и познаје се; она је била на мјесту званом „Метериз“, које и сада стоји празно са диреком Св. Трапезе; ово је више пута на излазу из Плава за Гусиње.

Сама чаршија не броји више од 50 дућана, па и овај број слабо ради, нарочито преко зиме, но љети је доста жива, што долази од катуна којих је велики број по плавским планинама, на које имају и царске берате: Рецепагићи, Омерагићи и Раденовићи од којих попашу дају у закуп скадарској и ђаковачкој Малесији.

До половине овога вијека Плављани су добро и беговски живјели, нарочито Рецепагићи, јер све горње Полимље до Тиврана, доље испод Берана, на Лиму, било је њихов спахилук, а од како им је ово отпало, дали су се земљорадњи, али су и ове мало имали, ну срећом њиховом Рецепагићи су наслиједили чивлике Али-паше Гусињског као рођаци, што их је јако помогло, а ослобођени су и од царских дација.

По народности Плављани су Срби. Они и данас говоре српски, и скоро ни један од њих не зна турскога језика, а има их неколико који знаду арбанашки, па и то су научили љети од чобана арбанашкијех мијешајући се с њима по катунима, од којих се ни данас никако не жене нити им своје одиве дају, а то им је и одржало матерњи језик.

Преставник је власти Мудијер у Плаву увијек по неки бег из куће Рецепагића; сада је у томе звању Мехмед-бег Усејин-беговић. Куће државне која би им служила за надлежатељство Плављани немају већ спорове решавају и суде на сокаку, и то на нарочитом мјесту које се зове „Скемија,“ а зими то чине у „кави“ — „одаји“.

Бријег између Плава и језера чине ова мјеста: Рибаре уз језеро, до ових Рацина Ливада а до ове Главице. Последње пружају се по врх Плава до моста на Лиму и чине обалу језеру. Поред ових главица десно пружа се Рудо Поље које су наставиле доњe ливаде и пружају се лијевом обалом р. Бобезе до Лима. У овим ливадама стоји као израсла једна висока главица, кркача, самостална, као каква већа могила. Поред ових ливада, но десном страном р. Бобезе и поред Лима до ушћа Комораче настаје друга пољана Ђурђевица из које се уздижу двије шумовите главице Вељи и Мали Скић. Вељи Скић захватио је већи простор, а Мали Скић веће је висине. Даље, поред Лима преко р. Комораче подно Челиграда настаје узана пољана Миљац — Миљци — Миље до у Новшиће. Од Плава изнад Скићева чине пољану Корита, ова наставља пољана Кленташ, која се пружила до Комарске ријеке, на дну Метеа, одакле се дијеле источни путови, један уз Метех преко пл. Дијела, а други уз

Буреташ преко пл. Богићевице и прелази је између два врха Старца с лијеве и Пасијега Врха с десне стране.

На југу Плав скоро и нема праве пољане; с те стране затварају долину најпре мањи брегови, од којих је за Плав као најважнији бријег Заврш. Изнад ових настају многе планине између којих стрчи највећи врх Врагонос и од Седмибора Бор Радоњчића. Ове планине затварају Малесију и у овој Гаш, Крастеник и Шаљу, куда је и љети скоро немогућ пролаз.

Плав и Гусиње ма да су у једној долини, ипак дијели их нешто само језеро а нешто ључко поље, у коме из једног бријега, последње косе од Седмибора, извире Добра Вода. Гусиње је на Врујн, Грнчару и Доњи.

Другу половину плавске долине чини лијева страна језера и извора лимског, она се пружила подно Виситора и обавила га је од села Мартиновића до села Пепића, — јер озгор Ковачеве Ливаде које дотле чине сву лијеву страну Ључе, Грнчар и његово поље припадају Гусињу, — и тако прво мјесто које везује обје долине, плавску и гусињску, између језера и Виситора то је Утијесно. Сам назив овога мјеста довољан је да објасни како је ово мјесто припрто с једне стране планином Виситором а с друге језером. До овога су Награђани, и ово је мјесто све поред језера, али је шире од првог. Награђане од Подновиситора дијели бијели поток, који кад има воде улива се у Лим код извора Краљевца као прва притока његова. Заселак подновиситорски од Брезовица дијели Мечја Глава а то је мала главица више извора Краљевца, главнога пута полимског и Попова Луга.

Брезовице су село; ово је на врх поља, при Виситору; између села и поља брезовичког уздигао се један јак бријег Борова Главица, под којом је на врх поља Попова Чесма, с десне стране испод пута к Лиму као наставак Борове Главице јесте Градац. Та је главица више цркве над кршем. Око те главице виде се трагови шанца, а на самој главици зидине негдашње тврђавице; даље испод пута је Попов Луг, до баре Мртвице и цркве. Црква је под Градцем а Ланиште је подно цркве и поред Лима.

Даље од Брезовица, подно Виситора, низ Лим, настаје брезовичко поље и Пошчан-поље до Јованова Крша на Лиму, а даље настаје Пепића Поље у ком је и село Пепиће, које је ту на дну села јака планинска коса од Виситора до у Лим засјекла, а ту је и граница Црне Горе на Пепића Потоку Суовари.

У овој долини, сем Лима, Ључе, Ђурицке Ријеке, — Бобезе, Комораче и пет извора са пет чесама: Диздараче у Плаву, Рибарке на путу к Ђ. Ријеци под Завршем, Добре-воде на путу из Плава за Гусиње, Краљевца нреко моста на лијевој страни извора лимског и Попове Чесме код Брезовица има још много извора и потока, али од ових сем Ључе и потока Мартиновића у Плавско Блато не улива се ни један.

Само Плавско Блато — језеро — дугачко је око једнога часа, а широко је око пола часа, и из њега извире Лим. Обалу му чине с десне стране: Ључко Поље, Рибаре, Рацине Ливаде, и Главице; а с лијеве озгор Ковачеве Ливаде, а са стране: Утијесно и Награђе. Језеро је бистро као суза и никада неможе да се цело замути, али му се дно никада не

види, оно се зими смрзне тако да преко њега прелазе упрегнути волови у саонице са највећим теретом без икакве бојазни. Оно је с горње стране к увору Ључе пличе а к извору Лима дубље. У њему у горњем крају има и једно острво без имена, у простору до 10 ектара, урасло у јакој јововини и врбовини; ово понекад вода потопи тако да се само високе Јове и врбе могу да виде, али то бива ријетко. По језеру могао би да ради какав мањи бродић, који би и Ључом могао пловити до близу Гусиња, док Плављани у мјесто тога, или каквога чамца, ископају корито од читаве јеле, па у том возе се по њему и ради лова и ради уживања.

Рибом је богато и има је у њему од неких 10 врста, а те су ове:

1. Младице, којих има комад до 40 кила.
2. Пастрвке, којих има комад до 12 кила.
3. Штуке, којих има комад до 10 кила.
4. Кленова или крапова комад до 6 кила.
5. Липијена којих има комад до 2 кила.
6. Скобаља којих има комад до 2 кила.
7. Мрена којих има комад до 1 кила.
8. Дераћа — мањака комад од 3 киле.
9. Прутњака до 300 грама и
10. Неке врсте малих јегуља.

Сем блата налази се крупнијех младица исте тежине и у Лиму, али ријетко, док пастрвке са означеном тежином налази се само у Ључи и то у довољном броју. Лов је слободан, али се овим занимају свега четири куће из Плава. По језеру лови се грибом и прећом, а по Ључи и Лиму лови се риба остима које могу бити од 3—11 зубаца велике. Са овима по језеру немогућ је лов

због дубине, зато се младице и лове по Лиму, нарочито у вријеме бојишта и љети кад омали вода. У Плаву је најскупља цијена риби 4 гроша ока, а најомиљенија је риба већа пастрвка и младица.

Око језера има и шевара доста, од кога мјештани плету асуре, којих у Плаву свака кућа има. Ове израђују доста добро и њима се служе у застирању соба. Ове су сиротињи добро дошле, јер су им и простирка.

Језеро није свакада једнако, оно може да буде кад мање а кад више, веће бива на кишним годинама и тада толико уздује и нарасте да потопи све Ључко поље па и Гусиње до некле захвати, али не и Плав. Ово бива веће зато што је отвор Лима за отицање тијесан као вјештачки прорезан, на коме је мјесту и плавски мост подигнут, који и веже обје половине долине плавске, те због тога не може да отиче онолика маса воде колика надође. Овај отвор кад би се затворио, језеро би захватило ључку долину, Ковачеве Ливаде, Гусиње и Грнчарско Поље све до Вјетерника, и тада би језеру била већа дужина од 3 часа а ширина износила би до једног часа; али Плав и тада био би сигуран.

Од споменика старијег доба до данас остала је само Брезовичка црква, она је храм Св. Тројице; подигнута је на лијевој обали Лима, трудом и подвигом Јеромонаха старца Нестора, а трошком Марка Бјелаковића и Стјепана Вукмировића, који се натпис види на улазу из препрате у цркви изнутра више врата, а други у прозору с десне стране олтара; а предање каже да је у овој долини било још шест цркава, и то једна у Плаву на Метеризима, друга на Ђурђевици под Скићем преко Лима, према Брезовичкој цркви, од које се још познају темељи,

за коју прича се да је била храм Св. Ђорђа; трећа на Мртвици; четврта на Боровој Главици; пета на Локви, и шеста под Виситором на Кућиштима, на коме је мјесту један Турчин од црквеног камења начинио кулу. По свој прилици ово је била Петрова црква која се помиње у повељи манастира В. Дечана.

Других каквих остатака старина, сем Градца више брезовичке цркве и неких ископина у Завршу више Плава нијесам могао дознати да има, ма да сам неколико пута у ову долину долазио и један пут осам дана тамо се бавио.

Том приликом чуо сам неколико пута како Плављани живо причају о томе да је Хаџи Продан с војском долазио до моста плавског на Лиму и да му је био логор код Краљевца на Мечијој Глави и по Рамбалову лугу гдје и сада носи назив једно мјесто „Метериз Хаџи Проданов“, одакле се борио с Плављанима око моста. Они тврђаху да је још жив неки старац из околине Плава — Смаил — От — који је био учесник у овој борби против Хаџи Продана за одбрану Плава.

Плављани у вароши имају четири воденице са осам витлова и четири изван вароши на Ђурицкој Ријеци; а за просвету слабо маре, ма да имају два мејтепа код обје џамије, дјеца их слабо походе, а Србима не дају школу ни отворити, па ни оној код цркве у Брезовицама не дозвољавају да ради.

Плавска је долина међу многим и богатим планинама о којима сам на другом мјесту говорио па ипак врло је добра и подесна за успијевање сваке врсте жита а нарочито елде, — као мете за раж, — због тога се ове сије више него ли ма које друге врсте жита, од које је слама врло добра храна стоци, цвијет пчелама, а елда људима од које Плављани

сем хлеба, елдипите и качамака готове на особити начин и неки род каше, која се може најбоље упоредити са сутлијашем. Да се тако зготови она се меље на крупно, тако, како се сва љуска одвоји, а оно што ипак изађе ситно опет се одвоји и употребљава се у запрешкама и елдипитама.

Добивена прекрупа, — на „кори смљевена елда“ — готови се с вареником (млијеком) у лонцу или тенџери. То готовљење бива овако: у лонац метне се на кори смљевена елда, налије се млијеком, метне се и шећера и затвори се, па кад тако један пут проври, измакне се и метне на тихој ватри, или у млаку пећ, гдје тако остане цијелог дана или цијеле ноћи, док се на тој каши ухвати дебела кора, али је ипак мека. Овако зготовљена каша много је укуснија од сутлијаша, сматра се као посластица, и тако готови се само у Плаву, ма да елде има довољно по свему Полимљу.

поп М. Велимировић.

ШКОЛЕ И ШИРЕЊЕ ПИСМЕНОСТИ

У ДРЖАВИ НЕМАЊИЋА

Време од доласка Срба у данашње земље па до појаве Немање у српској историји обележава се као време несређености како у друштвеним тако и у политичким односима. Свуда се води борба између старог уређења, које донеше Срби из старе отаџбине, и уређења, које затекоше у новој. У друштвеним односима води се жестока борба између родовског уређења и политичког, води се борба између приближне политичке и економске једнакости племенског уређења и неједнакости у политичким и економским односима византиског друштва. На црквеном пољу води се борба у прво време између хришћанске и старе словенске вере, између обичаја и обреда скопчаних са старом вером и обреда, који се почеше уносити у српско друштво увођењем хришћанства. За тим настаје борба између православља и богумилске јереси, коју затече и Немања. Ова борба старих идеја, старих погледа на свет са новим, које затекоше Срби, дошавши у земље византиског царства, најбоље се огледа у постанку политичког друштва код Срба и постепеном развићу сталешких разлика. Несређеност у разноврсним односима оставила је јаког трага и на развитку српског школовања у средњем веку. Ми смо на

другом месту изнели каквих је школа имало Српство до постанка српске архијепископије, а сада смо намерни да изнесемо како су стајале школе и како се ширила писменост у држави Неманића, разуме се према материјалу, који смо ми могли наћи.

I

Како је Српство примило хришћанство највећим делом од Византије, и како је Византија имала врло јаког утицаја на развитак наших школа и на ширење писмености, то ћемо прво разгледати каквих је школа било у византијској царевини и како се тамо ширила писменост у масу света. Тек после тога приступићемо разгледању наших школа у Неманића држави.

У Византији од како је државном вером постало хришћанство, морало је и васпитање у хришћанском правцу све више и више узимати маха, тако да у време Стевана Немање и школе и васпитање понајвише беху у рукама цркве и црквених људи. Особито се васпитање и школовање у хришћанском правцу кренуло напред после 842 године, када је православна црква одржала победу над противницима иконе, над т.з. иконоборачком јереси. Врло су велику пажњу обраћали просвети и васпитању императори IX. и X. века као *Василије Македонац, Лав Философ, Константин Порфирогенет, Роман III. Аргир* и *Константин IX. Мономах,* а у XI. и XII. веку династија *Дука* и *Комнена.* За време латинског царства у Цариграду у неколико опада византиска просвета, али се у крајевима, који не беху под Латинима, и даље развијала, док не дође изнова Цариград у руке Византињана за владе

Михаила VIII (1261—1282), који је у Цариграду њиова отворио неколико школа. Ове школе почеле су тако цветати да за време Андроника Старијег (1282—1328) постадоше средиште образованости. За двор Андроника Старијег Нићифор Грегора вели да је био „средиште свеколике образованости, средиште, где се скупљаху учени људи, и најбоља вежбаоница ума и усавршавања“.

Византиски владаоци, јако су се старали око ширења просвете. Исто су се тако трудили и представници црквене власти. Трудом једних и других народно образовање у Византији доспело је до високог ступња, особито у XI и XII веку. Али у XIII и XIV веку настаје опадање у толико брже, у колико су јачи и успешнији напади околних народа на византијску империју, као Турака Сељука, Турака Османлија, Срба, Нормана и т. д. У колико је опадао друштвени живот у Византији у толико је опадало и народно образовање, па и школе и ширење писмености, али опет Византијци су имали својих школа и учили се у њима чак до пада Цариграда 1453. године.

Да у кратким потезима обележимо, каквих је школа било у Византији, у којима се учило, васпитало и образовало и кроз које се ширила писменост и образованост у народ. Према томе ко је отварао школе, ко их издржавао, оне се могу поделити на школе државне или царске и на школе црквене и манастирске.

1. Како вели *И. Соколов*, царским школама називале су се оне, које су оснивали византијски императори и издржавали из својих средстава. Ове су школе биле државни заводи а оне, који су се у њима учили, издржавала царска благајница. На-

ставници ових школа такође су примали плату из царске благајнице. Ове школе нарочито су подизане у Цариграду. Једна је постојала у IX. веку при цркви 40 мученика. У X. веку К. Порфирогенет подигао је неколико таквих школа. Крајем XI. и почетком XII. Алексије I., Комнен подигао је чувену народну школу при сиротињском дому у Цариграду. Овај завод био је врло добро уређен, како у материјалном погледу, тако и у васпитном. Школа је имала неколико наставника за предавање школских наука па чак и заната питомцима сиротињског дома. Слична школа постојала је и при сиротињском дому на острву *Оксији* близу Цариграда. Михаило Палеолог тек што је освојио Цариград подигне тако звану граматичку школу при цркви св. апостола Павла. Како вели Ђорђе Пахимер император је одредио годишње издржање како наставницима тако и ученицима ове школе. С времена на време сам је цар походио ову школу и распитивао како деца уче, какав им је успех и т. д.. Вредне наставнике штедро је награђивао, а о ученицима толико се бринуо да им је сам одређивао време летњег одмора.

2. После ових школа долазе школе црквене, или оне, о којима се старају духовна и свештена лица. Таквих школа постојало је у Византији врло много. Према месту, где су подизане, према начину ко их је и како издржавао, могу се поделити на *патријаршиске, епископске, црквене* и *манастирске*.

а) *Патријаршиске школе* постојале су у Цариграду. Подизане су на рачун патријархов. Он их је издржавао и водио бригу о њима. Једне су биле при патријаршији а друге поред цркава у престоници. Она поред саме патријаршије служила је за више

образовање ученика, одакле је попуњиван ред свештенства и духовништва у Цариграду. Једна нижа патријаршиска школа постојала је у XII. веку при цркви св. Петра. Ове патријаршиске школе у главноме су подмиривале потребу престоничког духовништва и свештенства, а нешто и околних предела. Патријаршиским школама престонице у појединим епархијама византиске царевине одговаралe су тако зване:

б) *Епархијске или епископске* школе, које су подизане и издржаване на рачун појединих епископа. Ове школе биле су доста распрострањене у Византији, и некад су се о њима јако бринули епископи. Тако нпр. епископска школа постојала је у Кесарији, где је елементарно образовање добио у IX. веку Никита, игуман Мидикиског манастира. Ова школа још се боље развила и цветала с великим бројем ученика у X веку за време митрополита Аретеја. Исто тако у X веку постојала једна епархијска школа у Корону, у Пелопонезу, где се учио инок Теодор. У XII. веку, у време Стевана Немање и св. Саве била је једна епархијска школа у Солуну, где је по речима И. Соколова, народно образовање у XII. веку достигло висок ступањ за време чувеног митрополита Јевстатија. Исто тако постојала је у ово време и једна епархијска школа у Атини, о којој је нарочито водио бригу чувени митрополит Михаило Акоминита. Овај се митрополит јако бринуо о напретку науке и народног образовања. Дошавши при крају XII. века на атинску катедру, подигао је врло многе школе, а после 1204. године, кад Атину освојише Латини, Михаило оде на острво Кеос, где је наставио рад на народном образовању. Ту је завео почетну или основну школу,

где је почетничко образовање добио Ђорђе Варданис, син епископа града Кариста, који је доцније сам био наставник епископске школе у Каристу. Од других епископских школа позната је она у Ираклији, где је почетком XIII. века добио почетничко образовање Ниќифор Грегора, под управом митрополита Јована; исто тако позната је и она у Сераху, под управом епископа Никите ит.д.

Ове школе имале су утицај на ширење писмености и образовања у што већи део народа и служиле су као образац за црквене школе.

в) *Црквене школе* у Византији звале су се оне, које су отваране при сеоским и градским црквама, издржаване трошком појединих цркава, јер их држава ни у чему не помагаше. Њих су обично одржавали сами свештеници, под надзором епископа, држећи се пете тачке VI. Васељенског Сабора, која наређује свештеницима да отварају школе по селима и засеоцима за обучавање писмености парохијалне деце. (Presbyteri per villas et vicos scholas habeant). Ове школе око цркава нису биле једноличне. Биле су разног уређења а различан је и материјал, који је предаван. У главном то су биле школе само за ширење писмености, понајвише азбуке. Изгледа да је настава у овим школама била бесплатна, али родитељи су могли даривати или награђивати учитеље по својој вољи и могућности. Ова врста школа јако се ширила по Византији. Тако у Солуну је постојала таква школа при цркви св. Јевтимија, исто тако у Атини, у Никеји и другим градовима. Раширене беху ове школе и по селима и удаљеним засеоцима. То се види из животописа појединих византиских знаменитих делатеља X, XI, XII, XIII и XIV века. Тако чувени делатељ

византиски X века Павле Латрски добио је своје основно образовање у школи, која је била заснована при цркви св. Стевана у витиниском селу Маркату; св. Христодул, радник на просвети XI века добио је основно образовање у селу свога рођења близу Никеје; епископ аски Григорије у селу Акорни ва острву Митилени; Мелентије Галисиот, делатељ XIII века у селу Теодоту; преподобни Серафим, делатељ XV века у беотском селанцу Зели и т.д..

г) Исто тако јако су биле распрострте и *манастирске школе* по Византији, тим пре што је то била велика потреба, а друго што се види да је духовништво у средњевековној Византији достигло необично велики ступањ развића, особито у сравњењу с другим државама тога времена. То се види по томе што је духовништво имало врло великог утицаја на државни и умни живот царевине. Али у овим манастирским школама нису се учили писмености и васпитали само монаси, већ су оне биле отворене и за осталу децу појединих световњака, а по где где служиле су и као школе за народ. Оваквих школа било је и по престоници и по областима царевине. Тако у престоници чувена је народна школа студиског манастира, где се учио у IX веку Никола Студит. Школа је била у засебној згради близу манастира, нарочито је била чувена у погледу педагошког опхођења. Овде је била и основна школа, али поред те и виша за богословље и философију. Тако исто у XIII веку чувена је престоничка школа манастира Хора, исто тако и при манастиру св. Миманта. У областима чувене су школе светогорских манастира, манастира на витиниском Олимпу, за тим на острву Андросу, у Атини при Иверском манастиру, где се у XI и XII

веку учило по 80 ученика. У XI веку чувен је био Бочковски манастир близу Филипопоља. Ту је такође било особита зграда за школу при цркви св. Николе, која је припадала манастиру. У школи је било шест наставника, који су учили децу под надзором часне старине Николе Пакуријана. Један од најзнатнијих радника на ширењу просвете у XIII веку био је Нићифор Влемид, који је цео свој живот посветио науци и доспео до ретке спреме и научности за оно време. Кад је 1236. постао архимандритом манастира св. Григорија чудотворца у Ефесу, отвори при манастиру школу, чија је слава доспела до цара Јована III, Ватаца, који је послао у Нићифорову школу неколико људи за наставнике из знатнијих породица. За издржавање ових наставника послао је цар Нићифору новаца, хлеба и других срестава. У броју осталих ученика, у овој се школи учио и Тодор Ласкар, доцнији император. Ова је школа подигнута 1242-8 и њом је управљао Нићифор до своје смрти. У уредби манастира *θεοῦ τοῦ ὄντος*, Нићифор је наређивао монасима да примају у манастир децу, да их уче у манастирској школи науци, добром и уљудном животу.

Осим побројаних школа у византијској царевини било је и других. Тако је било *посебних или домаћих школа*, које су поједина лица отварала и издржавала о свом трошку. Ово је понајвише било у појединим градовима, где се јављала јача потреба за образованошћу. Тако у X веку постојала је школа магистра Мосела; у XI веку посебна школа Јована Мавропода; у XIV веку школа Халка Матопула. Исто тако у кућама појединих великих и моћних људи византијске царевине било је домаћих школа, у којима су се учила њихна деца.

Према свему, што рекосмо напред о византијским школама средњега века, види се да су Византијанци имали елементарних и средњих школа. Али исто тако имали су и виших школа, које су давале стручна знања; школа у којима се добијало више образовање, најпосле и таквих у којима се предавала философија с тумачењима Платона и његових погледа на свет. О овим школама наћи ћемо помена у византиских писаца на више места. Према свему ономе што они говоре о овим највишим византиским школама, особито о оној у Цариграду, може се рећи да су оне за оно време биле универзитети. Ово поглавито важи за школу у Цариграду, која је основана 425. године за владе Теодосија, ну наскоро је запуштена. Доцније цезар Барда потпоможе дворску школу звану *Магнаура*, где се учила философија, граматика, геометрија и астрономија. За професоре су узети најспремнији људи свога времена. Нарочито су школе у Византији цветале за владе Константина VII, па са осталим и ова Бардина школа. Цариградски универзитет после овога владаоца почео је опадати, али у XI. веку опет је доспео до велике славе и сјаја под Константином Мономахом захваљујући највише тадашњем научару византиском *Михаилу Пселу*, који беше професор ове школе.[1] У исто време, када Псел предаваше философију његов пријатељ *Ксифилин* предаваше права. Псела је слушао доцнији научар и философ византиски *Италa*, о коме сама Ана Комненова вели да је походио предавања познатога Михаила Псела. За Италу Ана Комненова вели да је био од природе обдарен јаким способностима и

[1] Опширније о овом византиском научару види: *П. В. Безобразова*. Византійскій писатель М. Пселлъ.

оштрином ума, да је био научио јелинску и халдејску науку.[1] За предавања Италина оставила је нам помена опет, Ана Комненова. Она школе овог периода дели на двоје: на учење у схоластика или образовање у средњим византијским школама и после учење у вишем заводу — универзитету, где је философске науке предавао М. Псел. У тадашњим средњим школама добијало се литерарно образовање, а у вишим философско. Псел у својим писмима сам вели да је до шеснаесте године изучио граматику и појетику, а по том реторику и философију, првим се извежбао у језику, а другим очистио свој ум.

У осталом треба имати на уму спрему Ћирила и Методија, првих словенских апостола, који су се школовали у Цариграду. Особито Ћирила за кога биографи веле да је изучио граматику, за тим геометрију и проучавао Омира, за тим код професора Лава и Фотија, доцнијег патријарха, слушао философске науке. Јасно се види из досадашњега излагања да је у византијској империји просвета стајала на високом ступњу, а да су јој најснажнији ослонац биле многобројне и разноврсне школе, које се у опште могу поделити на *елементарне* или *почетничке* школе, што би личило нешто на наше основне школе; за тим *средње школе* и *више* или *философске школе*.[2])

---

[1] *Annae Comnenae,* Alexias V, p. 258.

[2] При раду овога чланка о византијским школама служио сам се овим делима. *Ernest Lavisse et Alfred Rambaud,* Histoire général du IV. siècle à nos jours I, особито одељком о Византији (p. 624—686). Чланцима *О. Успенскога:* Богословское и философское движеніе въ Византіи XI и XII вѣковъ у Жур. Министерства Народ. Просвѣщенія за 1891. бр. 9. стр. 102—159. бр. 10. стр. 283—324. а особито чланком *И. Соколова:* О народныхъ школахъ въ Византіи съ половины IX до половины XV вѣка, штампан у „Церковныя Вѣдомости“ за 1897 год. бр. 7 и 8.

II

Ако је икако била развијена писменост у Византији, ако је икако цветала школа у земљама краљевина византијске државе, питање је да ли је могла бити Немањина држава без школа, да ли је овај просветни напредак у Византији остао без утицаја на Србе Немањића државе?

Да ту се да нешто говорити, мало је питања што немамо довољно непосредних података, који би питању одговорили, али се надамо да ће и ово мало података, што нам стоји при руци, бити доста да докажемо да је међу Србима Немањића државе било и школа и просветног напретка.

Да је у српским земљама било школа и пре Немање то смо, надамо се, показали у нашим чланцима: „Школе и ширење писмености код православних Срба за време првог периода (876—1200. г.)[1], за тим у свом раду „Васпитање женске деце код Срба средњег века"[2], и најзад у чланку „Школе и ширење писмености код Срба католика и богумила за време првог периода (876—1200. г.)[3]. У тим чланцима навели смо да је у српским земљама до Немањићког периода било и школа и наставника, да су се деца учила писмености по манастирским и епископским школама, а рекли смо да нам трага и о дворској, школи, као и о малим школама у појединим српским земљама.

Утврдили смо, дакле, школа и ако није био силан, опет је остао траг у памети народа, па и то тако и утврдили, школа Немањићке државе. Прво ћемо навести

[1] [illegible] — [illegible]
[2] [illegible] — [illegible]
[3] [illegible]

трагове из народног сећања о школама, који су сачувани у предањима, па по том оно, што се о школама Немањића државе налази у нашим средњевековним споменицима.

Као год што су друге установе из наше прошлости оставиле доста јаког трага у народним песмама, оставило га је и наше школовање из Немањића државе. Има песама у којима налазимо помена и о ђацима и о књигама. Тако код Вука у II књизи, у песми 14. „Наход Симеуне", помиње се како је старац игуман нашао неко дете, очувао и научио књизи. Песма вели да је дете, Наход Симеуне, књигу изучило до дванаесте године:

Кад је било од дванаест лета
Колик' друго од двадесет година.
Чудно Симо књигу изучио,
Не боји се ђака ни једнога,
Ни својега старца игумана....

Иста песма говори да су се ђаци васпитавали и учили у манастирима:

Једно јутро у свету нећељу
Изашли су ђаци *манастирски*,
Те с' играју игре свакојаке:
Скачу скока, међу се камена,
Прескаче им Наход — Симеуне
Мани бјеху ђаци намастирски....

Тако исто налазимо помена и у 15. песми исте књиге Вукових песама. Само се помињу још и *књиге* и вели се:

....Ал' га мајка неговат' не може,
Већ му сави *књиге* и кошуље,
Па га зали у олово тешко,
Па га баца у то море сиње:....

Или ниже, кад је то дете нашао патријар Саво, те га однео Вилендари цркви, те га крстили и надели име Наход — Симеуне:

Кад је дете до коња дорасло,
Добра коња и светла оружја
Лепо дете *књигу*[1]) изучило;...

У 19. песми исте књиге: *Цар Константин и ђаче самоуче,* вели се како исти цар славу слави, и како је о слави поставио четири совре, па за оном од шимширова дрвета:

За њом сједи *тристa ђеце ђака,*
Међу њима *ђаче самоуче*...

Мало ниже у истој песми вели се, како је цар затворио ђаче самоуче, што му није хтело дуовати за неки тешки грех, у ћелију од луча па је намаже лојем и катраном и запали. Кад у јутру оде да види шта је било, а оно:

Од ћелије ништа до пепела,
На сред њега *самоуче ђаче,*
У руци му *књиге салтијери,*
Те се моли Богу по закону.

Светао помен наших школа у Немањића држави налазимо у песми *Урош* и *Мрњачевићи,* на оном месту, где протопоп Нећељко шаље краљеве чауше Краљевићу Марку:

— „Ђецо моја четири чауша!
„Ја сам свијетла цара причестио,
„Причестио и исповедио,
„Ал' га нисам питао за царство,
„Већ за грије, што је сагријешио:

[1] У песмама је курсив наш.

„Но идите до Прилипа града,
„До дворова Краљевића Марка,
„А до Марка, *до мојега ђака*,
„*Код мене је књигу научио*,
„Код цара је Марко *писар* био,
„У њега су књиге староставне
„И он знаде па коме је царство....“

Осим ових помена на више места у народним песмама налази се помен о ђачету самоуку, и трага о књигама. Тако опет Вук на другом једном месту:

Овде нама кажу
Ђаче самоуче,
Само *књигу учи*...

Из свега овог види се, да је оставило трага у народној памети оно школовање, које је било поред манастира, као и оно, које је било поред протопопија. Исто тако налазимо у изразима *ђаче* и *салтијери* окаменотине у народном предању о школама и књигама, које су се у ондашњим школама училе. Салтијери није ништа друго но *Псалтир*, само што је овде правилније остало у народној успомени, те је реч употребљена у множини, што треба да значи Псалме Давидове.

Сад да потражимо података из писаних споменика старе српске државе, који би још боље расветлили ово, што народно предање износи. Да почнемо одмах са творцем средњевековне српске државе, са Немањом. Животописац прича како је Немања васпитао своју децу, па ту вели: „и по„врати се на престо свој и роди синове и ћери, про„свети их божанственим крштењем и *светим књи„гама* и научи их благим обичајима и васпита их

„у сваком благоверију и чистоти, страху божијем „и смиреності.“[1])

Што значи да је Немања у својој кући васпитао своју мушку и женску децу, а научио их још и *светим књигама* т. ј. писмености. Што такође значи, да су и мушка и женска деца Немањина знала не само *азбуку* и *читање,* но да су умела и читати и разумети свете књиге. Још јаче потврде за ово налазимо у животу Савином, који данас имамо у три разна печатана рукописа. Два је издао још покојни Даничић, један 1860. а други 1865. Трећи извод из Доментијанова „Живот св. Симеуна и св. Саве“, издао га г. Љ. Стојановић 1890. у III. Споменику Срп. Краљ. Академије.

У првом животопису, Даничића издање од 1860., где се говори о рођењу и крштењу Савином, вели се: *„нарекоше име јему Растко, и убо и зјело о господи добро богу возрасте. Устрабљшу*[2]*) же се отрочети вдаше и учити се светим књигам....* „Бе бо и отроче благоразумно и весело душеју, *и ва ученију пресиевае,* и разумом ва детском возрасте удивљен...“[3])

Али о васпитању и школовању Савином јасније говори трећи рукопис печатан у III. Споменику Краљ. Срп. Академије, где се између осталог на једном месту говори и ово: „васпитаста јего с бого„бојазнијем ва всаком благоверији и чистоте. По-

---

[1] Гласник, II одељак, књ. VII, 9.

[2] *оустрабити се* corroborare *(Даничић* Рјечник старина, III, 38), у овом случају значи: quum iam se corroboravisset, пошто је већ одрастао.

[3] Доментијан издао Даничић. 1860. стр. 4, 5 и 6.

„лати же јему на пребиваније створени бише, идеже „пребиваше велики светилник божији расти и свети „се божијеју благодетију. Родитеља велику љубав „имушта на њем често прихождаста к њему, ве„лика дива испољњајушта се о њему... *И светим „књигам научиста*... Васпитану јему бившу ва ве„лицеи славе и љубве родитељ и всакоме доброна„равију научену бившу, даста јему једну страну цар„ства својего ва област јему и на весеље слугам „јего“.

Као што се види, Сава је био васпитаван и учен до своје петнаесте године у кући свога оца. Нема сумње, да је тако исто васпитаван и учен старији му брат Стеван, доцније велики жупан и првовенчани краљ српски. Колико су спреме могли оба добити на двору оца свога, види се по оној теолошкој спреми Стевана доцнијега краља српског, о којој се може судити по оним питањима управљеним Димитрију Хомитинском, охридском архијепископу,[1]) као и из биографије, коју написа своме оцу Немањи. Рекао бих да је ово, што је било на двору Немање, као великог жупана, морало бити и на двору осталих српских краљева од лозе Немањића. Исто тако рекао бих да се на дворовима нису учила само владалачка деца но и деца ма ког другог великог властелина. Према томе не бих се преварио, ако кажем да ово личи на *домаћу или дворску школу* српских краљева. Оваква врста домаће школе баш по угледу на Византију такође мислим да је била и на двору Немањина брата Мирослава, који је умео толико књигу ценити, да имамо њему захвалити за Мирослављево Јеванђеље, знатан споменик старе наше

[1] Гласник срп. уч. друштва књ. XXMIII, стр. 1—38.

писмености, који је печатан пре неколико месеци. Таква школа, мислим, да је постојала и на двору краља Уроша, јер биограф краља Драгутина вели да у кући Урошевој син му Драгутин *„досиевши возраста јуношкаго, и Христу слнцу праведному освештајушту ум јего с (овај) богољубазнији јуноша пети господеви научаше се“*. Дакле прво је научио певати, а по том биограф вели: *„...и родитељи јего вадаста на учениије светих и божаствених књиг, и ти убо ва скоре навик“*. Дат, да учи читати, па без сумње и писати, брзо је научио читати свете и божанствене књиге. Животописац даље говори не само да је научио да их чита но да је осећао и сласти при читању ових књига.[1]) Ово што је речено за Драгутина вреди и за Милутина. И један и други васпитавани су и учени на двору оца им Уроша и мајке Јелене, тим пре, што им мајка као францускиња беше врло образована и васпитана жена, а у време њеног девовања у француској јако цветаше елементарно школовање, особито манастирско, тако да поједини манастири имађаху 4 до 500 ученика. У свакој вароши налазимо учитеља. Један сувременик тога доба за Француску вели: у сваком граду постојаше почетничких школа где се учише први основи граматике.[2]) У осталом краљица Јелена доказала је и по смрти свога мужа колико јој васпитање лежало на срцу, васпитавајући сиротињске девојчице учећи их писмености и ручном раду.[3]) У толико се више као краљица морала заузимати у васпитању своје деце.

---

[1] *Данило* у издању Даничића 1866. год. стр. 12. и 13.

[2] L' ancienne France, L' école et la science au moyen âge. Paris, 1887, стр. 50.

[3] О овоме види опширније мој чланак у „Учитељу“ за 1696 г. „Васпитање женске деце у Срба средњег века“ стр. 638–645. и 689–695.

Могуће је да је оваквих домаћих школа било и на дворовима поједине моћне властеле, особито у време краља Милутина и Стевана Дечанског и за време Душана, али о томе немамо никаквих података из наших споменика онога времена.

Што се тиче *епископских или епархијских школа* видели смо, да су постојале у српским земљама и пре Немање. Такву једну школу видели смо при крају IX. века у Охриду за време Климентино, где је било преко две три хиљаде ученика.[1]) Другу такву школу видели смо да је постојала у граду Бару, где су се спремали младићи. О овој школи говори Дукљанин. Али рад духовништва и свештенства на народном образовању тек је онда коракнуо јаче напред када се у Србију вратио св. Сава из св. Горе, особито пошто је установио српску архијепископију. Онај напредак византијских школа у XI. и XII. веку морао је имати јаког утицаја на Саву, нарочито напредак манастирских школа у Св. Гори и оне школе у Солуну, која је најбоље цветала у XII. веку за време чувеног митрополита Јевстатија. Кад је Сава измирио браћу остао је у Србији као игуман манастира Студенице. За то време уредио је да се по црквама служи онако, како се служи у св. Гори, а то ће рећи да је морао уредити и неку врсту школе, где је морао припремити људе за тај посао. Ту школу, мислим, да је уредио по обрасцу светогорских школа. Али Сава је тек онда отпочео живљи рад на просвети кад се вратио из Никеје као архијепископ. Дошавши у Студенцу прибрао је око себе ученике, почео их учити; састављао је црквене песме, служио литургију, постављао попове, ђаконе, подђаконе

[1] *Jagić*. Histor. Knjiž. стр. 64.

и чатце, људе учио и призивао их покајању.[1]) Како је при повратку донео многе књиге особито законског садржаја из св. Горе и Солуна, морао је оне своје ученике, које је мислио поставити за епископе, упознати са значајем номоканона. Кад је дошао у Жичу, која је одређена за столицу архијепископа, изабра најспремније од ученика и постави их за епископе. О овом послу споменици наши веле: „И ту изабра од ученика својих богоразумне и богобојазне и часне мужеве њега достојне... који знадоше и умедоше поучавати људе „по закону божијем и предању св. апостола“[2])... и посла их на своја места да уче и крштавају давши свакоме законске књиге. За овај посао требало је Сави десетак људи, а он је ове изабрао од најбољих својих ученика, што значи да их је имао више. Према томе у Жичи или Студеници морала је постојати не само почетна школа, где се учило азбуци но нека врста богословске школе за вишу спрему. Тим пре што одмах после постављања ових епископа *изабра од својих ученика способне и спремне и постави их за протопопе и посла их на све стране отаџбине своје и тиме попуни недостатке, који су се до тада опажали.*[3]) Ако му је за епископе требало десетак спремних ученика, за протопопе требаше му више десетина. И тих неколико десетина морало је проћи кроз какву школу ма и најпростију те се спремити за овај позив упознавши се с нешто више богословске спреме особито са законским књигама.

---

[1] Гласник, II. одељ. књ. VII. стр. 106.
[2] Гласник, II. одељ. књ. VII. стр. 106.
[3] Гласник, II. одељ. књ. VII. стр. 107.

Мислим да нећу погрешити, ако кажем да је све ово Сава радио угледајући се на поједине византиске раднике на просветном и црквеном пољу. Исто тако мислим, да је и у свакој новоотвореној епископији заведено по какво просветно средиште, где би се спремало и учило, особито за позив свештенички. Ови епископи морали су се старати око просвете и ширења писмености угледајући се на рад првог архијепископа српског. Али поред свега тога, мислим, да је у сваком погледу остала Жича као просветно средиште све донде, док архијепископска столица није премештена у Пећ. И ако је игде била епархијска школа међу Србима, то је била у Жичи, за тим у Пећи. Ове школе издржаване су од прихода епархијских. Између осталога мислим, да је ово био узрок, што су владаоци наше старе државе даривали многе земље епископалним или катедралним црквама.

Према овоме мислим да је у нашој старој држави времена Немањића било школа, које су издржавали поједини епископи о свом трошку, тим пре што их је било и пре тога, као она у Бару и она у Охриду.

Што се тиче *црквених школа*, које би биле подигнуте поред појединих цркава по градовима и селима, а које су издржаване приходима појединих цркава, такође мислим да је било у старој српској држави. Ове су школе, према наређењима васељенских сабора, били дужни да држе свештеници, особито под надзором Савиним, који је јако поштовао не само саборска наређења но и заповеди светих отаца православне цркве. Напоменули смо да у одредбама шестог Васељенског Сабора има једна наредба, која ставља свештеницима у дужност да

отварају по селима и засеоцима школе за обучавање деце њихних парохија.[1]) А у XII веку чувени канониста Теодор Валсамон, који између осталога наређује свештеницима, ђаконима и у опште клиру да се занимају учењем деце (*διδασκαλία παίδων*).[2]) Према овим наредбама морали су радити и српски свештеници, особито у XIV. веку. Једна таква школа, мислимо, да је постојала у родном месту *Јевстатија Првог,* у будимљанској жупи, јер Данило за њега вели: да се у детињству учио свему потребноме и корисноме, одлазећи чешће у цркву наслађавајући се божанским пјенијем и читајући књиге осећаше сласт њихну... *Једном приликом, вели Данило даље, приђе својим родитељима и рече: господо моја, јако желим да ме дате књигу научити. Ови чујући то јако се обрадоваше... и нађоше некаквог учитеља дадоше му сина свога, да га научи књизи, а овај тако успеваше да се ускоро показа најбољим учеником, надмашивши и многе паметне учитеље*".[3] Тако исто налазимо помена о једној школи, која је била у близини Данилова места рођења. Данилов биограф прича, како је Данило желео да буде писмен, да је ту жељу саопштио родитељима, који су били властела, али се ови томе јако успротиве. Биограф вели: „Овај блажени ра-

---

[1] Ова 5 тачка VI Васељенског Сабора по редакцији Бингама гласи: Presbyteri per villas et vicos scholas habeant. Et si quis fidelium suos parvulos ad discendas litteras eis commendare vult, eos non renuntient suscipere. Nihil autem ab eis pretii exigant, nec aliquid ab eis acipiant, excepto, quod eis parentes eorum caritatis studio sua voluntate obtulerint.

А четврта тачка истог сабора гласи: Si quis ex presbyteris voluerit nepotem suam, aut aliquem consaguineum ad scholas mittere in ecclesiis sanctorum, aut in coenobiis, quae nobis ad regendum commissa sunt licentiam ad faciendi concedimus.

[2] Навод из поменутог чланка И. Соколова.

[3] *Данило.* Животи... издање Даничића, стр. 294.

„зумно смотрив саветовање родитеља својих, разуме, „да му неће учинити по вољи, поче тражити кога, „ко би га одвео учитељу; и нађе некога од својих „сродника и обавестивши га, овај га одведе неком „учитељу тајно од његових родитеља. Учитељ га „прими, па видевши да је то дете неких племени„тих родитеља, и видевши пријежност његову, поче „му показивати и учити га благим поукама (а ра„зуме се и књизи). Овај учаше и дан и ноћ с до„брим успехом продирући у дубину оне садржине „што је читаше у књигама, *тако да превазиђе све „своје другове, који беху с њим у школи* (ва оучи„лишти) заједно толико да је он после испитивао „своје другове, тражећи од њих да му кажу сми„сао онога што читају, тако да им ускоро постаде „учитељ. Остали другови чуђаху се одкуда њему „тако брзо дође јачина разумевања“.[1]) Где је била ова школа са овим ђацима и учитељем Даниловим, не знам, јер то нигде не помиње сам Данило, али ово је најјаснији доказ о нашим школама у Немањића држави. Ова школа морала је постојати негде код цркве у селу јали граду. За ове школе парохијске или школе око цркава, да су постојале, као да нам служи за доказ и оне две три одредбе, што се налазе по хрисовуљама даних појединим манастирима о поповским синовима. Тако у светостефанској хрисовуљи налазимо наредбу:

„Поповски синови, који књигу изуче, сви једну „земљу очину да држе, а који не науче, ако му је „отац Поповић, а он да буде сокаљник; ако ли му „је отац мероншић или сокаљничић, а он да буде „што му је и дед био“. Ова одредба већ је за

[1]) *Данило,* Животи, стр. 332.

време Стефана Дечанског поштрена, што је знак да је писменост јаче напредовала, те се свештенство није могло ограничавати на мерачке стаљке. Та наредба гласи: „Попови синови који „книгу науче, да стоје с оцем на своје место. Ако „книгу не науче, онда да је мерачах. А да се не „од попа стави. А мерачкиј ако книгу и научи да „је опет мерачах“.

Они поповски синови могли су школу учити код својих родитеља. Али да је по народима могло постојати школа доказ је и то, што се налазило изучених и сокалничких синова и мерачких, који су раније толико спреме добијали да су могли и свештеницима постати.

Сад да пређемо још и оном помену народних песама, где протопоп Недељко говори да је код њега учио син Вукашина краља, Краљевић Марко. У том помену, а поред горњих, могло би се закључити да је по градовима поред манастирија било школа, онако исто, као што је било и у Византији.

Али најглавнија средишта за ширење писмености у држави Немањића беху манастири, те по томе од највећег су значаја *манастирске школе*.

Сви Немањићи, почевши од Немање па до последњега необично се много стараху око подизања манастира снабдевајући их многим добрима особито земљом. Тако да поједини манастири имаћаху велика добра одакле се сами издржаваху. Као најглавнији манастири беху Студеница, Жича, Дечани, Сопоћани, Бањски манастир, Милешево, Градац, Лесново, Трескавица, Ђурђеви Стубови и т. д. Сви ти манастири беху махом уређени као најчувенији српски манастир Хиландар у Св. Гори. У Немањића држави после велике властеле најглавнију

улогу игра духовништво и свештенство. Српско духовништво у средњевековној српској држави имало је највећега утицаја на умни живот како краљевства тако и царства. Они су поред манастира имали и школа, у којима су се манастирски ђаци учили књизи и писму. Највећега значаја за стару српску државу има она школа, која је постојала поред Хиландара у Св. Гори, па онда она у Жичи, Студеници и т. д.. Да је било манастирских школа у Срба Немањића државе, може се видети из бележака. Тако Јевстатије I, архијепископ српски, пошто је научио читати и писати, отишао је у манастир св. Архангела, где је у скупу тамошњих калуђера *изучио сваковрсне благе нарави, божанске поуке и законска правила.*[1]) Исто тако и архијепископ Данило оде већ као зрео младић и против воље краљеве у кончулски манастир св. Николе на Ибру.[2]) Али најјаснија и најбоља белешка да су манастири у старој српској држави служили као школе, где су калуђери примали децу на учење, јесте она, која се налази у писму монаха Доротеја и сина му Данила од 2. марта 1382. године писано приликом оснивања цркве и манастира у Дренчи. Поменути монах забрањује да се у ново подигнутој цркви или манастиру сарањује ма која жена осим царице и ктиторице, *деце младе да нема у манастиру ни на становању ни на учењу књига.*[3]) Ова забрана нам вели, да је у старим манастирима српске државе било деце не само на учењу но и на стану. У осталом по данашњим остацима старе српске књижевности, да̂ се видети да су манастири били и у

[1]) *Животи Данилови,* стр. 295 и 296.
[2]) Ibi, стр. 335.
[3]) Гласник XXIV, стр. 264.

српској средњевековној држави најглавнија средишта за ширење писмености и књиге, као у осталим државама средњега века особито у Византији.

Као извесно може се тврдити, да је у старој српској држави било школа поред катедралних цркава, поред манастира, па најпосле и поред цркава у по неким селима. У том погледу Србија се највише угледала на Византију. Српске школе биле су сличне византиским како по уређењу тако и по материјалу, који је ученицима предаван. У колико је српска држава напредовала у толико се јаче ширила писменост, у толико се више водила брига о школама. Као год што је развој државе достигао врхунац за време цара Душана, тако и српско школовање у старој српској држави достигло је највишу тачку свога напретка. Душан је био цар реформатор. Он се старао поред ширења српске државе, да много и много што шта реформише у унутрашњој њеној управи. Отуда је потекла и сваколика његова законодавна радња. Својим Закоником, преводом синтагме М. Властара и Јустинијановог закона старао се да одреди свакоме свој положај у држави, како цркви, духовништу и свештенству, тако и властели и нижим редовима. Овај његов рад на законодавству није могао не такнути и просветне односе, тим пре што је сам бавећи се у Цариграду видео на каком је ступњу школа и просвета у Византији. Да се Душан старао и о тој грани народнога живота у старој српској држави види се по томе, што је прво послао нарочито посланство 1351. и тражио да му Дубровчани пошљу 20 племенитих младића на двор и што је исте године послао извесан број младића у Дубровник да се шко-

лују.[1]) Кад не би било ни једне белешке више, доста би и ово било да се види колико је Душан ценио знање и образованост, јер ове младиће није послао у Дубровник да науче читати и писати него да што више науче. Али 'има једна много потпунија белешка, која је постала баш за време самога Душана, која показује како се у то време гледало на школе и ширење просвете у Византији и Србији. У Душановим компилацијама византијских закона, у „закону цара Јустинијана" у софијском рукопису под чланом 83. налази се ова законска одредба, која се тиче школа и ширења писмености:

„И ову заповест имамо од свих старију, јер „заповеда нам Господ Бог наш и свети апостоли и „богоносни оци наши и сви свети и сва право„славна католичка света црква наша источна, мати „свима црквама.[2]) У сваком граду и селу где су „цркве тамо и училишта градити, т. ј. школе, да „се уче православна деца светом писму и закону „божијем. Јер ако је добро и богоугодно дело свете „цркве подизати, то је и ово богоугодно дело пред „Богом и људима, души и телу корисно и не само „просте школе градити но подизати велике и укра„сити их у великим градовима високе као палате. „Ако се не буду украшавале школе и буду ниже „од цркава, зар ће се цркве онда украсити ученима? „Наша источна црква, мати свију цркава има такви „обичај, да зида и улепшава училишта или школе „високе. И то по градовима да подижу цареви, кне-

[1]) Како вели Дубровчанин Цревић: „primarios et ad litterarum studia aptores suae gentis iuvenes". Rad jugosl. akad.) књ. IX, стр. 206.

[2]) Ово упућује на поменуту наредбу VI васељенског сабора, када су свети оци у тачци 5. наредили свештеницима да отварају школе.

„жеви и сви бољари и да постављају философе и „спремне учитеље (учене дидаскале), који ће учити „децу свакој књижевној и светој премудрости, а о „награди учитеља и дидаскала да се брине цар и да „сваке године цар даде свакоме потпуну награду „према његовом раду. За тај посао цареви и кне„жеви па и сам патријарх с митрополитима треба „села и руде да дају под школе, одакле би се ове „издржавале и напредовале.

„И учитељи (даскали) да уче децу од свег „срца и да размишљају о њима[1]), да буду према „њима милостиви и да им дарове дају негда крстић „негда иконицу те да деца радије долазе к њима „и уче. Свако дете да понуде учењу. Када иду у „цркву за време молитве, прво да се деца скупе „сва учитељу у училиште и тако сва редом по два „и два да иду у цркву и учитељ с њима, као пастир „са стадом својим. Ако учења не буде, шта је ко„рист царству? Јер сваки човек који не уме читати „св. писмо сличан је скоту.

„О свему овом понајпре да се брину цар с „патријархом, с митрополитима, кнезовима и епис„копима и где су год цркве и свештеници и људи, „тамо и школе да буду. Ако о томе цареви и кне„жеви с патријархом не размишљају и не старају „се, то ће они за све бити криви и пред Богом ће „за то одговор давати.

„По великим градовима, где су манастири и „калуђери, ту калуђери да уче децу, који су нау-

[1] У једном другом рукопису: „и да размишљају о њима као „отац о срећи деце своје и да украсе пред собом свећњак вечног „сјаја и тиме оставити помен после себе.“

„чени свакој мудрости; а по селима и прости бељци „мирско свештенство да уче.[1])

„Сваки отац и мати и сродници да пошљу своје „дете на учење у 7. години. Али и градови и цео „сабор да има давати награду дидаскалима а такође „и из општина (комуна) да их посећују.“

Ово, као што се види, није само белешка но читав закон о школама и васпитању. Колико је он драгоцен за нашу историју образованости у опште и посебно за историју наших школа и васпитања у средњем веку, особито за Душана, у толико се имамо бојати, да ово није творевина доцнијега порекла, тим пре што у најстаријем споменику „закона Јустинијановог“ овог закона нема, а нема га ни у оригиналу одакле је у Душаново време учињена компилација. Питање је од куд је дошао овај закон у млађе рукописе, (као у оне од 17. века)? Јасно је да је састав наш, да је постао код нас Срба, али кад? Језик и правопис носе на себи особине 17 века, но ми у то време немамо ни царева, ни кнежева, ни бојара. Цркве порушене, манастири запустели, по градовима Турци. Коме је тада било до школа? Према томе ова је белешка опет из времена нашега царства. И она није ништа друго но раширена компилација 5. правила са VI Васељенског Сабора и наредаба поменутог византиског канонисте *Теодора Валсамона*. Сама компилација, мислим, да је постала за време Душана, када су постале и друге компилације византиских закона.[2]) Ова компилација, послужила је

[1] Ово се потпуно слаже с наредбама чувенога Теодора Валсамона, чувеног канонисте из XII века, који наређује да се свештенство и ђакони и у опште клир занима учењем деце, као што сам и раније поменуо.

[2] О овим нашим компилацијама византиских закона опширно је говорио Т. Флорински, види моју рецензију на дело Флоринскога

као извор доцнијем преписивачу, те је он унео овај закон о школама под 83. тачку „Јустинијанова закона". А. Флорински мисли да је нека повеља или запис или писмо из Душанова времена могло послужити као извор горњем закону.[1]) Тај документ данас је непознат, али га је морало бити. У осталом у „закону цара Јустинијана" уметути су и §§ 84. и 85. У првоме је изложен српски закон о обвези војене службе за властелу царства, а у другом о казнама за неверну властелу према цару. Мислим, кад су унета ова два §§, онда је унет и онај 83. о школама.

Осим овога може кога довести у сумњу она јасност о школама, тражење, да се поред сваке цркве и манастира подигне школа или онај захтев да се свако дете понуди да учи или захтеви о понашању учитеља према деци и т. д. Али при свем том треба имати на уму напред поменути велики развитак школа и васпитања у Византији, а исто тако и у Дубровнику, где на 60 година после овога и дубровачки наставник *Филип де Диверзис де Картигинис* вели: Tales cives habet, qualis doctrinam susceperint (Такве грађане имаћеш, какве их одгајиш).

Осим тога треба имати на уму и то, да је Душан јако ценио и школе и научене људе, и књиге и лепо писање. На свом двору морао је имати богату књижницу српских грчких и латинских књига, што се види и по томе, што је даровао граду Ду-

---

у „Просветном Гласнику" за 1892. годину, свеска 10. и 11. страна 799—808.

[1] *Т. Флоринскаго;* „Памятники законнодатальной дѣятельности Душана цара Сербовъ и Грековъ, Кіев. 1888. стр. 464.

бровнику велику и богату књижницу пуну грчких и латинских књига.[1])

О савремености ове белешке о школама самоме Душану најбоље се још може видети из његовог „Законика.“ Према ономе шта наређује Законик, види се, да је писменост морала бити јако раширена у старој српској држави па и да није била раширена до Душана, морала се раширити за Душана, јер су се многе и многе одредбе Законика могле извршити само тако, ако је писмо доста продрло бар у више редове друштва. Особито у овом погледу није се могло проћи без писмености како у државном тако и у црквеном суђењу. За писмено суђење у старој српској држави налазимо доказа у „Закону“ Душановом, за тим у компилацијама византијских закона, дакле у „закону цара Јустинијана“ и Синтагми Матије Властара.“ Чим се изашло из обичајног права и прешло на писане законе, морало се претпоставити да постоје и писмени људи, који ће тај закон примењивати. То се најбоље види из самог „Законика.“

Тако чл. 111 вели: „Повељева царство ми су„дијам: аште се обрете велико дело, а не узмогу „и расправити који убо суд велик будет, да греде „од судији један са обема онемази парцема пред „царство ми, и што хоће судити коме судије, *всаки „суд да уписују, како да небуде потвора и да се „исправља законо.“*

Чл. 114. „Властелин велији да се *не позива „без књиге судине а прочим печат.*

Чл. 125. „Всаке судије што суде *да уписују „судове и да држе у себе другу књигу упи-*

[2] *Adamović V.* Gradja za Istor. dubrovkačke pedagogie стр. 11.

„*савше да ју даје ономузи,* који се буде оправио „на суде...

Чл. 126. „Пристави[1]) *без књиге судине* ни камо „да не греду или без књиге царства ми, разве камо „их посилају судије да им пишу књиге; и да не „узима пристав инога, разве што пише књига; а су„дије да траже такођере какве но су дали приста„вом, којих — но су послали да исправе по земљи. „Да ако буде потвор приставом, јере буду ино учи„нили, него што књига пише, или аште буду пре„писали књиге на ин образ, да им јест оправданије, „да греду пред судије, и аште се обрете јере су „свршили како пише у судине књизе, које судије држе, „да су прави. Аште се обрете јере су инако пре„творили суд да им се руце отсеку и језик уреже.

Чл. 127. „Судије куда посилају приставе и „књиге своје, аште кто пречује или одбије пристава, „да пишу судије књиге кефалијаи и властелом, у „чијеји буду државе онези преслушници, да сврше „за този, што пишу судије; аште ли не сврше „власти, да се кажу како преслушници.“

Као год што се написмено судило и писмене пресуде достављале, тако су се водили и спискови глоба, јер закон вели:

Чл. 120. „Глобари који стоје при судијах, что „осуде судије *и уписавше* даде глобарем, ти глобе „да узимат глоборије, Аште не осуде и не даде

[1] *Пристав* је неки чиновник старе српске државе. За парничаре он је био заступник (procurator), а био је и полицај, јер је позивао парничаре на суд и извршивао судске пресуде. Али он је извршивао и наредбе владалачких повеља, јер је он предавао оно што је цар коме у баштину дао (*Даничић,* Рјечник старина под том речју. — *Ст. Новаковић.* Законик, издање од 1870 стр. 92.) За пристава Јагић вели да није био толико чиновник, колико слуга суда (види. *В. В. Јагића:* Законъ Винодольскій, С. Петербургъ, 1880. стр. 137).

„*уписавше* глобарем, да нису вољни глобари ни за „што забавити кому“.[1])

Да се све ово изврши у свима крајевима државе Душанове мора се претпоставити да је писменост морала ухватити јачег корена у народу. Али осим судија, пристава, глобара, кефалија и других, који су као чиновници морали бити писмени, морали су бити писмени и становници српских градова, јер се знало и у оно време колику услугу чини писменост занату и трговини. Ово се нарочито тиче и оних страних насељеника, који су привремено живели у српској земљи бавећи се трговином.

Раније поменуте одредбе из појединих хрисовуља, које се тичу поповских синова, могу нам послужити као мерило како се ширила писменост међу Србима. Тако из бањске хрисовуље краља Милутина, која је из друге десетине XIV века,[2]) видимо, да су *сокаљници* и *мерописи*, кад изуче књигу, могли постати поповима. Баш ова привилегија оних, који изуче књигу била је мамац, која је привлачила меропхе а и сокаљнике да по могућству децу школују надајући се да ће тиме свој положај променити, јер је овај код ова два сталежа постојао све тежи и тежи с јачим развитком српске државе. Сокалнички и меропшки синови могли су постати попом само у оно време, кад је писменост мало била развијена, али кад писменост ухвати ширег корена међу свима сталежима, кад писмених људи беше више у старој српској држави долази и јача подвојеност на сталеже и гледа се да неко не може путем своје писмености да се опрости сталешког положаја. У

[1] Наводи §§ су по издању г. Ст. Новаковића. (раније издање од 1870 год.).

[2] Споменик срп. крал. акад. IV стр. 7.

хрисовуљи краља Стефана Дечанскога Дечанској [illegible] наредбу да [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

На реду је да кажемо шта се учило у овим српским школама Немањића државе и како. Али на жалост овде смо још оскуднији са грађом но што бесмо до сад. Немамо програма ни једне школе не само наше но ни византиске. Исто тако немамо ни једног учбеника. С тога о томе мораћемо говорити више посредно, разгледајући поједине белешчице и отуда више a priori изводити закључке.

Као год што је у првом периоду радио у Охриду ученик Ћирила и Методија, Климента[1]) и као што се курс учења у византиским школама почињао учењем азбуке,[2]) тако исто морало је бити и у нашим школама старе српске државе.

У византиским школама при учењу читања није свуда владао један метод. Тако се из писама атинског митрополита Михаила Акомината може видети да се читање учило по азбучном методу.[3]) Деци су даване засебне реченице, па разлагане на речи, речи на слогове а слогови на слова. Слова се дакле нису учила алфавитним редом него по лакости. Али исти писац вели да се у неким манастирским школама учило без сваког метода. И у школама сеоским и манастирским већином су се слова учила алфавитним редом.[4]) Па и *Климента* у Охриду учаше децу алфавитним редом, јер његов биограф

---

[1] Види мој чланак у „Учитељу" за 1895 год. стр. 783 и 784.

[2] Чланак *И. Соколова* у „Церковнымъ Вѣдомостямъ" бр. 8. стр. 275.

[3] Чланак *И. Соколова* у „Церковнымъ Вѣдомостямъ" бр. 8. стр. 275.

[4] Чланак *И. Соколова* у „Церковнымъ Вѣдомостямъ" бр. 8. стр. 276.

вели: „Његови ученици не видоше га нигда без„послена, већ или учаше децу, једне познавајући „са словима, другима тумачећи смисао писанога, „трећим вежбајући руку к писању“. За Дубровник у XIV века такође се вели, да су тамо узели учитељи свако дете за се те би га учили познавању слова алфабетним редом, па би за тим прешли на срицање, на изговор речи и најпосле би се дошло до читања.[1]) Тако исто морало је бити и у држави Немањића, тим пре што се и у држави деспота Стевана Лазаревића учило азбучним редом, али по мало, тако, да се неосетно савлада цела азбука. Константин философ, биограф деспота Стевана, вели да дете треба да научи најпре *крст* па онда слова овим редом а, в, г, д, є, ѕ, з, н, ѯ, ї, к, и т. д. до краја — до ч. Па кад тако научи, онда у натраг од ч па до почетног слова азбуке до а[2]) (управо до крста). Ова слова мора ученик научити по имену. А имена су: *а, веде, глаголе, добро,* є, ѕ*ѣло, землѣ, н,* ѯ*їта* (ово се може, вели, рећи и *фита* и *тита*) *иже* и т. д.[3]) Тек кад тако са обе стране пређе азбуку прећи ће на срицање слогова (тьчію вазрокомь) и тако научиће да распознаје свако слово ма где било написано. Али, вели Константин: „аште по малу вазмет, многују „грамаду ва скоре пренесет, јеже јест по јемуже „глаголу ученију напред простирае се до .є. (5) или „.ѕ. (6) дасчиц навикнет без сказујуштаго учити и ва „скоре неже ка часовом приходе начнет само себе пи„сати и ласњеише учештому и учештому се будет.“

---

[1] *Adamović Vicko* Gradja za istoriju dubrovač. pedag. Zagreb 1885. стр. 23.

[2] Starine, књ. I, стр. 30.

[3] Starine стр. 16 и 17.

Да би деца научила лакше писати слова, Константин вели нека се пишу онако као код Грка. Прво нека напишу 24 слова грчка по алфавитном реду па к њима додати она, која су словенска.[1]) Према свему овоме нема сумње да се у главном исто овако радило и по српским школама за време Душана тим пре, што се овако радило и много после Душана, када је држава и култура српска под силним ударцима турским била у опадању. Као год што су се слова учила читати, тако су се учила и писати било на дашчици превученој воском или на таблици од камена, која се звала *скрижаль*.[2]) Кад се научило писати, онда су писане поједине молитве и то без скраћеница па после са скраћеницама.[3])

Пошто се научило читати и писати, ученику се давало да чита коју књигу. У византијским школама ова књига била је Псалтир, али не мислим да се и код нас одмах прелазило Псалтиру. Према ономе што вели Константин философ да су ученици изучивши азбуку, писали поједине молитве као: Господи Исусе Христе Боже наш, помилуј нас," „Цару небесни" за тим „Свети Боже," Пресветаја Троице, помилуј нас и т. д. рекао бих ди су после „бекавице" прелазили на Часловац и постајали „Часловци," па тек по том прилазили Псалтиру. Да се Псалтир учио у нашим школама нема сумње. То се види и из оне поменуте песме народне где су у рукама ђака самоука *књиге салтијери,* а помиње и Константин „того ради и даже псалтир уче

[1] Starine, стр. 16.
[2] в. *Даничића.* Рјечник старина, III. 117.
[3] О овоме опширније у Starinamaa I, стр. 1—43.

потребует сказујуштаго.“[1]) Осим псалтира нема сумње да су читане и друге књиге св писма.

Нарочита се пажња обраћала лепом писању. Као год у Византији тако и у Србији славили су се калиграфи, тако исто и они који су умели и лепо и брзо и правилно писати. Ма који рукопис нека се отвори из XIII, XIV или XV века, па ће се видети колика се пажња обраћала лепом писању.

Осим лепог писања у школама Немањића државе учило се црквено певање, и као да је на то нарочита пажња обраћана. Оно се морало учити и у школи и цркви. Св. Сава кад је постављен за архијепископа и дошао у Студеницу, његов биограф вели да је седео целе ноћи и састављао *црквене песме.*[2]) Кад их је састављао, без сумње, да их је предавао својим ученицима да их науче. Краљ Драгутин као ученик такође је учио певање. Животописац Драгутинов вели: „И доспјевшу јему „возраста јуношескаго, и Христу слнцу праведному „освештајушту ум јего. Овај (сь) богољубазни ју„ноша пѣти господеви научише се глагоље: Господи, „скажи ми, и разум“. Исто тако и Јевстатије I учио се још од малена песми у цркви.[3]) Окром учења по црквама и школама певање се учило и по манастирима. На то се обраћала велика пажња у свима хришћанским државама. Како се предавало певање не зна се по свој прилици усмено, с гласа, као што се до најновијег времена и код нас радило. Али ако је код нас било тако, треба имати на уму

[1]) Поменуто место, 30.
[2]) Гласник, II, од. књ. VII. стр. 106.
[3]) *Данило.* Животи 294.

да се у византијским школама учило и нотно певање.[1])

Ово је било главно, што се учило у нашим школама средњега века. Али учило се где где још и више. Између осталога учила се и *граматика*. У Византији особита се пажња поклањала граматици и правопису. За то знамо из живота Николе Студита, Михаила Псела, М. Акомните, Нићифора Влемиде и т. д.. У осталом то се види и из чувене Крумбахерове Историје визант. литературе где су описани и поједини учбеници за граматику. То исто видимо и у нашим школама. Истина подаци су из доба Деспота Стевана, али оно што је било за време опадања српске државе могло је бити и за време њеног најбољег цветања. У осталом знање граматике у време Константина Философа није било мало, а исто тако ни у време цветања српске државе. Наши стари знали су да се слова деле на *самогласнике* и *сугласнике*. Наравно да се ово све знало по византиском учењу. Константин пита: „Колико састав слову?“ и одговара: „.кд. (24) сија же и писмена глаголут се, и делет се 24 у две *у гласешта* и *сагласешта*.[2]) За тим знали су за именице, придеве, бројеве, заменице, предлоге, прилоге (наречја) и свезе.[3]) Знали су за именице да се деле по роду на мушки, женски и средњи род. За падеже, за трпно и радно стање, за времена: *садашње* (настоештаго времене: Петар учит, Павел посилает) *пређашње* (мимошдшаго времене: Павел посилаше, Матвеј благовствоваше) и *будуће време* и т. д.[4]) У овоме још

[1]) *И Соколовъ* чланак у „Церковнымъ Вѣдомостімъ“ за 1897 бр. 8. стр. 378.
[2]) Starine, књ. I. стр. 39.
[3]) Гласник LVI, стр. 78.
[4]) Гласник LVI. стр. 80—86.

више наш утврђује то, што се знало и још више из граматике. Константин пита: „Колико јест части књижевства?“ Одговара: „шест (s). Прво „чтаније „стьзах по одејаниох, друго, протлкованије, сирјеч „обнаженије по суштих творителних образах, треће, „језик же и историја по руце изданије, четврто, го„товословија обретеније, пето, надглаголаније от „смисл, шесто, суд творенијом, иже лучшеје јест „в'сех иже ва техни.“ На питање: „Колико органа књижевских?“ Одговара: „4 (д) језика учениј е, историја, мереније и технии.[1]) И нека се није ово све из граматике учило у свима српским школама, извесно се учило у Хиландару, у Студеници, Жичи, према ономе што се учило у византијским школама. А ваљда је ко год од Срба походио и школу Теофилакта, архијепископа охридског или доцније знаменитог Јефтимија трновског. И није могуће да за време Немањића боље цветаху школе у Охриду и Трнову него у Студеници, Жичи и Призрену за време Душана.

У византиским и бугарским школама учило се поред осталога још и појетика, аритметика и географија.[2]) С тога мислим да се морало и код нас учити бар што год од тих предмета. У Србији Немањића времена где је год било ма колико уређење школе морало се учити: читање, писање, певање. граматика и рачунање (бар најосновнији појмови), као што је то било свуда по Византији и већином по Бугарској. Остали предмети можда само где где.

Поред свега тога у Србији по где где, а у Хиландару извесно морао се учити грчки језик. У колико су српски владаоци ширили своју државу

[1]) Starine, књ. I, стр. 39.
[2]) И. Соколов, на пом. месту стр. 278 и 279.

на рачун Византије, у толико су се више упознавали с грчким језиком. Знање грчког језика била је жива потреба онога времена, и како тако Срби су га учили. Ово се највише тиче виших сталежа, особито духовништва и свештенства. То се види из оних многих превода, што их српски писмени људи преношаху са грчкога на српски језик. На учење туђих језика у старој српској држави као да потсећају они стихови из песме „Бановић Страхиња:"

„Ко год стане с нама говорити,
„Стане Турски, окрене Мановски,
„Ја с Турцима могу проговорит',
„Могу Турски, и могу Мановски.
„И Арапски језик разумијем,
„И на крпат ситно Арнаутски;"

Окром тога као да налазимо прилично јаких доказа за учење грчког језика у ономе науку за грчки језик, што га наводи г. Ст. Новаковић у XXV Гласнику срп. учен. друштва.[1])

Упоредо са ширењем писмености међу Србе Немањића државе ширило се и извесно знање из ондашње хемије а особито из ондашње технологије. Ово се нарочито морало учити у школама манастирским међу самим калуђерима. Кожузечију или телећу или ма које друге животиње припремити за писање била је у оно време велика вештина и то се учећи преносило с колена на колено. Исто тако и поједини рецепти за прављење разнобојних мастила, која су махом врло постојана. То такође нам тврде разни остаци од образаца по којима се приготовљавало мастило. Тако у поменутом Гласнику (25), на страни 33, и даље, имамо обра-

[1]) Страна 27—32.

зац за прављење црна мастила, образац за растварање злата, други образац за црно мастило, о растварању дуката, сказаније о плесканом злату венетичком, за тим образац како се позлаћује хартија и т. д..

На овом месту да поменемо још и вештину повезивања књига, која се такође неговала поред манастира и цркава. И то је један доказ српског напретка у просвети.

Да кажемо коју и о школској дисциплини онога доба међу Србима.

У свима школама средњега века као најглавније васпитно средство беху буботци. Дисциплина беше врло сурова, и батина као најглавније педагошко средство. Па ипак средњи век не изгледа тако мрачан, као што хоће многи да га преставе. У Европи је било људи и пре Душана, који су подизали глас против суровог понашања учитеља према деци и саветовали их да као васпитачи буду пажљиви, стрпљиви и мирни према невиној деци. Мислим, да је таквих људи било и у Византији још пре но на западу. На западу још у XI. веку дизан је глас против школске суровости. Тако примера ради да наведем два три чувена научара. Св. *Анселм* и *Лафранк* тражили су да понашања учитеља и наставника према деци буду блажа. Исто тако и *Жан Шарлијер де Жерсон,* назван le docteur très chrétien.[1]) Ако разгледамо рад св. Саве, према ма-

[1]) *Св. Ансем* био је славни теолог и философ XI. века. Рођен је у Aoste-у 1033, а умро 1109. Као спреман богослов играо је врло велику улогу у теолошким питањима и препиркама. У том погледу пореде га са св. Августином. Не мањег значаја имао је и у политици. *Лафранк* је старији од Анселма. Рођен у Павији 1005 од чувене сенаторске породице. У Болоњи учио је право, па ту постаде доцније и сам учитељ. 1042. г. предузе да уреди нову школу у Вес-у, посао му добро испаде за руком и у тој школи поред грч-

терријалу, што га нам оставише његови биографи, видећемо да је и сâм врло благо поступао како према народу, кад га је учио вери, тако и према својим ученицима, учећи их и упућујући знању и законима цркве. Није чудо што би се дало претпоставити да је и у држави Немањића поступање наставника према деци било такође благо, јер такво понашање налазимо у непосредној близини Немањића државе. Тако Дубровчани кад траже себи учитеља за децу добро твораху очи кога ће узети. За учитеље су расписивали и постављали нарочите услове. Тражили су за тај посао спремне и погодне људе. У старом архиву града Дубровника (Lettre e cemmis di Levante) налази се између осталога и оваква једна белешка. „За добро, славу и корист града и грађана наших много смо ради да имамо у овом нашем граду добра учитеља навикнута добром понашању“.[1]) А на другом месту ову белешку: „Исто тако да се може наћи добар, ваљан и спреман учитељ граматике вичан колико граматичкој науци, толико и реторици, читању писаца у прози и стиховима, човек угледна живота и добре нарави.“[2] Српска држава под Немањићима, особито за време Милутина и Душана силна и напредна, у сталној

ког и латинског језика предаван је јеврејски и арапски. *Жерсон* је рођен 1363. од незнатне породице у Жерсону код Ретела (Réthel). Учио се у париском колежу de Navarre. Поставши канцелар универзитета после Pierre-a d'Ally-a показа у својим предавањима напредне подобности, велику спрему и необичну мудрост. Чувен је као борац против јеретика, особито на пизанском и костанском сабору. Написао је више чувених дела. Умро је 1429. год.

[1]) Per bene, honore u destro de la cita e citadini nostri, molto bramosi siamo de auer in questa nostra citade uno bono patrico e costumato magiotro di scola.

[2]) Et similmente de posser truvar uno bono valente et docto magistro de gramatica quanto in rethorica et nel leger delli auctori tanto in prosa quanto in versi, homo de bona vita costumi.

вези са Византијом, Дубровником, Млецима и Италијом, није могла бити нижа у погледу образованости од поменутих земаља. Византија је у сваком погледу стајала на вишем ступњу образованости од поменутих земаља за ово време. Па није могуће да Србија у погледу школа буде нижа од Дубровника и Италије. У осталом какво беше понашање учитеља према деци види се из поменутог закона о школама, особито оно место где се вели: „*Учитељи да уче децу од свег срца, да размишљају о њима као родитељи о својој деци, јер тиме подижу светилник вечног сјаја и остављају помен после себе. Према деци да буду милостиви да им дају дарове, кад крстић кад иконицу, да би им деца радије долазила и учила.*“

У старој српској држави јавља се жеља да се свако дете научи читању и писању, јер се тражи *да учитељи свако дете понуде да учи.* Од матера, отаца и сродника поменути закон тражи *да шаљу своју децу на учење чим наврше седму или у седмој години.* У осталом то је било и у Византији. И тамо су се деца давала у школу седме године па то је било и у Срба. Утицај Византије био је врло велики на Србију средњега века, па није чудо, што је у погледу школа, васпитања и дисциплине школске био понајвећи.

Све школе старе српске државе имале су карактер религиозно црквени и само тако се може објаснити она велика побожност код Срба, која се огледа у целом животу њиховом, особито после пропасти српског политичког живота. Ове школе старе српске државе давале су извесну количину знања ученицима, леп рукопис, знање како се растапају и растварају разне масти и метали у на-

мери да послуже за мастило или за шарање, украс књига, особито почетних слова. Оне су развијале побожност и религиозност према вери, љубав према цркви, поштовање према свештенству и духовништву, јер му ово беху понајглавнији учитељи.

И ако је српска држава пала и пропала друге половине петнаестог века, опет ове школе нису са свим пропале, оне су са сеобом Србаља или пренесене преко Саве и Дунава, или су остале и по осталим српским крајевима до почетка овог века, али то другом приликом.

Миленко Вукићевић.

БЕЛЕШКЕ

О ВАРИЈАНТИМА СРПСКИХ НАРОДНИХ ПЕСАМА

Према данашњем стању литерарно-историског истраживања можемо хватати трагове народном певању још из друге половине XII века у тврђењу биографа Св. Саве и у његову помињању народних песама. Познат је труд Г. Ст. Новаковића да томе помену нађе разлога и доказа у српској народној поезији чак из прве половине нашега века. Тако се помињање продужује и даље, и ми имамо сведочанстава о томе из XIV, XV и XVI века у казивањима појединих учених путника. Г. В. Јагић у својим познатим радовима („Сведочанства“ и „Грађа“) разврстао је те документе по вековима, утврдивши несумњивим доказима биће народног непрекидног певања све до времена, кад су народне песме саме доказ за себе и свој живот. При крају XVI века најлепши и најпопуларнији део народне поезије, песме о катастрофи на Косову, јавља се разрађен и доведен до тачке најпотпуније разраслости. Још је два века трајало то кулминовање, па је у животу народног певања наступио обрт, за којим је несразмерно брзо дошла изнуреност и потпуна клонутост. Данашње народно певање нити је у стању чувати стару тековину, чисту и нетакнуту у најсавршени-

јим особинама њеним, нити стварати некадашњим духом и некадашњом јачином. Покушај који је (1884) чинио пок. Св. Вуловић да сазна стање и ухвати слику данашњег народног певања, утврдио је раније уверење да је класичност народне песме била. Нове публикације могу само бити сведок таком суду.

Према томе литерарни историк има прегледну област српскога народног певања по времену. И ако је било, и биће још, доста говора и различитог мишљења о области народног певања по простору, ипак је несумњиво у којим географским границама ваља тражити средсреду томе певању. Гледајући на време, крај XVI века истиче се као доба кулминације: раније и позније доба тек су поступне етапе у томе развијању. Гледајући на простор, зона јужнога дијалекта представља центар тога певања: источно и западно тек се простиру поступна прелажења и спуштања. Народног певања исцрпно забележеног у зонама предеоним као и у периодама временским немамо. Али и оно што се има даје испитивачу доста грађе за научно-историска и друга испитивања и истраживања. Зналачки рад Вуков на скупљању народнога песничког блага добија све већу цену што се више и чешће јављају друге, позније, збирке народних песама од других и друкчијих скупљача. Народне песме, Вуком записане, нуде литерном историку један засебан свет који у збиркама познијих скупљача има тек недонесен поговор. Али је, у више прилика, за успешно разгледање блага Вукове ризнице драгоцен кључ који се даје познатом збирком Г. В. Богишића „Народне пјесме из старијих, највише приморских записа“, која изиђе у Београду 1878. као књига десета другог одељења Гласника Српскога Ученог Друштва. Ове

две збирке — Вукову и Богишићеву — истичемо за употребу у овоме свом послу, дајући мало даље и посебна рачуна о таком поступку. У њима је по времену опеван живот од ранијих година старе српске државе до бурних дана нашега века, а по предмету је изнесена народна позија библиско-легендарне садржине уз песме доба Немањића и даље о косовској погибији с јунацима пре и после тога догађаја — опет до нашега века.

Још ће за посао који предузимамо нарочито потребно бити да *подсетимо* на начин како постаје и како живи народна песма уопште. Народна песма, као што се зна, постаје у народу и народа ради без икаквих књижевних претензија о којима народ и не слути. Али да песма буде збиља народна, ваља јој и да прође кроз душу народну, како би била ствар народнога духа и ако потиче, као што мора бити, само од једнога певача који је управо тек *нуди* слушаоцима. Он у томе узима само иницијативу а све је остало његових слушалаца на различитим местима. Њихово је да песму приме или не, да јој рашире круг слушалаца који ће је даље понети и далеко пронети. У том се проношењу песма развија, мења, дотерује, лични карактер који је понела од свога певача све више губи и постаје предмет на коме народ ради. У тој се обради народној поједини делови кад што различито и развијају, мењају, скраћују и допуњују, те се од једне песме створе неколике које певају један предмет а кад што у главном и на један или бар сличан начин. Тако у живљењу и развијању народне песме наступа до неке мере покрет који ствара *варијанте,* где сваки тражи засебно право грађанства и разлог за опстанак. И певање народно подлежи мењању

— вољно и невољно. Измене које се у једној песми учине с тога што је песма у своме живљењу и кружењу дошла до певача који није обичан човек, могу доћи у категорију певачевих измена које се свесно и намерно чине у најлепшој сврси. Али оно што време собом доноси неминовно је, јер „време гради по Котару куле, време гради време разграђује.“

Разгледању тих појава у животу народног певања посветио је у нас Г Ст. Новаковић неколике своје радове од којих се нарочито истиче његово испитивање народних косовских песама и њихових варијаната (Годишњица II) и проучавање онога што народ пева о последњим Бранковићима (Летопис Матице Српске књ. 150—152). Др. А. Серензен у својим познатим *прилозима* ка историји развијања српских јуначких песама (у Archiv-у и завршетак засебно) узео је систематско поређење варијаната за своју студију. У томе је послу поређан врло велики број варијаната, и ако др. Серензен није имао при руци свих збирака наших народних песама. Процени пак његовој, попуњавању одговора на поједина питања у правцу литерарно-историског изучавања и појединим поставкама има се доста замерити. Реалисање личности Љутице Богдана, Сењанина Ива и др. не долази у ред послова који су довели до позитивног резултата. Али је, апстрахујући то, у томе раду не само прибрана већ и сређена велика грађа за познавање живота народног певања. — Ове белешке и јесу само допуна таквих радова.

Сам пак преглед варијаната износи нам појаве које се саме врстају по природи својој. Тако налазимо, донекле различите, песама у којима су једне исте личности и исти догађаји — у главном непро-

мењене основа и потка. Другу врсту чине песме, где је уз сачувана имена поступно дошла друга или бар знатно измењена потка. У трећој су врсти друкчији појави: догађаји су, у главном, сачувани уз, често велику, промену имена. Крај тога се јавља интересна позајмица у појединим мотивима и њиховој употреби. Напослетку доводе до својих резултата естетичка и етичка опажања у разгледању тога мењања народног певања.

Белешке ове ваља сматрати као додатак оној грађи која је за проучавање варијаната и у опште живота народног певања досада већ изнесена и која има још да се износи. У њима су претежно такви прилози, а циљ је њихову објављивању или да саопште неку, ма и ситнију, новину, или да утврђивању чега дају који прилог више, или, напослетку, да трагају за бледим споменима неких народних песама старијега и новијега доба.

I.

1.

Још је В. Богишић пре двадесет година уочио, да се међу народним песмама старијега размера врло ретко налазе места „која носе на себи карактер каква чуда“, а целих песама са садржином библиско-легендарном управо и нема. Стављајући питање за истраживање таких појава, Богишић пита: „Да ли то, што је у приморју старо сујевјерје боље искоријењено било, него ли у горским крајевима, или то, што су приморци више реалисте, те им је мање годила фантазија?“ Не дајући одговора на то пи-

тање, он помиње још да је таких песама могло и бити, па да опет не буду у своје доба забележене, јер се скупљачима, међу којима је било доста и људи свештеничкога реда, чинило потребно настојавати да се таки елементи у певању народном што пре забораве.

Не залазећи ни сами у расправу тога питања а на овом месту, поменућемо тек са своје стране да је за потпунији одговор на њ потребно узети у вид и то, каквим су начином уопште библиско-легендарне теме постале предметом народнога певања, као и како стоји према таким народним песмама дубровачко далматинска књижевност у делима најбољих својих представника, за које се обично држи да им усмена народна књижевност није била непозната.

Што пак овде поменусмо уопште то питање, учинисмо само с тога, што за истраживање варијаната народних песама садржине библиско-легендарне стари записи не пружају готово никакве грађе, те се у поређењу може чинити опит само с Вуковим песмама и песмама познијих скупљача.

Али се при испитивању таких варијаната нема уопште шта много рећи. Вуковој песми „Свеци благо дијеле“ одговара у Петрановића песма „Анђели благо дијеле;“ Вуковој „Огњена Марија у паклу“ одговара у Петрановића „Пречиста Марија и свети Аранђео у рају и паклу“; песми „Свети Никола“ у Вука одговара у другом зборнику „Слава Св. Аранђела“; према „Кумовању Грчића Манојла“ стоји „Невјерно кумство“; према „Часним крстима“ „Како су нађени часни крсти“; песми „Како се крсно име служи“ одговара песма „Кад крсно име служиш не сједај“. Овим, наравно, није исцрпено набрајање

паралела из групе таких песама, али и све даље паралеле само потврђују закључак који излази из разматрања већ поменутих песама: мењању и разликама не може бити узрок ни у различитом разумевању или друкчијем схваћању појединих тема које су или остале од доба преживелога или су плод хришћанског учења — дакле у сваком случају непровреле из самога живота народног; није узрок ни у јачој или слабијој љубави и оданости према појединим темама код различитих певача или у разним крајевима — разлог је тек у умењу, вештини примити и готову песму памћењем чувати. А само разгледање памћења текста није ни у колико довољно за проучавање живота народнога певања. Оно што народ, заволевши један предмет, мења у певању колико невољно толико исто и вољно, у тежњи за улепшавањем, има своје посебне цене. За групу библиско-легендарних песама народних, какве имамо до данас забележене, може се казати, с довољно вероватности, да су песме слабије у исти мах и млађе, да су ове варијанти од оних бољих, да их је, дакле, само народно заборављање ослабило и одвојило од бољих варијаната, који су боље сачувани или бар вештије побележени. Та је појава супротна многим случајевима које срећемо у разгледању праве народне јуначке поезије.

2.

У Вукову зборнику (II, бр. 32.) песма „Женидба кнеза Лазара“ има свој варијанат у Петрановића (1867. бр. 15). Предмети о женидбама јуначким стоје још непрестано као засебна тема која у погледу литерарно-историског испитивања чека посебну студију. А овај помен песама о женидби кнеза Лазара долази овде само као најближи доказ

онога што је мало раније речено за песме библиско-легендарне, и што би се могло проширити на све у којима се иста мисао пева на исто име. У овој песми сурадња на мењању, у стварању варијација, није обилата из узрока који се тек могу нагађати. Не говори се о броју већ о квалитету варијаната. Варијанат је у Петрановића — Вукова песма, само развучена, нарочито многим понављањем. А неумерено је понављање особина невешта певача. —

Така је појава и у песмама Петрановићева зборника „Високи Стеван и цар Бајазит“ и „Високи Стеван и цар Бојадин“, два варијанта, сумњива извора, који собом најбоље показују судбину онога певања из кога се нема шта узети као нов засебан предмет, те које је у сваком погледу далеко застало иза бујне поезије одабраних предмета.

3.

Народне песме о Краљевићу Марку дају приличан број примера народног певања истог догађаја на име истог јунака. Грађе за то дају и спомени Бановића Страхиње и његове жене. Ту долазе и из Вукова зборника примери „Опет то али друкчије.“ Не свима али већини таких случајева узрок је не у препевању — у уметничком, поетском смислу — већ у немогућности да сваки певач прими и у свему усвоји песму од певача који је од њега бољи. Отуда и оне чешће напомене у Вука да једно место у истој песми неки певају и друкчије, где је разлика кад што само у неколико стихова. Још 1867., кад се о животу народног певања много мање могло знати, поменуо је Ст. Новаковић у предговору Петрановићеве збирке: „Што се пак тиче саме историје

варијација, треба знати да је њих лако градити. Мени је један од мојих знанаца казивао како има пјевача који умију лако правити варијације од једне исте пјесме на кратко и пространо... Знатно је према овоме што су у овој књизи пространије него у Вука готово све пјесме које се подударају по ствари.“ Од тога се доба много што шта изменило у гледишту на народну поезију, али то стоји и данас. Само ту треба варијанте схватити не као ма колико нове песме, постале од других, већ као певање које тежи да буде исто што је и песма на коју се угледа. Тако на пр. песма „Марко Краљевић познаје очину сабљу“ (Вук II) има одмах за собом песму „Опет то, мало друкчије,“ где је по основној идеји збиља *мало* али по начину певања *много* друкчије. Тај варијанат није постао што се прва песма не могаше у свим деловима упамтити, није само у изразима, већ је он *преиевао* фабулу прве песме.

* * *

Песме у којима се певају исти догађаји на име истих јунака, па се међу собом разликују само у појединостима или у дужини, постају по природи општега народног певања. Ту је слаба тенденција за стварање новина, већ на измену махом утиче карактер певачев, особине околине или и читаве покрајине, куда се песма проноси, па онда и начин племенског живота. Најчешће пак наступа околност да се при примању песме не упамти све, већ се гледа да се заборављено накнади понављањем и развлачењем. Што се пак тиче питања: које песме — дуже или краће — истичу из којих, ту би се за *већину* могло рећи да, према горњем, онако рас-

тење песме долази пре као последица спољних узрока и прилика него ли унутарњег склопа њеног, те би то растење било млађега порекла.

II.

1.

У неколиким народним песмама сачуван је спомен и о Херцег-Степану. А осим тога имамо и сведочанство да су се о Степану певале песме и у XVI веку. Гундулић је одавно већ стекао часно име познаваоца народнога говора и народне прошлости.

Оправданост се тога доказује лепотом језика у његовим спевовима, богаством тропа и фигура, поетским украсима и многим епитетима као и многобројним поменима историских догађаја, реминисценцијама и алузијама. Али је њему признат и назив ваљанога познаваоца народне поезије српске. За потврду тога наводе се уз посредне и непосредни докази, међу којима се нарочито истиче осмо певање у његову „Осману.“ Оно је све, од почетка до краја, национално, а у њему је и најбољи доказ за Гундулићево познавање народне поезије његова времена. Ту се, поред осталога, поименце говори о појединим народним песмама које пастири на светковини својој певају. Од таких песама Гундулић спомиње четири и укратко казује њихову садржину. Прва је о Херцег-Степану. По ономе што нам реферује Гундулић можемо од прилике знати каква је била та песма. Он вели:

Prvi poče, ko njekada
od hercega od Stjepana
ugrabi se ljubi mlada,
ka mu sinu bješe dána,

i ki je ona jad i smeću
i ćutjela i podnila,
čim na starcu svim mrzeću
draga je mlaca promienila,

i ko paka cjeća toga
sin mu se je poturčio,
i iz gospostva herceg svoga
s djecom inom prognan bio.

Истинске прилике и неприлике Херцегове и његови домаћи односи с кобним завршетком каријере његових наследника — обухваћени су у тој песми. Ти су догађаји могли бити добро познати понајпре ономе крају од Благаја до Дубровника. Особеност и мистериозност поступка Херцегова могле су дати маха причању и надовезивању разноврсних комбинација. Песма о томе — једна или више њих — морала је ту и постати. И Гундулић је зна као дете тога краја.

Данас таке песме немамо. Али померених са тога догађаја — или бар песме из круга такога певања о Херцегу — имамо сачуваних.

Ту вреди на првом месту поменути из збирке Богишића (бр. 119.) песму „Херцег Стјепан и благо му у Дубровник донесено“. У песми се износи како већ потурчени син Херцегов, Владислав сада Мехмед-паша, моли цара:

„Султан царе, мили господаре!
„Дај то мени триста јаничара,
„Дон'јећу ти од Благаја кључе,
„И све бјело благо Херцегово.“

Добивши то, он долази, и од своје мајке, „Јелине госпоје“, тражи од Благаја кључе, па, заваран, одлази у Сарајево да скупи већу војску. Овде се већ види недоследност певачева. Тада Херцег кује

коње наопако, па у три каравана носи у Дубровник благо на оставу. Тамо му то примају, али му, узевши тада од њега преваром запис да није ништа дао, после не враћају:

Дубровчани блага не дадоше,
Њиме хране сироте девојке. —

У књизи „Српске народне пјесме из Херцеговине. (Женске.) За штампу их приредио Вук Стеф. Караџић“ (Беч, 1866.), која је у ствари Врчевићева збирка нађена по смрти Вуковој међу његовим хартијама — налази се под бр. 13. песма „Владислав се потурчио.“ Она се почиње:

Подранила Херцегова љуба
На прозорац од бијеле куле,
Угледала Даницу звијезду.
И Данини млада проговара:
„О Данице, по Богу сестрице!
„Јеси л' давно изнад Цариграда?
„Виђе ли ми Владиславу сина?“
Проговара Даница звијезда:
„Ја сам јутрос изнад Цариграда,
„Ја ти виђох Владиславу сина,
„Ено су га потурчили Турци,
„Не зову га крштеним именом,
„Но га зову пашом Смаил-пашом,
„Цар му дава силновиту војску,
„Ето њега на Херцеговину,
„Хоће ваше поробити дворе,
„Поробити, ватром попалити,
„Хоће баба жива уфатити,
„На живе га муке ударити.“

Љуба казује то Херцегу, који на познати начин склања у Дубровник благо, записавши на дубровачким вратима:

„Прође Херцег и пронесе благо,
„И проведе вјереницу љубу.“

У том стиже син „оцу у пећеру,“ али га Дубровчани тим записом врате натраг. Кад после Херцег затражи благо

Дубровчани њему одговоре:
„Хајд отоле, Херцеже Шћепане!
„Ти си прош'о и пронио злато.
„И провео вјерену љубовцу,
„То си својом руком записао.“
Кад то зачу Херцеже Шћепане,
Грлом киче а од јада крче.

Овај је догађај у народу тако упамћен да под овом песмом стоји напомена: „Да ли је ово истина, да ли није, то се управо не зна; али осим ове пјесме, што се овако у Херцеговини пјева, не би човјек нашао у стотини људи једнога који ово и данас не прича.“

Обе ове песме, забележене у једном крају нашега народа али у тако раздалека времена, чине утисак завршетка неке веће песме. Природа њихова допушта да се сматрају као делови онаке песме о каквој нам Гундулић казује. Песма је заборављена и само је њен завршетак остао — са своје необичности — у сећању. И он је већ прешао у причу у којој је боље познат. Али су ови остаци сведок, да је Гундулић поуздан известилац, кад говори о српским народним песмама свога доба.

Мало је још помена о Херцегу Степану, и то су већ ствари познијега доба, где је име Херцегово позајмљено догађају место ранијега јунака. Така је и у Петрановића песма (бр. 53.) „Херцег Маринко и Ибро Арапин,“ где се пева популаран предмет о ослобођењу заробљене сестре, и где је Херцег Степан заменио Јакшића. — Иначе се Степан помиње још у песми 51. зборника Богишићева и у Вука књ. I песме под бр. 727, 728 и 729.

2.

Гундулић у осмом певању свога „Османа“ поред осталих народних песама спомиње и песму о закраљивању Матије Корвина који изиђе из тамнице и седе на престо угарски:

A četvrti kliknuo bješe,
ko ugrske skladne volje
Matijaša kralja uspeše
iz tamnice na pristolje;

i ko utrugjen kralj hrabreni
ryuć vojske od Turaka,
na kopju se često odmieni
od despota Vuka paka.

Предмет је тој народној песми историски догађај из 1458 године.

А зборник старих народних песама Богишића даје трагове и такоме певању. У њему су под бр. 30. и 31. две песме, од којих једна пева „Кад су учинили Матијаша сина Јанкова за краља од Будима“, а друга „О истом предмету али пеколико иначе.“ По обема песмама Матија добија круну још за живота свога оца Јанка; по првој му је такмац Миклеуш Бановић а по другој Мишић Стјепан; такође се види несагласност при избору; слути се међусобна војна; али чудновати случајеви одлучују у корист Матији. Ту чудноватост сматра Богишић као врло ретку особину бугарштица.

У овим двема песмама нема продужења — као у Гундулића — о војевању краља Матије с Турцима, али о томе војевању имамо доста других потврда по народним песмама. Ова су два прилога довољна да утврде истинитост Гундулићева навода, да је народна песма певала не само популарни предмет

краљева војевања против Турака већ и саме домаће размирице и отмицу око круне угарске. Осем тога оне показују како се популарно име краљево памти и онда кад се догађај почиње заборављати.

* * *

Варијаната, у којима су сачувана имена боље но сами догађаји, мало има, јер се у песми, баш на против, све друго лакше мења а догађаји се понајбоље памте. Ипак, у колико их има, бива по правилу да се имена са неке нарочите особености упамте. Догађаји се у проношењу певања заборављају, онаки какви су се почели певати па се попуњују новим певањем да причање не буде штуро, кад што неразумљиво. У томе их прихвати даровитији певач, коме ситуације изгледају пометене — јер не зна њихове генеалогије — па их стапа у нову целину те добијамо без мало нову песму са старим именима. Исто тако бива и обрнуто: сличност имена наводи на промену, као што је у крајевима, где је добро запамћено име Херцега Степаа, под то име потурена садржина друге песме, која се иначе пева на име Јакшића Степана. При таким се изменама ипак гледа да и нова песма одговара општим особинама јунака на чије се име ставља. Тако је у већ поменутом случају због Херцега Степана и догађај стављен у југозападне крајевима нашега народа.

III.

1.

Дому Мрњавчевића било је суђено да га народне традиције обухвате великом јачином и у нео-

бичној мери. Те су традиције вршиле две, супротне, улоге: што су, у једном питању, одузимале оцу обилато су накнађивале сину. А народне традиције бејаху за дуго најживљи извор за писану народну историју. „По самој природи ствари — вели Ст. Новаковић — у онај исти мах кад се врше догађаји и кад постају документални споменици о њима, ствара се и *народно* мишљење о њима,.. Обично се свакојаки варијанти брзо склопе у две три струје, које продиру широм целога народа... У опште, изјаве сувременога догађају народног мишљења започињу са свим нов живот кад постану *народне историјске традиције*. Тај живот није више ни историја ни народно мишљење о догађајима него живот приповетке с историјском садржином, живот једнога литерарног дела... Тај повод, тај узрок изнаћи, откопати извор народнога колорита — народно расположење, објаснити његове оптичке илузије и логичке обмане — то је задатак критичке историје и критичкога историка. Тим послом може се добити најдрагоценија грађа, грађа за упознање *духовне физиономије народнога јавнога мишљења,* грађа по том за изучавање психолошких особина и интелектуалне висине јавнога мишљења, којом се дубина или плиткоћа народнога суда објашњава... Овако радећи може историја у народној традицији наћи прилично боја, којима се може попунити гдекоје месташце на слици прошастога живота нашег.“[1])

И ми, претресајући народне традиције о смрти краља Вукашина, имамо пред собом збиља „живот једног литерарног дела“ које има своје особине и које, и ако у основи истиче из историје, ипак не

[1]) Ст. Новаковића „Народне традиције и критичка историја“ у Отаџбини, књ. V, стр. 488—491.

стоји према њој као последица већ као нова, упоредна творевина.

У кобном боју на Марици ноћу 25. и 26. септембра 1371 године, који је на одсудан начин одлучио судбину јужне половине доскорашњега српског царства — пао је и краљ Вукашин, први и најснажнији помоћник велике идеје свога брата деспота Угљеше. И као што је густом маглом народне традиције био заклоњен начин и почетак његова краљевања, тако је и око смрти његове обавијена низа народнога предања. То је предање обележено у народном певању и народном приповедању. Полазећи од онога што историја позитивно зна — а то је несумњива смрт његова у томе боју — ми ћемо редом разгледати те народне традиције, желећи да тим разгледањем изнесемо пред очи како се у овом народном предању слагао лагано слој по слој, објашњавајући смрт Вукашинову све лепше а одмичући од историје све више.

Као први представник народне традиције о смрти краља Вукашина може се узети позната народна песма „Марко Краљевић познаје очину сабљу“, у којој се пева како:

Рано рани Туркиња ђевојка,
Прије зоре и бијела дана,
На Марицу бијелити платно.
До сунца јој бистра вода била,
Од сунца се вода замутила,
Ударила мутна и крвава,
Па проноси коње и калпаке,
Испред подне рањене јунаке,
Па нанесе једнога јунака,
Узела га вода на матицу.

Рањеник моли девојку да га спасе, а када га она извади на обалу:

На јунаку рана седамнаест;
На јунаку чудно одијело:
О бедрима сабља окована,
На сабљи су три балчака златна,
У балчацим' три камена драга,
Ваља сабља три царева града.

Мало даље налазимо допуну овога описа необичне сабље:

Ал' на сабљи три слова ришћанска:
Једно слово Новака ковача,
Друго слово Вукашина краља,
Треће слово Краљевића Марка.

Рањеник, спасен, моли девојку да га њен брат однесе своме дворцу:

„Код мене су три ћемера блага,
„У свакоме по триста дуката:
„Ја ћу један теби поклонити,
„Други твоме брату Мустаф-аги,
„А трећи ћу себи оставити,
„Да ја видим моје грдне ране...“

Али је Туре било вероломно, те није послушало сестре која га је молила:

„Немој ми се, брате, преварити,
„Да погубиш рањена јунака.“
Оде Туре на воду Марицу,
А кад виђе рањена јунака,
Узе гледат' сабљу оковану;
Ману њоме, одс'јече му главу,
Скиде с њега дивно одијело,
Па он оде двору бијеломе.

Тако је погинуо краљ Вукашин. Али је и правда задовољена, те је, даље, и Мустафа ага погинуо од исте сабље.

Велика песма у Петрановића збирци „Смрт Душанова и Урошева“ — којој је иначе извор у старој књижевној грађи — свршује се овим речима о Вукашину:

Он поґуби господара свога
Па и њему по земану дође,
Те и он је горко погинуо,
Погинуо од слуге Николе,
И главу му уграбише Турци,
Бацише је у воду Марицу,
Марица га вода однијела...

Први који је народно предање о смрти краља Вукашина узео за историско тврђење био је Орбини. Ту се убица Вукашинов зове Никола Хрсојевић. Међу тим оно што Орбини наводи може више занимати литерарног историка.

Народне традиције, дигнуте Орбинијем на ступањ истинитог историског приповедања, нашле су свога даљег заступника и у лицу непознатога писца Троношког Летописа. Овај даровити приповедач, разрађујући Орбинијево дело које му је за основу служило, испричао је и смрт Вукашинову, у главном, овако:

Вукашин, већ оглашени убица цара Уроша и искоренитељ дома Немањића, од свих Срба би остављен. Тога ради, хотећи се одржати над кнезовима и велможама, сабра силну војну од 80 тисућа; па, подигнувши од друге стране краља мацарскога, хтеде са њим сву Рашку разорити. Али и ако Угри узеше Београд, Зворник и Мачву, ипак Вукашин не доспе на Рашку, јер Бог, видећи зле намере лукавога ђавола Вукашина, посла на њега цара турског Амурата с војском. Вукашин обрну своју војску и поби се с Амуратом. Ту паде сва војска Вукаши-

нова и два брата његова, Гојко и Угљеша; сам Вукашин на коњу побеже са слугом Арсојем или Арсенијем, који идући за њим, ношаше његов буздован. У селу, сад названом Караманија, Вукашин, жедан, хтеде с источника пити и саже се, а из недара се његових указа царска колајна, то јест орао златни, кога цареви српски ношаху један за другим, а он га је узео од Уроша кад га је убио. Видећи ово, и познавши орла, његов се слуга Арсоје сажали (или је Вукашина постигла освета Божја), па, ударивши Вукашина тим буздованом, уби га и он оста, непогребен, псима и тицама за храну. Орла оног узео је и дао кнезу Лазару... Тако наветник и убица и разоритељ својега отачаства сврши са свом својом војском. (Гласник V.)

Али је народна песма и *тако* опевала смрт краља Вукашина. У збирци Г. В. Богишића „*Народне ијесме* из старијих, највише приморских записа“ (Београд, 1878.) под бројем 35. штампана је бугарштица „Кад је Никола Томановић невјерно убио краља будимскога.“ У овој се песми износи како је краљ будимски са својим слугом Николом Томановићем допао на Косово, па се о вечери, чуди лепоти поља Косова и зариче се да ће га заселити лепим селима:

А Никола Томановић св'јетлу краљу одговара:
„Све то добро изрече, не рече ако Бог да!“

По вечери легоше и заспаше, али још није било „право ноћи полуноћа,“ кад се краљ пробуди и угледа, како се Косово од синоћ већ населило селима и оградило манастирима. Али му Никола одговара, да су то турски шатори.

Тада краљ и Никола Томановић:

Жељно бјеху молитву вишњем Богу учинили,
Ото се је сиња магла на то поље намакнула,
И они ти бијаху врлијем Турцим убјегнули,
И кадар ми дођоше у планину у зелену,
Краља веће бијаше худа жеђа достигнула,
И он иде Николи слуги свому говорити:
„Ово ти ме, слуго моја, худа жеђа достигнула,
Је да овди знаш гдје годи у планини хладну воду,
Да ми се је, служице, хладне воде напојити!“
Томановић Никола св'јетлу краљу одговара:
„Ово овди прид нами два кладенца хладне воде,
Ма су један кладенац врли Турци отровали,
А други је кладенац листопадим попадну о.“
„Каж' ми, рече, служице, ти кладенац хладне воде,
Листопад ћу склонити а воде се напити“.
Бјеше краља довео на кладенац хладне воде,
Николи је тадара св'јетли краљу говорио:
„Захити ми из кладенца један конд'јер хладне воде“
Ма ми на то Никола св'јетлу краљу одговара:
„Али с нами нејмамо конд'јера ни чаше златне,
Ч'јем бих воде захитио из кладенца студенога.
Дје смо синоћ ноћили на Косову равну пољу,
Онди нам су остале златне чаше и конд'јери“.
Кад је краљу будимски слугу свога разумио,
Бјеше с коња скочио ка кладенцу хладне воде.
Како се је пригнуо да испија хладну воду,
За њедрима бијаху св'јетла краља златни крижи,
Из њедар му свети крижи у кладенац упадну ше.
Кад видио Никола св'јетла краља свете криже,
Бјеше ти га невољна худа срећа надахнула,
И бјеше се Никола на криже полакомио,
И он сабљу повади осјече му русу главу.
Мртва глава полеће у кладенац хладне воде,
Три се пута проврже, а четвртом проговара:
„Што ово, слуго, учини, видио ти Бог велики!
За што данас погуби краља твога господара?
Да ли за што, слуго моја, нег' за моје свете криже?
Да ми си их ти пит'о ја бих ти их дароваo.
Али бих ти побоље од овијех саковаo.
Да би, слуго, болов'о на пуно девет година,
Нити мог'о умр'јети, ни се од гр'јеха исповиђет',

Што год, слуго, праведно не повијеш свеколико,
Како јеси погубио краља твога господара!"
Кад бијаше Никола мртву главу разумио,
Мало му се од жалости живо срце не распуче,
И зловољно отиде пут Будима б'јела града,
Тер лаживо пов'једа прид угарском прид господом,
Да су Турци јунапи св'јетла краља погубили,
И жалос се велика у Будиму учинила,
До мало се Никола злом болести поболио,
И он ти' је болов'о на пуно девет година.
Није мог'о умр'јети ни се од гр'јеха исповиђет';
Али њему говоре они оци калуђери:
„Који год си велики гријех твому Богу учинио!
Да н'јеси погубио кога твога родитеља?
Ал' да н'јеси погубио твога кума крштенога?"
Бјеше њима тадара све истину повидио,
Да је јадан погубио краља свога господара,
И бјеше се тадара с грешном душом разд'јелио.

Разуме се, да је овде позније време првобитног Вукашина заменило „будимским краљем" као и Марицу Косовом.

Међу тим има доказа да народна песма подноси и тежи анахронизам развијајући мисао о смрти Вукашиновој на Косову. У II књ. Вукове збирке под бр. 58. штампана је песма која одговара ранијој песми „Марко Краљевић познаје очину сабљу" и која се зове „Опет то, мало друкчије." У њој се пева, како

Султан царе у Косово сиђе
Са својијех сто хиљада војске,
И он паде крај воде Ситнице,
Царев телал по ордији хода,
И продаје сабљу димишћију...

Сабља долази до Краљевића Марка, који се погађа с телалом и одводи га „уз воду Ситницу,

под бијелу камену ћуприју“ да му плати. Ту Марко запази на сабљи „три слова ришћанска“:

Једно слово свети Димитрије,
Друго слово свети Аранђеле,
Треће слово краљу Вукашине.

Тада телал прича, да је сабљу задобио

Кад је Српско царство погинуло
И два цара пала у Косову:
Султан Мурат и царе Лазаре.

За тим долази прича: како је рањен јунак, неки лежао под чадором, и како је Турчин ту нашао па не хтео примити Бога и сачекати га док издахне већ га посекао и бацио „у воду Ситницу.“ Марко казује да је то био његов отац, па убија Турчина том сабљом:

Баци њега у воду Ситницу:
„Ид', Турчине, тражи баба мога“. —

После тога нас у песми „Пропаст царства Српскога“ не изненађују стихови:

Макош' војску три Мрњавчевића,
Бан Угљеша и војвода Гојко
И са њиме Вукашине краље,
У свакога три'ест хиљад' војске,
Па се бише и секоше с Турци:
Осам паша бише и убише,
Деветога бити започеше,
Погибоше два Мрњавчевића,
Бан Угљеша и војвода Гојко,
Вукашин је грдних рана доп'о,
Њега Турци с коњма прегазише.
И њихова сва изгибе војска.

Ту је кулминовала метаморфоза народног приповедања о смрти Вукашиновој, напредујући, као што ћемо даље разложити, у етичком погледу.

Али пре, но што сведемо суд народних традиција о смрти краља Вукашина, ваља нам у најкраћим цртама поменути једну знамениту историску личност на коју нас народне традиције до некле упућују. То је господар руднички, ужички и сенички, рођак цара Стевана Душана и сина му Уроша — Никола Алтомановић Војиновић.

При крају 1366., још за владе „нејаког Уроша“, букну буна српске властеле противу цара Уроша, па се пренесе и у почетак идуће године. А када се стиша, Алтомановић бејаше један од оних који као царски одметници бејаху сад самостални господари у својим областима. Те, 1367., године оте Алтомановић својој браћи од стрица, Војиновићима, западне крајеве Рашке, Требиње и јужну страну Хума. Његова се област тада протезаше од Рудника до Јадранског Мора у једном и од Босне до Зете у другом правцу. На скоро дође у сукоб и са Дубровником, који још признаваше цара Уроша те не хте Алтомановићу плаћати царски доходак. За Дубровчане се тада заузе краљ угарски.

Године 1371. Вукашин у савезу са Балшићима бејаше пошао против Николе, али Угљешин поход на Турке позва Вукашина на југ и одведе на крваво разбојиште маричко. Балшићи окретоше лист и нападоше на земље које је дотле имао Вукашин, а у савез са њима ступи и Алтомановић, уступивши Ђорђу Балшићу три предела своја. Друкчију политику мишљаху водити Кнез Лазар и босански бан Твртко. Они удружише своје силе и нападоше Алтомановића који је био између њихових земаља. Алтомановић се склони у град ужички, али га савезници ухвате и ослепе, а земљу његову поделе међу

собом. То је било 1374. године. Алтомановић нађе склоништа у Зети код Балшића.

Алтомановић је слика самовољног средњевековног властелина. Он у, без мало општем, покрету против цара устаје и сам и против њега и против других рођака својих, али у продужењу такога освајања он долази у сукоб и са Вукашином, представником разлома српскога царства. Вукашина најезда турска одвлачи и даје му карактер борца за народност, а Алтомановић је — без тога. Он то не схваћа, већ се користи, без виших циљева, смрћу Вукашиновом.

Из података које нам у овом случају пружа народна традиција можемо извести неколика поређења, веома карактеристична за прилике историске и истините догађаје онога времена. Пре свега оно поуздање српске војске у себе у очи самога боја нашло је одјека у народном предању, које таком самопоуздању пребацује да не рече „ако Бог да!“

Једна народна песма прича догађаје који су били са свим природни одмах сутра дан по бој у, а друга, из католичких српских крајева, ставља их у доба *листопада,* јер је бој и био у првој половини католичкога октобра.

Вукашин је сутра дан по бој у мучки убијен, а убица се полакомио у једном случају на његову сабљу, у другом на златног орла, у трећем на златан крст; у историском је пак погледу непријатељство између њега и Алтомановића било због земаља.

Убица предаје Вукашиновог орла Кнезу Лазару, онако као што је у ствари Лазару припао Алтомановнћев плен Вукашинова краја. За духовну физиономију народнога јавног мишљења збиља нема лепше

слике од ове у којој се Лазару предају атрибути више моћи за даљу одбрану царства.

По чистим народним традицијама убица бива кажњен, као и историски Алтомановић; и тек у преради Орбинијевој и Троношчевој он из појамних разлога добија награду. Али, што је интересантно, и они га шаљу у албанско-зетске крајеве, куда се склонио и Алтомановић.

Што се тиче имена Вукашиновог убице, он је свуда назван Никола, осем код Троношца коме се учинило згодније да од рђаво прочитаног презимена у Орбинија начини име Арсоје или Арсеније. У ствари Орбиније је презиме записао на Хрсојевић. Име Хрс — Хърсь — није ретко мушко име у старим споменицима; оно се налази и у доба Милутиново и у доба цара Стевана Душана, па је познато и у Дубровчана. Тако исто и презиме Хърсовићь. (Monumenta serbica, Гласник XIII, XV.) Али Николе Хрсојевића нема у старим споменицима; нема га ни у сачуваној народној традицији. Место њега песма зна за Николу Томановића — Николу Алтомановића, крвног непријатеља Вукашиновог, човека чиј је живот и рад управо историски нацрт на који је народна традиција бацила своју боју.[1])

Према свему томе интересно је пратити, како се народно причање и певање о смрти краља Вукашина поступно улепшавало и чистило; како је народ, ма и доцније, сазнао, значај маричке погибије; и како је Вукашина узимао у заштиту, докле га није извео на Косово да ту у најпопуларнијем боју да главу за Српство поред беспрекорних витезова косовске погибије.

---

[1]) Год. 1462. спомиње се код Вучијег Трна и Марко *Атомановић*. Шаф. Památky 30.

2.

У Вуковој збирци (књига II, бр. 47.) налази се песма „Мусић Стефан,“ којој је пандан у Богишића под бројем 1. „Кад је погинуо кнез Лазар и Милош Обилић на Косову“. Осем тога 1831. штампао је др. J. Стејић дародну песму о Васојевићу Стеви, а 1850. изнео је Т. Влајић и четврту народну песму у којој се пева о Облачићу Раду. Предмет је у свима овим песмама задоцњење за бој на Косову. Ту је тему прибележио и непознати писац Троношког летописа који ту истиче захумског кнеза Радича.

Резултат је испитивања Новаковићева (Годишњица II): да је песма о Мусићу Стефану права народна песма која се не ослања на другу коју од ових песама; да како име самога јунака, тачно запамћено, тако и друге појединости сведоче за самониклост њену; да све оно што се у песми о Бушићу Стјепану налази о сабору властеоском ваља издвојити из круга ових песама и прогласити „или као непотпун, или као од овога круга *засебан* варијанат“; да је песма о Васојевићу Стеви, и ако пространија, недовољно тачно забележена, што се у већој мери може рећи за фрагменат о Облачићу Раду. —

Овоме можемо додати да се поред четири витеза који су закаснили ипак може уочити пут којим би се, ма донекле, дале свести ове песме на један или два прототипа. Јер у ова *четири* податка (рачунајући и казивање Троношчево које и сад живи на Косову у народу, и одбијајући варијетет о Бушићу кад и сама историја потврђује Мусића) налазимо у ствари *два* имена: Стевана — Стеву и Рада — Радича. Троношчево је писање у ствари

нацрт Орбинијев на који је Троношац бацио боју народнога предања како је било у његово, позиије, доба. Његов Радич и песмин Раде могу се узети као, у поетичном предању народном, наследници онога што се певало о Стевану Мусићу, по том о Васојевићу. По томе би се могао ухвати ред певању, дакле и постању песама: Мусић Стеван — Васојевић Стева — Радич (Облачић Раде). То би у неколико могла подупрти околност да је од Мусића с источнога краја народно певање, заведено причањем о закашњењу војске са запада, могло лако, задржавајући име јунаково, додати њему предеони назив Васојевића, а кад је то учињено онда се оно за осталом традицијом повело и даље па је узело Радича давши му, доцније, популарно презиме Облачића. О задоцњењу Облачића налази се и у Шумадији траг сећању. У „Кнежевини Србији“ (стр. 233—234) Г. М. Ђ. Милићевић наводи по Каницу причу „да је војвода града Островца (ваљда Островице) пошао на Косово, па се на месту где је сад Враћевшница сетио да није одстојао службу Божју пре него што што је пошао на тако важан пут и рад. Врати се, и учини што је био заборавио, али после у путу сретне косовске ратнике, који му јаве да је битка свршена, и да већ на Косово нема куд. Војвода се сети места одакле се *вратио* да одслужи молитву, па ту подигне цркву, и назове је, по свом враћању — *Враћевшница.*“

Тако би локализовање, кренуто с истока на запад, било у кругу опет враћено на исток.

3.

Народној песми „Смрт мајке Југовића“ у Вука одговара песма која пева исти предмет у познатој

збирци Јукићевој. Трећа је, слична, песма „Лов девет Југовића“ у збирци „Српске народне пјесме из Херцеговине. (Женске.) За штампу их приредио Вук Стеф. Караџић“ у Бечу 1866. Четврти је варијанат у зборнику „Српске народне песме, скупио по Срему Б. М. Панчево 1875“, где се пева како младој Милошевици причају два путника да ће у двору наћи три мртве главе: свога господара, свога сина и брата рођенога. Песма се свршује утехом коју Милошевици даје Југовица.

Испитивање Новаковићево (Год. II) дало је резултат: да су други и трећи варијанат до краја искварено прâво певање народног певача каквога је Вук добио, и да је песма Јукићева, јача од оба варијанта, смеса од лепог певања и рђавог допуњавања невешта певача. —

Овим се песмама могу додати и две из збирке Богишићеве: „Мати Секулова умире на синовљеву гробу у Косову“ и „Војвода Јанко доноси у Будим руку краља Владислава, погибшега у бој у.“ За познавање живота народног певања обе ове песме имају лепе вредности.

По првој Руда, мајка Секулина, пише брату Јанку у Косово да јој пошље сина Секулу, а Јанко јој алегориски јавља да се Секула оженио и добио дворе на Косову. Мајка се радује и у великој пратњи полази сину у госте. Кад је била на Косову,

Њешто ми се забијели поврх поља Косова,
Хрло она удари под собом добра коња,
Млада удовица,

Хрло коња удари уз Косово равно поље,
Кад ми дојде л'јепа Руде пред б'јелијем манастиром,
Млада удовица,

Али ми су у манастиру Светогорци калуђери,
Они ми ти калуђери ту вечер њој говораху,
Млади Светогорци.

Мало ти је пристанула прид б'јелијем манастиром,
Отуда ти изљегоше Светогорци калуђери,
Млади калуђери,

Тер ми стаде л'јепа Руде калуђером говорити:
„Тако ми ве не убио, калуђери, Бог велики,
Млади калуђери,

Ко је овди саградио бијелога манастира?"
А ови јо' калуђери л'јепој Руди говораху,
Млади Светогорци:

„Манастир је саградио Угрин Јанко војевода,
Пред б'јелијем мапастиром једну л'јепу б'јелу раку,
Угрин војевода,

Угрин ми је укопао Секула младо дијете."

Она тада моли да јој раку отворе, а кад то учинише,

Она ми је панула у ону б'јелу л'јепу раку,
Млада удовица,

Они ми је дизаху од л'јепе црне земље,
Али се је л'јепа Руде грешна душом разрешила,
Млада удовица.

По другој песми „планинкиња бјела вила" „кликоваше св'јетла краља Владисава", па на послетку кори Јанка, што

...болан почива у Сибињу бијелому,
На мекахној постељи како и млада удовица,
Угрин војевода,

Која ми је љубовника у невријеме изгубила.

Њему долази рањеник с Косова и прича му погибију. Јанко устаје с постеље и одлази на Косово, где

Под собоме сила нађе Угричића израњенијех,
Угрин војевода,
Дваест њих бјеше мртвијех глава копјем приметао,
Главу да би познао славна краља Владисава,
Свога господара.

Главу ти ми не позна него позна десну руку,
Он ти ји је познао по прстена суха злата,
Краљеву десницу,

У ком бјеше прстену тај придраги ками,
При коме се коњи кују мрклом нојцом по мјесецу,
При драгу камену.

Руку бјеше (он) ставио у марами свиленојзи,
Тер је бјеше (он) понио тој краљевој старој мајци,
Старици госпоји,

Тој краљевој старој мајци и његовој вјерној љуби,
Они ти ми мртву руку грлећи целиваху,
Јадовне госпоје,

Грозне сузе ти ронећи низ господско бијело лице,
Ово му је сврха била славна краља Владислава,
Св'јетла господара,

Кога краља звоњаше по свем св'јету вјечна слава.

За ону прву песму Богишић држи да је постала међу православним, оснивајући своју тврдњу поглавито на сачувани помен светогорских калуђера што се код певача католика (кад ствара песму) никако не би могло претпоставити. У томе би био доказ да су бугарштице постајале и међу православнима.

Шго је у тој песми мајка Југовића замењена мајком Секулином можемо тражити узрока у томе што су бугарштице у опште обилатије и певале јуначке Секулу, Јанка, краља Владислава но браћу Југовиће. То управо бејаше замењивање у именима са свим што тако замењивање прати, о чему је раније говорено. Али се за боље разумевање ваља

сетити прилика и веза дубровачких с Угарском, за тим околности да су после српске пропасти Угри примили *у наслеђе* борбу против Турака, па ће можда и верско осећање имати ма и најмањега учешћа.

4.

Као што је познато, народ, певајући поједине догађаје из прошлости своје, памти и опева дела својих јунака, људи који су његова рода и племена, које он воли и који су њега разумевали. Туђини, ма и доста заслужни, не узимају се у глорификовање народном песмом. А кад то бива, онда се, готово увек, такав јунак преноси на народно земљиште с именом, дотераним по облику народних имена и надимака. Такав је изузетак и Јанко Хуњадски — народни Сибињанин Јанко.

Остављајући на страну шта је помогло Јанку да му се од стране васцелога народа укаже таква част као туђину, стаћемо овде само на једном догађају који је остао у народном сећању а у вези с Јанковим споменом.

То је Јанкова војна с Турцима на Косову 1448 године.

Јанков поход на Косово није непознат сећању народном. Он је сачуван у познатој пословици „страдао као Јанко на Косову,“ познат је и по имену предела куда је, идући с војском на Косово, прошао, и који се и данас зове Јанкова Клисура. Познат је и у причи народној.

Али у народним песмама, онаквим какве су се развијене указале деветнаестом веку када им је Вук приступио да их сабира, није опеван тај знаменити поход Јанков.

Међу тим у збирци Богишића има релативно доста поста песама о Јанковој погибији. Такве су песме у тој књизи под бројевима: 10, 20, 21, 22, 25, 29, 32. Од њих је за овај говор најважнија песма бр. 25 „Војвода Јанко бјежи пред Турцима.“

Богишић на 34. страни предговора у тој књизи вели: „Остале бугарштице с опћенародним значајем тичу се највише добе, коју Вук зове „средња времена“, али по највише борбе угарских народа са Турцима као и догађаји међу јунацима тих земаља. У тим бугарштицама до тога је заборављена стара историја народна, да се у пјесмама о косовској погибији у мјесто „српске господе“ помињу „угарска“ ... То су све, у осталом, по нашем мњењу, измене познијих времена. Али је за то Косово тако тврдо остало у памети народа, који је бугарштице пјевао, да гдје је год какав бој „угарских“ јунака или се само гдје помиње „размијерна покрајина,“ то се бојиште без сумње преноси на Косово поље, гдје сретамо не само Србље, Стјепана Високога и Огњеног Вука, него и Угре, војводу Јанка и Секулу, па и саме краљеве угарске, Владислава и Лудвика“.

Према томе Богишић довде негира да се певање о Сибињанину Јанку на Косову збиља тицало његове погибије, већ је то дошло с тога што је „заборављена стара историја народна.“ Али одмах за тим, у напомени, Г. Богишић вели: „У осталом бише једном и Мађари бој на томе кобноме пољу (1448 г.)“, те тиме допушта и могућност некога сећања народног на истински догађај.

То допуштање желимо претворити у тврђење: народ је одиста певао мислећи баш на ту погибију 1448. године.

У поменутој се песми (бр. 25) пева, како Јанку допаде под шатор „јунак рањен“ носећи му „тужне гласе“ о погибији:

Још не бјеше рањен јунак ове р'јечи изговорио,
Небог рањен јунак,

Око себе угледао често јата клет'јех Турци; —
На прешу ти стануо слузи својој говорити,
Угрин (Јанко) добар јунак:

„Узми, слуго, моја слуго, ту Јанкову добру типницу,
„Тере стани по путу дробну спендзу просипати,
„Моју дробну спендзу,

„Еда ти се клети Турци спендзици облакоме,
„Докле бисмо ми, слуго, наше главе сахранили
„Моја вјерна слуго!“

Пак се бјеше усадио добру коњу (у) сед'ошце,
Тамо бјеше, низ Косово, брже од вјетра одјездио,
Витез добар јунак.

И Јанко се тиме спасава.

Тумачећи реч „спендза,“ вели Богишић да она значи новци, благо, јестиво, „али се у простом разговору нигда не чује у том смислу, него значи трошак“.

Г. Чед. Мијатовић у „Деспоту Ђурђу Бранковићу“ књ. II стр. 129—130. прича, поглавито по Јанковом писму, ову епизоду из Јанкова бежања с Косова:

„По угарским изворима, он је се — видећи да је битка изгубљена уклонио са Косова само с неколицином својих највернијих пријатеља. Целу ону ноћ — између 18 и 19 окт. — јахали су онако у гомили. Али њих је било одвећ мало, да би се од непријатељских чета, које на далеко облетаху, бранити могли, а сувише много, да би се провући могли, да их Турци не опазе. Смисле да је најбоље,

да се растану, па да сваки за себе гледа како ће се дохватити угарскога земљишта. Други дан је јахао Хуњадија сам на уморноме коњу своме. Ваљало му је ударити врлетима, не би ли сигурније прошао. Истога дана мораде оставити коња свога, који се услед ванредних напрезања последњих дана истрошио... Хуњадија је наставио пут пешице. Из шуме једне, поред које пролажаше, испаде чета Турака. Два Турчина полетеше на њ. Дохватише га и прогласише робом својим. Дружина им отиде даље, а њих двојица остадоше, да деле што се у роба нашло. Све лепо делише и поделише, док дођоше до златног крстића, који је Хуњадија о врату испод кошуље носио. Ту нешто запеше. Реч по реч, све жешће од жешће, док се као прави пеливани не дохватише у коштац. Хуњадији севну једна мисао кроз главу. У тренутку трже сабљу једноме од оне двојице, удари једнога од њих жестоко, који паде доле, што кад други виде, утече у шуму. И Хуњадије нестаде негде у планини."

Држимо да је у истоветности онога што песма пева и овога што историја казује најлепша потврда, да је народ опевао и Јанкову погибију на Косову. То, у осталом, није ни чудо, јер је Јанко идентификован с осталим јунацима српским.

Чак је и завршетак Јанкова бежања — његово тамновање у Ђурђа, — нашло одјека у народној песми. У истој збирци песма под бр. 10 пева „Кад је Ђурађ деспот ставио Јанка војеводу у тамницу". Сам почетак гласи:

Рањен Јанко допаде са Косова равна поља,
Он ти јунак допаде на ону страну Смедерева,
И он стражу кликује па мирим од Смедерева.
Да би њега привезли на ону страну Смедерева.

5.

У III књ. Вукових народних песама налазе се под бројевима 11, 12, 13 и 14, песме које су у међусобној вези као варијанти једнога певања.

Прва је песма „Цар Сулеман и Саво патријар“, у којој се пева како цар пита Ћуприлић-везира на који би се начин земља истурчила. Везир га саветује да на турчење приволи „старца Сава влашког патријара“ у Јерусалиму. Цар пише Саву о томе, а Саво му тражи:

„Ходи дођи ка Јерусалиму,
„Те ти клањај за неђељу дана,
„Да ти падне ватра из небеса,
„И потече вода из камена;
„Тад' ћу ти се, царе, потурчити,
„И сву ћу ти земљу потурчити“.

Цар одлази с војском тамо и чини све то, али заман. Тада се Саво са својима моли Богу и Бог чини та чуда, те се цар од страха хтеде покрстити, али га одврати везир, а цар даје цркви годишње „три товара воска и тамњана“.

Друга је песма „Турски цар и Нико патријар“. Опет цар зове писмом патријара да се потурчи, а патријар му тражи да се моли Мухамеду:

„Нек устави на истоку сунце,
„И бијели мјесец на западу
„Нека игра за неђељу дана;
„Нек пресуши воде шедрване,
„И устави Шарац-воду ладну,
„Која тече кроз Стамбола града;
„Нек се дигну четири планине:
„Камендара над Стамболом градом,
„Буковица и Ораховица,
„И Кестена висока планина,
„Нека пођу на Стамбола града“.

Сад се у главном понављају сцене из раније песме, па се онако и свршује. Вреди поменути, да се све то догађа у Цариграду — ближе нама, и да отада и патријарах седи у Цариграду.

Трећа је песма „Саво и турски цар“, а забележена је из Црне Горе. Позорница је догађаја још ближе одређена: ради се о потурчивању „цркве Филиндара“ у „Светој Гори“, где управља „калуђер Саво“...

„Има црква добра чувадара,
„По имену калуђера Сава,
„Који јаше коња дебелога,
„Око њега триста калуђерах,
„Сваки носи свијетло оружје.
„А да цркву од Тураках бране.
„А јеси ли стимава', везиру,
„Какова је Светогорска црква?
„Сја јој куба међу градовима,
„Ка' даница међу звијездама;
„А на кубу златни барјак сјаше,
„А под барјак црни змају спаше,
„К Стамболу је главу обрнуо,
„Те он живе Турке прождираше“.

Цар долази тамо с војском, а Саво му тражи нек се моли Богу:

„Да заигра на истоку сунце,
„Да се двије састану планине,
„Цин-планина и Анадолија;
„И да проврe вода из камена,
„А да проврe испод манастира“.

Опет се понављају сличне сцене из ранијих песама.[1]) Турци страховито страдају, а цар, једва спасен, пише прилог цркви:

[1]) Овде се вели:

Таде вика калуђере Саво:
„Стани мало, царе Стамболија!

Да га даје цркви на годину
О честиту дану Митровоме:
По сто оках воска топљенога.

Четврта је, боље позната, песма „Свети Саво и Хасан-паша". Сад је већ позорница догађаја са свим на своме месту. Догађај се врши у Миљешевци цркви, насиље чини Хасан-паша са Туретом Дилавером, а старешина је у цркви проигуман Васо. Турци не траже турчења, већ уништење Светога Саве. У томе зло пролазе, и Бог са Светитељем спасава праведне а казни Турке.

У Петрановића зборнику (1867.) налази се под бр. 45. и пети варијанат који је по својој садржини најближи првом и другом. Ту патријар одговара цару:

„Ти покупи оце и дервише,
„Помоли се Богу јединоме,
„Да ти стане на истоку сунце,
„Да ти пође и гора и трава,
„Да пресуши Јордан вода света,
„Послаћу ти данке и хараче".

Даљи је ток догађаја у главном као и у осталих песама.

Занимљиво је проматрати како се на основу неког старог мотива препевањем лагано вршило націоналисање такога догађаја. Четврта песма у Вука

„Е ћу се ја Богу помолити".
Па окупи триста калуђерах
И пет стотин' лудијех ђаковах;
Поскидаше капе камилајке,
И просуше до паса вијенце...

За ово последње пита Вук: да нису бројанице? — Напомињем да ваља уочити везу стихова:

Поскидаше капе камилајке,
И просуше до паса вијенце.

— „Свети Саво и Хасан-паша“ — већ доводи на историске прилике из којих је дошло спаљење Светога Саве на Врачару. Али по досад познатим зборницима као да нема ближег сећања на тај догађај? О томе желимо мало више рећи.

Страховити шеснаести век завршио се у српској историји знамењем достојним за обележје свих недела која је пред историјом на се примио. Спаљивање Светога Саве на Врачару 27. априла 1594. године било је знак да је побеђено Српство имало само још кратак рок за прекрет судбине: бити или не бити.

Али је тај век, супротно политичком стању народном, плодан век за литерарног историчара српског. Народ је, остављен сам себи, сад најбоље могао осетити сву тежину и горчину судбине која му је била суђена. А то је осећање донело те је он данас историју стварао а сутра је опéвао. Тиме се тумачи обиље народног певања у XVI и XVII веку.

Литерарно-историско испитивање народне српске поезије мало је досад довело у везу та два посла народна, ратовање и певање, мало је успело да песмама, за које се слути да имају реалну подлогу у историском догађају каквом, нађе извор постанка у познатим сукобима и приликама. Међу тим се, пошавши са друге стране, опет долази до питања једног на које је такође тешко дати одговора. Има, на име, познатих и крупних догађаја које је народ и разумео и осетио па ипак данас у збирци народне певаније немамо о њима сачуваногa народног суда и мишљења. Сама страховита врачарска катастрофа нема видног обележја. У песми „Свети Сава и Хасан-паша“ пева се турско насртање на српске манастире, на Милешево пои-

менце —; види се, чему је сведок и историја, шта је светитељски ћивот милешевски био Српству и колико су Турци од њега зазирали; налази се траг реминисценција на догађај на пољу врачарском — али је све то недовољно да нам тумачи оно што је српска душа морала осетити при крају XVI века. Можда других песама није ни било? Као што уметничка драмска поезија не ствара трагедије о Христу, тако можда ни епска поезија српског народа није опевала спалиште свога народног светитеља и просветитеља? А — можда је тих песама било, али оне остадоше незабележене руком најбољега скупљача, руком Вуковом, а после их мину и друга срећа и оне одоше са старим патријархалним животом српским... Вероватно на самом увиру своме забележена је једна таква песма.

Једна од трију народних песама, која нам је ове (1898) године у мају послана из Дубице, зове се — према имену које јој је непознати скупљач записао — „Млада Митровица“. Садржина је ове песме јасно и отворено причање о спаљењу Св. Саве. То је причање посредно, али је оно главно, управо све, у песми. По песничкој лепоти својој песма је нижа од оних које су главни представник наше народне поезије, али је, с неких особина својих, вероватно од најбољих које се у новије време штампају. Она је у своје доба морала бити друкчија, али је данас као кита цвећа једном расутог па изнова скупљаног: само неки цветићи сведоче о вредности некадашње ките.

Песма гласи:

Млада Митровица.

Боже мили чуда великога!
Шта се чује с Миљешевке цркве

Други данак по Вознесенију,
Те протужи у горици вила,
И процвиље мало и велико,
И проплака душа христијанска:
Ил' јагњци блеје за овцама?
Или ричу телад за кравама?
Ил' је мајка изгубила сина?
Или чедо плаче за матером? —
Нити јагњад блеје за овцама,
Нити ричу телад за кравама,
Нит' је мајка изгубила сина,
Нити чедо плаче за матером,
Већ протужи у горици вила,
И процвиље мало и велико,
И проплака душа христијанска,
Слушајући јаде нејадане,
Гледајући жалост нежаљену.
Причекује Митровица млада
Свог ђевера Војиновић-Вука
Други данак по Вознесенију,
Па га пита сиња кукавица:
„Шта учини, да од Бога нађеш!
„Мој ђевере, Војиновић-Вуче,
„Шта учини, чему ли се надаш,
„Кад те ниђе јади не скобише?“
„Шта учини, да од Бога нађеш!
„Мој ђевере, Војиновић-Вуче,
„Шта учини, чему ли се надаш,
„Кад те нигђе јади не скобише?“
Сузе лије Војиновић-Вуче,
Сузу лије сузом одговара:
„Ој, Бога ми, мила снахо моја,
„Нема смрти без суђена дана!
„Већ што очи моје сагледаше,
„Сагледаше а не искапаше:
„Ахмед-паша, да га Бог убије,
„И са њиме Јашар од Полимља,
„Два душмана и до два крвника,
„С војском паше око Миљешевке,
„Калуђере свете погубише,
„Што не паде испред свете цркве,

„То везаше узо наопако,
„Милешевку цркву запалише,
„Светитеља Саву поробише,
„То гледаше обје очи моје,
„Све виђеше ал' не искапаше!
„Куд год дођу сиротиња цвили,
„Кроз крв свуда свеца пронесоше,
„Тако траја до тринаест дана,
„До белога града Биограда.
„Док се модар пламен запођеде,
„У пламену Светитељу Саво,
„То виђеше обје очи моје,
„Све виђеше ал' не искапаше!
„Рајска душа Светитеља Саве
„Рајска душа пред Господом била,
„А Бог пушта на Турке морију,
„Те помори мало и велико.
„То не била од Бога морија;
„Већ устала земља Скендерија,
„Све добеже у гору зелену,
„Те замеће крајину с Турцима,
„Не би л' Божјег свеца покајало.
„Ту се тешка отвори крајина,
„И ту оста Митар четеција,
„Братац мени а господар теби.
„Ја ти јоште остах у животу,
„И ја сам ти тешких рана доп'о,
„Ни болети камо л' преболети!"
То изусти Војиновић-Вуче,
То изусти а душу испусти.

Осем самог догађаја спаљења биће у овој песми још нешто историског сећања. Она говори о бурном времену и вели:

Кроз крв свуда свеца пронесоше. —

Као што је познато, ти дани бејаху доба крвавог ратовања између читавог савеза народâ с једне и Турака са друге стране. Поред чета хај-

дучких, за које и ова песма даје довољно простора, бејаше без мало хришћански устанак у Турској. Народни историци деспот Бранковић и Рајић наводе појединости тога покрета. А Чед. Мијатовић вели у Годишњици I, стр. 81—82: „Међу Србима у Дукађину и Албанији било је велико врење. У самој ствари, данас знамо из занимљивих писама папиног нунција у Млецима Грацијана, да се управ за ту 1595-ту годину спремао велики народни устанак у северној Албанији, Епиру и Тесалији, у исто време у Скадру и Охриду.“ Овоме би са свим одговарало у овој песми:

Већ устала земља Скендерија —

Ако ова песма и није сјајно огледало онога шта је и како је народ певао о томе страховитом догађају — а да је у своје доба сачувана вероватно да би била и то — ипак је сведочанство да је тих песама било. У томе и јесте значај овог њеног саопштења.

6.

Вукова (II бр. 25.) песма „Ропство Јанковића Стојана“ има у Богишића (бр. 94) интересну паралелу у песми „Алија припијевањем опет задоби препрошену дјевојку.“

То је она песма у којој Јанковић Стојан, избегавши од ропства у Цариграду, стиже своме дому баш кад му се љуба преудаје, па, седнувши између сватова, запева:

„Вила гњиздо тица ластавица,
„Вила га је за девет година,
„А јутрос га поче да развија;
„Долети јој сив зелен соколе

„Од столице цара честитога,
„Па јој не да гњиздо да развија.“

Стојанова љуба по том позна свога господара, и весеље се окреће на Стојанову сестру која полази за несуђенога заручника Стојанове љубе. Мајка Стојанова од ненадне радости умире.

У другој песми јунак Алија јадикује (тиме се она и почиње):

„Годинице, нехорице моја!
Врло ти ми у нехору дође,
Ах, и мени и коњицу мому:
Мени драгу моју припросише,
А коњицу ливада не роди,
Мени побро припроси дјевојку,
Још ме побро зове у сватове
За дјевера уз дјевојку младу.
Ако пођох, мени је срамота,
То л' не пођох, мени је грехота;
А све што сам у чети добио,
И што ми је од баба остало,
Све сам јунак за свилу харчио,
И за свилу и за сухо злато.
Свилу јој сам на оке мјерио
А сухо сам на литрице злато,
Што сам драгу мому односио,
А садар је мени уграбише!“

Кад је све то сазнала његова мајка, она га саветује шта му ваља чинити, и он је слуша —

И отиде побру у сватове
За ђевера уз младу дјевојку.
Кад су били горицом зеленом,
На догледу од својега двора,
Молио се Алија дијете,
Молио се сватској старјешини:
„Је ли тест'јер, сватска старјешино?
Је ли тест'јер, да ја попијевам?“
Говори му сватска старјешина:

„Попијевај, Алија ђевере,
Попијевај, колико ти драго;
Али немој поп'јевати лудо.“
Кад то чуо Алија ђевере,
Тер он узме поп'јевати јунак,
Припијева вјереницу своју,
И остале све своје невоље.

Младожења му, чувши то и уверивши се у истинитост тога, „дарова дјевојку“:

И још му је јунак говорио:
„Врни коња пут твојега двора.“
И он њему стаде за ђевера.
Кад дођоше Алији на дворе,
Кад виђела Алијина мајка,
Велико су весеље чинили,
У својему двору бијелому.

Сличност није у начину казивања већ је истоветност у мотивима ових двеју песама. Сам пак мотив, као што се зна, опева и велико-руска народна песма. Нема сумње да је том заједничком мотиву извор на трећој страни.

Што се тиче ових двеју српских песама, „Ропство Јанковића Стојана“ стоји по поетској лепоти куд и камо више ове песме о Алији. У њој је и поетски мотив згодно везан за историски факат, робовање Јанковића Стојана. Изгледа да се у одомаћивању омиљеног мотива морало проћи кроз ову песму па тек добити млађу и савршенију у којој је поменом народних јунака Јанковића и Смиљанића све добило чисто национално обележје.

Сам пак почетак песме о Алији певао се у Вуково доба као засебна песмица. Њу је Вук узео у I књ. (бр. 504.) под именом „Најлошија година.“

Она цела гласи:

Годинице, лоша ти ми дође!
А и мени, а и коњу моме:
Моме коњу не роди ливада,
А мени се препроси дјевојка.

7.

За стари град Котор везано је народно певање о јуначком пребацивању буздована преко цркве. То је популарна народна песма „Милош у Латинима“, где се Милош Обилић клади са господом латинском да ће претурити њихову цркву Димитрију, што и учини али допаде тамнице из које га спасава Лазар. Уз ту песму Вук додаје напомену: „У Котору се приповиједа, да се то ондје догодило, и још се показује једна кућа, за коју се говори, да је на ономе мјесту, гдје су били банови двори“ (Вук II, 214).

У Богишићеву зборнику под бр. 76. налазимо песму „Како Иван Војиновић доби оклад у Котору“. Ту се Иван опкладио с „провидуром которскијем“ у триста дуката и пола Котора, да ће цркву пребацити буздованом од три оке, а црква је висока „аршинова седамдесет“. Опкладивши се, пише Иван своме „дунду“ Ивану Црнојевићу у Црној Гори и пита га: хоће ли чинити по опклади. Добивши одобрење, он пребацује цркву:

Али му је дјетету прискочила лоша срећа;
Добро бјеше дијете уметнуло б'јелу цркву,
С ону банду удари малога властеличића,
Како га је лагахно и рђаво ударио,
Очи су му скочиле на јуначку црну земљу.
Али му је дјетету прискочила лоша срећа,
Ер га... фатише у Котору бијелому,
И њега су ставили у которске у тамнице;
Пак је књигу написо ка лијепој Црној Гори:

„Оклад ти сам добио у Котору бијелому,
Ер сам цркву приметнуо од три оке буздоханом,
Ал' ти ми је дјетету лохша срећа прискочила...“

Ту је песма прекинута и остала недовршена,

Кад се оне две песме пореде, уочиће се, да да је она месна прича, која је сачувана у одломку о Ивану Војиновићу, постала предмет певања свега народа. У том је раширивању њенога значаја на место локалнога јунака дошао опште-народни јунак Милош Обилић. Песма је препевана, окићена, мотивисан је поступак јунаков, а цело је певање задахнуто сећањем на стару прошлост и славу народну.

8.

У I књ. под бр. 727. штампао је Вук песму „Заручница Ерцега Стјепана“, где се пева како је Степана преварила заручница, не хотећи поћи за њ. Она говори својој мајци:

„Не ћу, мајко, за Ерцега поћи,
„Тако мени Бога великога!
„Волим ти се обесити, мајко,
„Баш пред двором о авлијнски врати;
„Већ ме чу ли, моја стара мајко!
„Кад ти чујеш бубње и свирале,
„Метни мене на лака носила,
„Накити ме смиљем и босиљем,
„А покриј ме тананим покровом,
„Изнеси ме пред двор на сунашце,
„Па кад Ерцег са сватови дође,
„А ти кукај мени чело главе:
„„О Ерцеже, зете несуђени!
„„Што с' толике свате потрудио
„„И толике коње поморио,
„„Кад је Мара још синоћ умрла,
„„До зоре се мртва належала.““

Тако се све и уради, али Степан куша девојку: сипа јој у недра жеравицу, пушта јој гују у недра, и — „потрља јој брадом по образу“. Кад ништа не поможе, Степан се враћа са сватовима натраг, а девојка скочи весела и прича мајци да је све лако поднела, али

„Кад потрља брадом по образу,
„Мало ти се, мајко, не насмеја,
„Мало ти ме не уједе змија.“ —

У збирци женских песама (VI књ.) налази се под бр. 133. песма „Бевојачке муке“, у којој се пева исти предмет. Девојка Мара неће да пође за „ђувегију Јову“, па се направи мртва. Заручник је куша: просипље јој више главе бурме, меће јој руке у недра, ложи јој ватру на недрима, пушта јој гују у недарца. Спасена девојка прича мајци:

„Не би мука бурме по очима,
„Не би мука жива жеравица,
„Нити мука шаровита гуја,
„Но су муке руке у њедарца. “ —

Даљи се траг ових варијаната обилато налази у опевању начина, како Турци муче заробљеника — хајдука, за шта је најлепши пример у „Малом Радоици“. Из посебних песама, у којима се певају „муке девојачке“, позајмљен је тај мотив за велике песме јуначке као посебан украс, арабеска.

9.

Позната је лепа елегична песма у Вука II. бр. 91 „Смрт Јова Деспотовића“, где је уз прекрасну поезију сачуван јасан спомен неколиких историских лица, па је и колорит целе песме на основи историски верној. Варијанат се те песме налази у Вука

I бр. 752 „Јела Кружићева и мати јој“. Садржина је потпуно иста — измењена тек у толико у колико је то морало бити према другим лицима, а поглавито с тога што је Деспотовића Јова заменила Кружићева Јела. — Ово је, у маломе, потпуна слика, како се у препевању садржина поетска чува а имена олако мењају.

10.

„Љуба хајдук-Вукосава“ (Вук III бр. 49) налази се, по предмету, и у Богишића бр. 98 „Рашковић Божо и сестра му“ и бр. 99. „У главноме о истому предмету, али је много преиначена“.

У првој је песми познати мотив како љуба, начинивши се везиром, спасава, на ритерски начин, свога друга, хајдука Вукосава. Тај је начин спасавања употребљен и у другим двема песмама, само је у њима сестра место љубе.

Где поетску лепоту и савршеност ваља тражити — није потребно ни рећи. Али је тај начин преваре, коју врши женско, у другим неким песмама употребљен и у друкчијим ситуацијама. Такве су песме у Вука I под бројевима 646, 747 и 748. У њима се пева, како девојка, прерушена, иде у заседу где је очекује бан (у једној је Сибињанин Јанко), разговара са њим и преваривши га води га по својој вољи, па му се тек најпосле казује.

11.

Г. М. Ђ. Милићевић у својим успоменама (Годишњица XIV) вели, сећајући се народних песама за свога детињства:

„И сад ми је жао једне песме, која ми је нагонила сузе на очи кад год је он (брат) пева, што је нисам целу тачно упамтио.

„Та се песма почињала овако:

Кад су Турци Будим похарали,
И краљеве дворе поробили,
И два чеда краљу заробили:
Једно Иву а друго Марицу.

„После неколико стихова, које сам поборавио, долазе ови:

Раздвојише (Турци) и мило и драго,
Раздвојише и старо и младо.
Одвојише овце од јагњади,
Одвојише краве од телади,
Старе мајке од деце нејаке:
Овце блеје — тугу зададоше,
Краве ричу — до Бога се чује,
Деца пиште као гује љуте.

„Даље та песма прича како су Иван и Марица у ропству одрасли, и како су, након доста времена, побегли из Турака, и дошли у Будим родитељима који их нису могли познати.“

Милићевић и ову песму ставља у ред оних које је тада слушао а у Вука их нема.

Те песме, с тако лепом садржином, нема, колико нам је познато, ни у другим збиркама где су уношене песме какве су сада нађене у народу.

Међу тим та песма, која се тако знала и певала за прве половине овога века, знала се и много раније, у прошлим вековима. У збирци Богишића налази се под бројем 93. песма „Иво и Јелица и мати им будимска краљица.“ То је та песма коју зна по сећању Милићевић. У њој се пева, како су Турци, поробивши Будим и погубивши краља, заробили двоје деце краљеве —

Синка Ива и кћерцу Јелицу,
Ивана су цару даровали,
А Јелицу царици госпођи.
За т'јем мало постојало бр'јеме,
Мало бр'јеме девет годин' дана,
Не виђе се братац ни сестрица.

Тада брат пише сестри да се на смрт поболео и зове је на виђење. Јелица измоли у царице слободу да походи брата, који је, саставши се са њом, жив и здрав светује:

Ти ми кради благо у царице,
Ја ћу добре коње из ахара,
Да бјегнемо од града до града,
Док нађемо пуста Будим града,
И у њему нашу стару мајку.

Тако и учине, и стижу у Будим, затекавши своју мајку, која, мислећи о својој изгубљеној деци, говори сунцу:

Сјај ми боље жарко сунце моје!
Огриј мене Јелу и Ивана.

Она, не познавши своје деце, пита „двоја робља млада", одакле су и да ли знају за Јелу и Ивана. Они јој се не казују, већ је моле за преноћиште за здравље њене деце.

Кадара је на вечери било,
Наслања се Јеле на Ивана.
Говори им краљица госпођа:
„У Богу вам, двоја робје млада!
Али сте ми братац и сестрица?
Али сте ми ђевер и невјеста?"
Али Јеле одговара мајци:
„Ми ти н'јесмо братац ни сестрица.
„Него јесмо ђевер и невјеста."
Тада мајка одговара Јели:
„Наслони се, нево, на дјевера,
„Неће моја Јеле на Ивана."

Тада се Јела казује мајци која умире „од весеља Јеле и Ивана“.

У збирку Богишића узете су само оне песме које су записане, већином у Приморју, с краја XVII и у XVIII веку. Према томе је песма, које се сећа Милићевић, у доба записивања прошлога и претпрошлога века била у Приморју таква каква се налази у збирци Богишића, али је у српским крајевима источно од Приморја она била, из познатих разлога, лепша — онаква какву показују стихови којих се сећа Милићевић. У њима још место Јелице долази Марица.

Ова паралела сведочи још и како су поједине лепе песме народне збиља биле својина свега српскога народа. Ту у исти мах имамо слику чудноватог заборављања једне лепе народне песме у јеку њене савршености. Колико ли је још таких песама пропало?![1])

* * *

Стварање варијаната, у којима се садржина чува и памти али се имена измењују, јесте поглавита појава у динамици народног певања. Таквим је варијантима народна поезија најбогатија.

Садржина је у песми популарна, или импонује поетским склапањем које је у њу уложено, и она се памти, не неокрњена али у основи, и више од тога, сачувана.

Личности се мењају по правилу, да чувенија и значајнија имена побеђују и потискују провинци-

---

[1]) Још се једном, пре петнаест година, чула ова песма и то у Ужицу, али у са свим исквареном облику. В. Годишњицу VII. стр. 351.

јалне јунаке, као што се имена оних туђина, који се усвоје, националишу. Догађаји се, поред онога да све у природи подлежи промени, мењају још само толико колико је певачу потребно, да би му могли примити друга имена.

IV.

1.

Почетак народне песме „Смрт Сењанина Ива“:

...Ђе се ведро небо проломило,
Сјајан мјесец пао па земљицу
...Ђе звијезде крају прибегнуле,
А Даница крвава ижљегла —

налази се заједно с тумачењем сна и у песми Богишића „Војвода Јанко по сну дјевојчину прориче падење Будима у турске руке и смрт краља Владислава“:

Ђе но ти се бјеше ведро небо над Будимом преломило,
А дробне ти зв'језде падаху под полаче од Будима,
Те лијепе зв'језде,
И ђе ти бјеше јасан мјесец потамнио!

Тај се мотив налази и у песми исте збирке „Кад је погинуо кнез Лазар и Милош Обилић на Косову“, где царица Милица прича:

„Ово ми се ноћаске трудан санак изаснио,
Дје ми зв'језде падаху с небеса на црну земљу,
Дје ми бјеше на небу јасан мјесец потамнио,
И дје се је ведро небо на четворе распукнуло!“

Тај сан тумачи Милош Обилић на познати начин.

Петрановића песма „Сан царице Милице“ почиње се опет сном:

Ђе се ведро небо проломило,
Жарко сунце у траву пануло,
— — — — — — — — — — —
Сјајан месец у море пануо,
Све звијезде крају прибјегнуле,
Све Косово тама притиснула —

Овај је мотив и иначе врло чест у нашим народним песмама.

2.

Мотиви лепе „Косовке дјевојке“:

„Моли Бога, моја душо драга,
„Да ти с' здраво из табора вратим,
„Тебе, душо, добра срећа нађе,
„Узећу те за верну љубовцу“ —

употребљени су у песми Богишића бр. 21. у сцени где Јанко, бан Михаило и Секула дарују девојку, говорећи јој:

„Моли Бога, дивојко, да се из Косова заврнемо,
Ер ћемо те ми, дивојко, друз'јем даром даровати,
Млада и гиздива.

У истој збирци под бр. 8. говори деспот Стеван Лазаревић девојци Сибињци:

„Немој ми ти, дјевојко, ни плакати ни јадити,
Млада Сибинкињо,
Пођ' ми моли, дјевојко, за здравље Бога великога,
Да се здраво ја вратим из Косова равна поља,
Лазаровић јунак,
Ер ћу тебе ја узети за моју драгу љуби.“

3.

У песми „Болани Дојчин“ (Вук II, бр. 78.) долази и овака сцена:

Сједе Јела брату више главе,
Рони сузе низ бијело лице,
Те је брату лице покапала;
Тад се јадан Дојчин разабрао,
Па бесједи болани Дојчине:
„Двори моји, огњем сагорели!
„А када ми брже прокапасте?
„Да ми није умријети с миром.“

Тај се мотив налази и у Петрановића песми „Змај Огњени Вуче и цар из Стамбола“, где над болесним Гргуром бди љуба му Анђелија:

Објема се рукам' поднумила,
На бешику наслонила главу,
А погледа господара свога,
Сузе проли низ бијело лице,
Суза паде на господско лице,
Господару слијепац — Гргуру,
Топла суза њега опржила
И њега је одмах пробудила,
Проговара слијепац Гргуре:
„Моја танка и висока куло!
„На скоро сам тебе покривао,
„Када си ми прије прокиснула?“

И у варијанту се те песме, који долази одмах за њом, налази овај мотив, те се њиме песма управо и почиње.

4.

У песми о угарској погибији на Косову (Богишић бр. 32.) краљица пита „црна врана,“ шта је на Косову, и он јој, одговарајући, прича погибију. То бива у почетку друге половине песмине

као и у познатој песми „Цар Лазар и Царица Милица“ која је и основа оној првој.

5.

У класичкој песми Вишњићевој „Почетак буне против дахија“ говори се из књига инцијела:

„Тад је српско погинуло царство,
„Ми смо онда царство задобили,
„И два влашка цара погубили:
„Константина насред Цариграда
„Украј Шарца украј воде ладне,
„И Лазара на пољу Косову;
„Милош уби за Лазу Мурата,
„Ал' га добро Милош не дотуче
„Већ све Мурат у животу бјеше,
„Док ми српско царство освојисмо,
„Онда себи везире дозива:“ — — —

У Петровића песми (бр. 37.) „Смрт Бановића Секуле“, одмах у почетку, Мурат пише Сибињанин-Јанку:

„Ми смо Турци царство задобили,
„Два смо цара вама погубили,
„Константина на сред Цариграда
„А Лазара у пољу Косову;
„Милош уби за Лазу Мурата,
„Још нам Мурат бјеше у животу,
„Кад је нама царе бесједио,
„Да ми силу вашу пократимо.“ —

6.

Оно јединствено описивање поласка кнежеве коњице из Крушевца на Косово и њенога заповедника Бошка Југовића свршује се како:

Од крстова златне ките висе,
Те куцкају Бошка по плећима. —

У песми „Новак и Радивоје продају Груицу“ (Вук III, бр. 2.) Џафербеговица облачи Грујицу, па му ставља на главу калпак и челенке:

Један калпак, девет челенака,
И десето крило оковано,
А из њега до три пера златна,
Што куцају Груја по плећима. —

7.

У песми „Саво и Турски цар“ (Вук III, бр. 13.) описује се Хилендар, па се за барјак на његову кубету вели:

„А на кубу златни барјак сјаше,
„А под барјак црни змају спаше,
„К Стамболу је главу обрнуо,
„Те он живе Турке прождирâше.“

У А. Качића песми о Ђурђу Кастриотићу овако се описује змај:

Крила су му Епир покривала,
К Цариграду глава допирала,
Која живе Турке прождираше.

8.

У бугарштици коју је још Хекторовић записао, „Војводе Радосав Сиверињски и Влатко Удински“ (Богишића бр. 49), војвода Радосав, опраштајући се са градом својим, вели:

„Не знам веће виђу ли те, не знам веће видиш ли ме!“

У поменутој већ песми Качићевој о Ђурђу Кастриотићу, мали Ђурађ, опраштајући се с мајком, вели:

„Остај с Богом мила мајко моја,
„Видиш ли ме; видим ли те веће...“

* * *

У народној је српској поезији велики број таких примера позајмица и прелазака из песме у песму појединих мотива, описа и фигура. Није тешко погодити да ће у позајмицу ући мотиви који су одвојили поетском страном својом, који су исказани бираним речима и не на дугачко развијени. У примерима који су овде наведени јасно је, да су мотиви под бр. 2. старији у „Косовци дјевојци“ и да су из ње прешли у оне песме у којима се пева угарска погибија. Тако је исто Болани Дојчин старији од „слијепац-Гргура“, док се за први мотив о сну и тумачењу сна, који је свуда развијен, може претпоставити да је којој песми могао доћи и непосредно са стране.

Као што се из наведених примера види, појединим народним мотивима и изразима служили су се и најбољи певачи народни, кад су стварали. Зато је са свим умесно што је још 1867. године рекао Ст. Новаковић у предговору ка зборнику Петрановићеву: „Као год што се у књижевности не изгуби ниједно важно дјело и ниједна важна мисао, тако се и у народним умотворинама (опет својим начином чувања) чувају и не губе лако сви главни добици радње на томе пољу.“ Јер је несумњиво да се Качић послужио народним описом; да је Тешан Подруговић, коме се приписује онако лепо развијен први део у песми „Цар Лазар и царица Милица“, тако исто употребио на свом месту ранију тековину народну из песама хајдучких, као што је старац Милија и својим додавањем и прибирањем на-

родне поетске тековине онолико развио песму о женидби Максима Црнојевића. Сви су ти људи имали дара за стварање и они су стварали; али су умели и запазити шта се од већ готовога може одабрати и као накит употребити. Петрановићев зборник није поуздан за овака поређења, те с тога не можемо о Вишњићу с толико поузданости рећи. Али се претпоставити може, да ни њему није било зазорно чинити употребу од заједничкога блага на општу корист.

По самој природи ствари позајмице се обично чине из бољих песама за рђавије, али народном певачу није зазорно и из слабе песме узети оно што је ваљало и унети у разрађивање друге боље песме. Таком позајмицом песма ипак не расте много, и кад је певачу стало само до тога да му песма буде што дужа, он се онда служи простијим начином где слободно господари, на име претераним епским понављањем. Зато се, гледајући на дужину песама, тешко може одредити којим редом бивају позајмице; из дужих за краће или обрнуто.

V.

У динамици народног певања, мењању песама и стварању варијаната, мења се и естетичка и етичка страна њихова. Естетичке се измене лакше дају уочити и њихова је појава, тако рећи, спољне природе. Етичка мéна бива неосетније, и док је прва у више прилика дошла као намерно тражена, дотле се она јавља као резултат прилика и природе оних који песме препéвају и који их примају.

Да ли се са стварањем варијаната подиже естетичка вредност самих песама? Да ли то бива и у етичком погледу?

Улепшавање бива тек онда кад песма изиђе из уста — боље: душе — даровита певача који је опазио да се у песми има шта изменити у прилог њеној лепоти. Такви су певачи чистилишта: у њих су прибрани делови поетског оруђа које је у народу расуто. И они су деца свога времена, али су у исти мах и представници, израз његов. На тај су начин усавршене најбоље и најлепше народне песме наше. Вукова је збирка класична: прво с тога, што је оно херојско доба имало и најбоље певаче, а друго с тога, што их је Вук знао и умео наћи. За то је најбољи доказ Вуково тражење: *од кога* да узме песму о Бановићу Страхињи, јер је знао да се она, *с више тачке посматрана*, различито пева.

Вукових певача није било даље, али није било ни Вука. Зато је сваки варијанат, који је у другој којој збирци, слабији од варијаната Вукових, чак и онда кад би по свему требао да буде бољи. Примера ради помињемо, како Вук сâм није био задовољан песмом у својој II књизи „Женидба Влашића Радула.“ Уз ту песму вели Вук: „У Црној се Гори ова женидба и пјева и приповиједа много пространије, и врло ми је жао, што нијесам могао добити читаве пјесме по реду“. То је пространије певање нашло места у зборнику Петрановићеву, али је оно ипак у свему слабије од Вукове песме.

Што се тиче дужине, ту ма да има и обрнутих случајева — продужавање и непрестано развијање саме песме, у смислу њеног увеличавања, чини те певање губи ефекат а целина складност. —

Познато је, колико се бугарским песмама замера, кад се води говор о етичкој страни њиховој. Ту се већ поједини певачи тешко могу сами одвојити од општих погледа своје околине. Што пак српског певача, ма и слабијега, чува да у том погледу не пада у грешку јесте етичка узвишеност његове средине у којој се и његова природа кристалисала. У препевању, пак, песама и стварању варијаната — ако то потиче из популарности самога предмета — етичка се страна усавршава и песма се оплемењава. Доказ је у косовским песмама и у већ помињатим песмама о смрти краља Вукашина.

Анд. Гавриловић.

ИЗ СРБИЈАНКЕ

СИМЕ МИЛУТИНОВИЋА САРАЈЛИЈЕ

БЛАГОРАЗУМИЈА СИЛА

Скопљак-пашо! Куда ти[1] е вјера
Коју даде[2] српском' господару,
Карабегу[3], тобом умољану
Испод Шапца[4] виш' Добраве р'јеке,
По[5] крвавом' мишарскоме боју,
И по[6] вашем' дочамљењу крајњем',
Да вас пусти недарнуте[7] дома,
И[8] људскијем да вас гледне оком;...
А ето му града шабачкога?
„Ми[9] одавле излазећи сада
Бог ти[10] јемац, већ' никада на те
Ни[11] поумит', камо л' дићи руку!
Тек'[12] смо криви што смо домамљени
Преваравцам[13], Бегом и Мусагом,
Које[14] но сте већ' скинули с' врата".
Реч си[15] паче хитленостју здрж'о,
С'[16] тридест хиљад' Херцеговца сама
Напанувши[17] синка Обреновог';
Зар'[18] мисљаше права ти е клетва,

Што[19] ј' не с' вождом, но с' млађим му бит'се,
Ол'[20] уздаше с' да подрузи тога
Мање значе од[21] њег' на понасе?...
А твој Осман знај[22] витезе таке
Да[23] не им'о кад' Хелеспонт... преш'о,
И Европи срце[24] изајр'о!
Већ'[25] пофал' се ако имаш чиме,
Како те је Милош[26] причекао
На Расници тога[27] истог'. пута?
„За несрећом и срећи се надам!"
Да ну[28] каж'де тад' што вам' се случи,
Нек'[29] не речеш ми тек' наплећемо,
А ти како[30] с' баш отале спасе,
Шта[31] л' вољеде, нег' у руке пасти
Срб'ма[32] истим' и њихову вожду,
Којима си[33] Бога заложио?...
„На што старе да[34] злиједим ране,
Да би чије,[35] него исте своје;
Ал'[36] истине отказат' се нећу,
Да сам[37] бјежећ' и врат сломит' прег'о,
А[38] тек' сужњем за не бити Србу,
Јер'[39] да итко судио б' ме Црни,
Па[40] тко знаде би л' ме поштедио;
Там'[41] за више Петронија Шише
Свог'[42] питајте, он то знаде боље,
И његови јуначни хајдуци,
Све[43] ускоци од' Мораче крвне,
Херцеговци и Бошњаци храбри,
Та по избор од'[44] мојије жешћи".

Глас[45] допао у Златибор Србам'
Обреновић'[46] туда началнику:
„Држ се чврсто, ето на[47] те сила!
Скопљак-паша те са знатном војском,
Ни[48] стрва ти оставјети неће;
Наумио[49] тог' прегазит' шанца,
Пак у Чачак[50] сљест' чекат' вам' вожда,
Ту га[51] разбит', предат' Шумадију,
И од' цара три[52] дослужит'... репа!"
Милош војске на окупу[53] им'о
До пет[54] хиљад' пјешца и коњика,
Нит'[55] времена сабират' је више,
Већ'[56] што Бог да и јуначка миш'ца.
Сазва[57] брже све главаре војске
К'[58] себ' у шанац и под' хладник љесни,
Пак[59] истија ста бесједит' њима:
„Ево браћо на нас иду[60] врази
Вјере[61] наше, рода и поноса,
Како да их причекамо боље,
И згодније, да[62] побједит' вјерно?..."
Попроћуте[63] док дух над' чувствима
Власт преузме, стишају се срца,
Пак[64] паметју да сазори воља,
Док[65] отрже Шишо Петроније,
Поглаваре тисуће јунака:
„На шанац[66] нам' и најзад ће доћи,
Ту их[67] шчекат' и одупријет' се
Морат'[68] ћемо да би како било;
Него најпре[69] прокушајмо 'вако,

Ђе[70] напријед' довребат' их згодно
У планини[71], ол' потоку какву,
Пак да ако за руком[72] нам' пође,
Те[73] нам' Турци шанца и не виде,
К'о[74] млоги их ни дом ако Бог да;
К'[75] том' имамо све што нам' је нужно,
А ја[76] знадем ђе их дочекати".
Пита Милош опет и остале:
„Зборте[77] браћо, тко што знаде боље,
Како би смо[78]!... ил' је 'тако згодно?"
Сви одобре, и[79] согласно нађу,
Да је Шише[80] совјет пренадеждан:
„Прокушајмо[81] г', а не гине шанче".
Тад'[82] комендант Обреновић Милош
Диже војску,[83] стави у параду,
Одређује[84] тко да чува града,
Тко[85] л' ће поћи у дружину исту;
Мало пошло, а још мање[86] оста,
Сви би[87] скупа и радостно ишли,
Предчувствују[88] а сусрет побједе,
Док је мудро, сложно[89] л' свијећано,
И четири јоште носе топа,
Нек'[90] малена, ал' значућа туда,
Куд им[91] нигда пре не чули с' пуцњи.
„Ти[92] сад' Шишо хајд' напријед с' твојим',
Па[93] ђе видиш с' обе стране горе,
А по среди нешироку раван,
Там'[94] по шуми да сакријеш друштво,
С'[95] осталима ја ћу при дну стати

Пред'[96] пјешаком и при топовима;
Коњици[97] ће излетјети најпре
Према[98] Турц'ма чаракнут' се ш' њима,
Пак[99] узмичућ' свест' их у засједу,
И плотуном када[100] топи рикну,
Ви[1] низ' горе с' обе стране слож'те,
Једа[2] среће тер' их разкрхамо.
Крену[3] с' војска и одхиће Шишо
Са храбрима све[4] с' ноге на ногу,
Свак'[5] се стег'о и разигр'о срце,
Брез'[6] све сумње сретав побједити;
Тако мало[7] учињели пута,
Преметнули[8] горе неколике,
Ал'[9] већ' Шишо мјесто изабрао,
Останио[10] с' по боцима луке
У Расници[11] лијепоме селцу,
Ту[12] с' устави и остала војска,
Упаради[13] с' и напријед пође
За[14] коњиком сукобјети Турке,
Пак[15] поступит' по својему плану.
Ту је Милош, као[16] војсководе
Прегрешио[17] чреза дужност своју
Пазит'[18] војску, пјешца и параду,
Да у време силе употреби,
Већ'[19] истаче с' према Турц'ма први
Како их је[20] оч'ма угледао,
На свом[21] ђоги близо безцјеноме.
Кубурама[22] поздравјет' их својим';
У то стране[23] обје припуцале,

И под'[24] њиме претури се добри...
Скочи Милош у[25] напредак с' хата,
Ка'[26] но жустро лане ил' јеленче,
Пак једека брже[27] појахао,
Ким'[28] окрену к' намишљају мудру,
Неоткритно[29] намамљиват' враге
Међ'[30] бусије у пољану зланну;
Како[31] л' доспје на рочиште своје,
Викну:[32] „Топе Милиновић' пали!"
Ончас[33] коњик разступи се српски,
К'[34] ребрим' пош'о чекат' досражења,
Непријатељ[35] кад' отргне бјежат';
Ев'[36] сад' Турчин ка' и киша бљухне
У долину,[37] ђе но и ваљаше...
Да[38] одахне и чадоре распне
Зар крваву док попију[39] кахву,
И самртну лулу[40] одпурњају...
Пак[41] халакну сложно устрашени
На[42] параду, што је у очима,
Сву на[43] душак тек' покупусјети;
Стан'[44] де види седмог' неба свече!...
Кад'[45] топићи учесташе пуцње,
Топчибаша[46] умложје им гиде,
Кад ли[47] с' проспе од' ускока пушка,
У то[48] дуљи плотуне парада;
Тек' се[49] сташе комешати хати,
А[50] преметат' душман и барјаци;
„Давран![51] вурун!" залуд' паше вичу,
Сипље огањ, и са[52] свије страна

Смрт[53] косином зајмила их с' реда,
Јауци су, урнебес' је, дрека,
Док већ'[54] гибнут' газијам' догрози,
Скок[55] изгубе ка' но плахе срне,
Узмуте[56] се равно жеравима,
Пак Сулејман[57] опучје им први
Издирати[58] још о мање штете;
С'[59] тевабијом једва утекао,
А[60] војинство куда који мог'о,
Све[61] л' их мање од' стижених ушло.
Ту[62] т' је робље и шићари разни,
Ту[63] хатова и ређи парипа,
Срб[64] се сваки главам' уметао
Ко'[65] стијењем и лубеницама;
Најзад'[66] Шишо с' подруз'ма се врати
Докле[67] хтео испратјевши враге,
Но[68] и двјеста друга изгубио,
Што[69] претекшом замјенили с' браћом
По[70] неколик' за сваког' смлатившим',
И најбоље[71] докопавшим пљачке,
Које Милош[72] подијелит' шћеде
У сву војску... да[73] с' попусти Шишо,
Већ'[74] све тако, што тко уграбио.
Хеле[75] Милош том побједом знатном,
И преславном на истоме крају
Ље[76] освети разбитије брата
Свог'[77] Милана, и недавно прије
На[78] увачком' дугачкоме мосту,
Напанутог'[79] нечајано Турц'ма;

Милош[80] јавја благоразумије
И[81] сврсебност, и сучастје среће,
Шта[82] л' обећа још некада Српству
Притајеним[83] достојинством својим,
Оправда[84] л' се млогопоуфању
Послѣдствена[85] разјасњују дјела.

КОМЕНТАР

НА БЛАГОРАЗУМИЈА СИЛА.

У овоме спеву прича се о сили памети (благоразумија), коју је српски војвода Милош Обреновић показао у бој код села Раснице 1809. године. Ту је он са својих пет хиљада рудничана, ужичана и ерцеговачких ускока под четовођом Петронијем Шишом дочекао и јуначки разбио Сулејман-пашу Скопљака, кад је овај са тридесет хиљада Херцеговаца продирао, да близу Чачка у моравској долини причека и разбије Карађорђа, пошто се овај од опсађенога Новог Пазара морао брзо повући, да на позив војводе Петра Добрњца похита у помоћ притешњеноме Делиграду. Јер ово утврђено српско место беше опколила велика турска војска, која после српске пропасти на Каменици (19. Маја 1809.) од Ниша продираше у Србију.

---

[1]) је (е) вера (вјера, задата поштена реч)

Сулејман-паша, родом из босанскога Скопља, због чега је и прозван Скопљак, био је племић, занесен мухамедовац и велики непријатељ својих сународника Срба, против којих је у Карађорђево време несрећно ратовао. Јер после мишарскога боја (1. авг. 1806.) и он се са другим пашама у Шапцу самоме Карађорђу предао, задавши му поштену реч, да више неће про-

тив њега ратовати. Но своју реч Сулејман није одржао, као што сведочи његов напад на Расницу.

По паду Србије (1813) он је Куршид-пашу убрзо заменио у везирству београдском. Као везир Сулејман је Србе толико кињио, глобио, мучио и убијао, да је изгледало, као да их је хтео истребити. Његова грозна тиранија изазвала је већ 1814. године (21. септ.) Хаџи-Проданов устанак, који је он крваво угушио. Али и кад после ове народне опомене Сулејман није постао човечнији према Србима, онда је букнуо онај трећи и срећнији српски устанак под кнезом Милошем Обреновићем (1815.).

Крволочнога Сулејмана у Београду је заменио мудри Марашлија, пошто је онај у Солун за гувернера (валију) премештен био.

[2]) српскоме (српском') господару,

[3]) Карађорђу, тобом умољаваноме (умољану) т. ј. Карађорђу, кога си ти умољавао.

Карабег је сложена турска реч од кара (црно) и бег (господар, гувернер једне области, кнез), што у српскоме значи: црни господар! Турци су Карабегом звали Карађорђа.

[4]) више (виш', изнад) Добраве реке (р'јеке, ријеке).

Шабац је српска варош и град на Сави. Некад се звао Заслон. Сада је он седиште окружне управне и судске власти. Важан је за српску извозну трговину.

Ближе о њему гледај у коментару на „Бој на Мишару пољу,“ прва чест Србијанке.

Добрава је речица у шабачкоме округу. Она извире из два извора, који се зову Врело и Млаква. Улива се у Саву.

[5]) крвавоме (крвавом') мишарскоме боју т. ј. После крвавога мишарскога боја.

Овај знаменити бој, у коме је Карађорђе босанске Турке победио, био је 1. авг. 1806. годипе на пољу Мишару близу Шапца.

[6]) вашему (вашем') досадноме сачекању (дочамљењу, дочамењу, чекању) крајњему (крајњем') т. ј. И после вашега дочамљења крајњега,

Овде се разуме дочамење Турака у шабачкоме граду, куда се беху сабили после њихове погибије на Мишару.

[7]) кући (дома, у Босну),

[8]) људским (људскијем, човечанским, милостивим) оком да вас погледа (гледне) Карабег;...

[9]) одавде (одавле, из шабачкога града) излазећи сада

[10]) је јемац, више (већ') никада на тебе (те)

[11]) поумити (поумит', помислити), камо ли (л', зар, ваљада) дићи руку!

[12]) само смо криви што смо домамљени

[13]) преварцима, варалицима, Бегом и Мусагом,

Бело Новљанин био је мухамедовски племић из Босне и дајија (одметник од султана Селима III.). Живео је у Шапцу. Ту је он у по дана ни крива, ни дужна убио кнеза Ранка, брата од стрица прослављенога војводе попа Луке Лазаревића. Ово убиство догодило се пред Карађорђев устанак (1804).

Мусага (Муса-ага), такође босански племић Мухамедове вере, био је рођени брат великога дајије Мехмед-аге Фочића. Као Бего, тако је и овај Мусага живео у Шапцу.

[14]) оно (но) сте већ скинули са (с') врата.«

Овим се циља на бегство оба поменута дајије у Босну усљед Карађорђевога устанка.

[15]) чак (паче) хитленошћу (хитленостју, хитрином) одржао (здрж'о, здржао, задржао),

[16]) са тридесет (тридест) хиљада (хиљад', тисућа) Херцеговаца (Херцеговца) самих (сама)

[17]) напавши сина (синка) Обреновога (Обреновог');

Под овим разуме се овде тадишњи војвода руднички, Милош Обреновић.

[18]) ваљада мисљаше права ти је (е) клетва т. ј. Ваљада си мислио, да ти је заклетва истинита,

[19]) је (ј')не са (с') вођем (вождом, Карађорђем), него (но) са (с') млађим његовим (му) бити (бит') се т. ј. Што се нећеш бити са Карађорђем, него са његовим млађим,

Под овим разуме се овде Милош Обреновић, јер је он онда био војвода Карађорђев.

[20]) оли, или уздаше се (с') да подчињени другови (подрузи, подругови) вођеви (тога, вожда) т. ј. Или си се уздао, да подругови Карађорђеви

[21]) њега (њег', вожда) на понаособ (напонасе, на посе, посебице)...

[22]) јунаке (витезе) такве (таке)

Под овима разумеју се војници војводе Милоша.

Осман је први султан и оснивач турске царевине у Малој Азији (1299). Свој престо наместио је био у Бруси.

[23]) није (не) имао (им'о) када (кад') је Хелеспонт... прешао (преш'о),

Хелеспонт је старо име за данашњи дарданелски мореуз, који везује Средоземно море са црним. Преко Хелеспонта прешао је Осман, кад је у 14. веку Турке у Европу превео.

[24]) изадрао (изадр'о, издерао, ишчупао)!

Овим се циља па продирање Турака до Угарске, па и до самога Беча, као срца Европе. Они су Угарску заузели, али Беч нису могли, него су били двапут (1541. и 1683.) одбијени.

Европа је најмањи, али између пет делова и најобразованији део света.

[25]) него пофали (пофал') се Скопљак-пашо ако имаш чиме,

[26]) дочекао (причекао, сачекао)

Милош Обреновић потоњи вођ срећнога устанка за ослобођење Србије (1815) и кнез српски од 1815 до 1839. и од 1858 до 1860. године.

Ближе о њему гледај његов животопис у коментару на „Први поход на Ужице," прва чест Србијанке.

[27]) истога (истог') пута?

Овим се циља на бој код Раснице између војводе Милоша Обреновића и Скопљак-паше.

Расница је сада заселак од општине драгличке на Златибору у ужичкоме округу Србије.

[28]) кажиде (каж'де, де кажи) тада (тад', онда) што вам се догоди (случи, деси),

[29]) нека не речеш ми само (тек') додајемо (наплећемо, да домећемо),

[30]) се (с') баш одатле (отале, са Раснице) спасе,

[31]) ли (л', зар) воледе (вољеде), него (нег') у руке пасти т. ј. Шта ли си волео, него у руке да паднеш

[32]) Србима истима (истим') и њиховоме (њихову) вођу (вожду, Карађорђу),

[33]) заклетву Богом (Бога) заложио?...

[34]) зледим (злиједим, позлеђујем) ране,

[35]) биле, него исте своје;

[36]) али истине отказати (отказат') се нећу.

[37]) бежећи (бјежеђ') и врат сломити (сломит', ла сломијем) прегао (прег'о, напрегао се),

[38]) само (тек') робом (сужњем) за не бити Србину (Србу) т. ј. А само робом да не будем Србину,

[39]) јера, за што да ико (итко) судио би (б') ме Црни.

Под Црним разуме се овде Карађорђе, коме се после мишарскога боја Скопљак-паша заклео, да против Срба неће више ратовати.

[40]) ко (тко) знаде би ли (л', зар) ме поштедио;

[41]) тамо за више Петронија Шишу (Шише)

Петроније Шиша био је родом од некуд из Старога Влаха, или из Херцеговине. Чим је Карађорђев устанак донде допрео, Шиша је скупио четицу и ускочио у Србију. Од овда се он свуда јуначки борио, особито на ужичкој граници. Карађорђе га је веома ценио.

Највише се Шиша одликовао у боју на Расници (1809).

Године 1813. погинуо је у крвавој битки на Равњу (Засавици).

[42]) свога питајте, он то зна (знаде) боље,

[43]) досељеници (ускоци, дошљаци) од Мораче, убојите (крвне, која ратовањем крв лије, крволивне, јуначне).

Ускок је исто, што и досељеник. Тако у Црној Гори још и данас зову свакога Србина, који сам или са породицом испод турскога господарства онамо добегне, да живот и имање спасе.

Морача је један херцеговачки предео, кроз који тече река истога имена, која се код вароши Подгорице у Зету улива. Има горња и Доња Морача. У оној првој постоји знаменити монастир Морача, који је у по-

четку тринаестога века саградио Вукан, син Немањин и брат св. Саве.

Морачу је Црној Гори присајединио владика Петар I. Његош († 1830).

[44]) мојих (мојијѐ) жешћи.

[45]) је нагло дошао (допао, стигао, дојурио) у Златибор Србима (Србам').

Златибор је један висоравањ у ужичкоме округу Србије, на коме се различна стока гаји.

О Златибору гледај ближе у коментару на »Дивотник«, трећа чест Србијанке.

[46]) Обреновићу туда начелнику (началнику, старешини, војводи):

Овде се разуме војвода Милош, који је тада на Златибору заповедао.

[47]) тебе (те) сила!

[48]) остатке од леша (стрва, мртвога тела) твога (ти) оставити (оставјети) неће т. ј. Утаманиће те сасвим;

[49]) Скопљак тога (тог', Обреновићевог) прегазити (прегазит') шанца, т. ј. Наумио Скопљак тај шанац да прегази,

Овде се разуме шанац, који је војвода Милош Обреновић на Расници саградио био.

[50]) сићи (сљест', сљести, да сиђе) чекати (чекат', причекати) вашега (вам'. вама) вођа (вожда, Карађорђа)

Чачак, који се у време Немање зваше Градац, јесте доста напредна српска варош на западној Морави. У Чачку је седиште управне и судске власти за чачански округ. Ту има и једна гимназија осим мушке и женске основне школе.

Становници Чачка највише се баве земљорадњом и рукодељем, а доста и трговином са сировинама.

[51]) разбити (разбит', победити), предати (предат', приморати да преда) Шумадију,

Шумадија је онај средњи део Србије, што лежи између Саве, Дунава, Мораве и Колубаре. Она обухвата округе: београдски, смедеревски, јагодински, крагујевачки и руднички.

[52]) репа дослужити (дослужит', најпосле заслужити)!«

Овим се каже, како је Скопљак-паша желео овом приликом да постане паша од три коњска репа (туга), којима турски цар одликује каквога заслужнога свога војсковођу, пред којим се они на држалу носе место заставе.

Паша од три репа (у турском уч-тугли, сераскир) обично је заповедник целе једне велике војске. Његов чин одговара маршалу или пуном генералу пешадије, кавалерије и артилерије, који у стајаћим европским војскама управља корпусом. А паша од два репа (у турском 'иħ-тугли, ферик), који под заповешћу онога првога стоји, одговара дивизијскоме ґенералу, који заповеда дивизијом. Најпосле паша од једнога репа (турски бир-тугли, лива), који стоји под командом овога другога, одговара бригадноме ґенералу, који управља бригадом стајаће војске.

[53]) је имао (им'о)

[54]) хиљада (хиљад', тисући) пешака (пјешца) и коњаника (коњика),

[55]) нити има времена сабирати (сабират', скупљати) је више т. ј. Нити је времена, да се више сабира,

[56]) него што Бог да и јуначка мишица (миш'ца, рука, десница)

[57]) Милош брже све поглаваре (главаре) војске

Под овим главарима разуму се старешине српске војске, који беху војводи Милошу на Расници подчињени.

[58]) ка себи (себ') у шанац и под хладник шумски (љесни, од шумскога грања),

Овим је казано, како је у војводе Милоша шанцу на Расници био начињен хладник од шумскога грања.

[59]) тихо (истија, из тишине, без раздражења) стаде (ста, поче) беседити (бесједит', говорити) њима:

[60]) непријатељи (врази, врагови)

Под овима разуму се Турци.

[61]) вере наше, народа (рода) и поноса,

[62]) победити (побједит') можемо заиста (вјерно, верно, зацело, јамачно, сигурно)?...«

[63]) пођуте мало главари док разум (дух, ум) над (над', нада) осећајима (чувствима)

[64]) памећу (паметју, помоћу разума да са зором гране (сазори, осване) воља т. ј. Пак помоћу разума да осване воља,

Овим је казано, да се код српских главара помоћу ладнога разума од једанпут јави чврста воља на поуздано разбиће Турака.

[65]) од ћутања отрже Шиша (Шишо) Петроније

[66]) наш (нам', нама) и најпосле (најзад) ће доћи Турци,

[67]) сачекати (шчекат', шчекати, дочекати) и одупрети (одупријет'), се

[68]) морати ћемо да би како било;

[69]) покушајмо (прокушајмо) овако ('вако),

[70]) где напред (напријед', напреда) довребати (довребат', Турке (их) згодно т. ј. Где је згодно напред Турке довребати

[71]) или (ол', оли) потоку каквоме (какву),

Под овим потоком разуме се овде каква јаруга, којом вода тече само кад дуго пада јака киша.

[72]) нама (нам') пође,

[73]) нама (нам') Турци шанца и не виде т. ј. Те Турци наш шанац и не виде,

[74]) као многи (млоги) од њих (их) ни кућу (дом) своју ако Бог да што неће видети;

[75]) ка томе (том') имамо све што нама (нам') је нужно,

[76]) знам (знадем) где (ђе) их ваља дочекати."

[77]) зборите, говорите браћо, ко (тко, који) што зна (знаде) боље,

[78]) !... или (ил') је ето тако ('тако, етако) згодно?"

[79]) сагласно (согласно) нађу,

[80]) савет (совјет) препун наде (пренадеждан, преко мере пун наде на победу):

Под овим саветом разуме се горе описани Шишин план за бој на Расници.

[81]) га (г'), а не пропада (гине) шанац (шанче) т. ј. Покушајмо мало бити се по Шишиноме плану, а шанац нам остаје у приправности као заклон."

[82]) тада, затим заповедник (комендант) Обреновић Милош

Комендант долази од италијанскога команда, што значи заповест.

[83]) постави (стави) у ред (параду),

[84]) ко (тко) да чува шанац (града, град),

[85]) ко ли (л', зар) ће поћи у дружину исту;

[86]) остало (оста)

[87]) Срби скупа и радосно (радостно) ишли,

[88]) предосећају напред а сусрет победе (побједе),

[89]) ли (л', зар, ваљада) свећано (свијећано, саветовањем уговорено),

[90]) нека малена, али (ал') значућа туда,

[91]) никад (нигда) пре нису (не) чули се (с') пуцњи.

[92]) сада (сад') Шишо хајде (хајд') напред (напријед) са (с') твојима (твојим') хајдуцима,

[93]) где (ђе) видиш са (с') обадве (обе) стране горе

[94]) тамо по шуми да сакријеш војску (друштво),

[95]) са осталима ја ћу при крају (дну) равни стати

[96]) пешаком (пјешаком, пешацима) и при топовима;

[97]) коњаници ће излетети (излетјети, изтрчати) најпре

[98]) Турцима (Турц'ма) чаракнути (чаракнут', из пушака мало побити се, прочаркати) се са (ш') њима,

[99]) узмичући (узмичућ', у повлачењу) завести (свест', свести, довести, домамити) их у заседу (засједу),

Заседа је неко заклоњено место, где се сакрије војска, која чека непријатеља, да јој близу дође, па да га из пушака дочека и сигурно разбије. Обично се заседе постројавају с обе стране каквога пута. Српски хајдуци у своме четовању често се служе заседама, из којих они у маломе броју често дочекују многобројнијег непријатеља, те га разбијају.

[100]) топови (топи) рикну.

Плотун је сложена ватра из више пушака или топова, који се у исти мах испале.

[1]) низа (низ') горе са (с') обе стране сложите (слож'те припуцајте сложно),

[2]) зар ако буде среће те (тер', тере) Турке (их) разбијемо (разкрхамо).

[3]) кренула се (с') војска и одхитао је (одхиће) Шиша (Шишо)

[4]) са (с') ноге на ногу,

Овим је казано, како је Шишина војска трчећи и скачући отишла на своје место.

[5]) сваки се стегао (стег'о) и разиграо (разигр'о) срце,

[6]) без све сумње сретавши (сретав) Турке победити (побједити) т. ј. Без све сумње пошто сретне Турке, да их победи;

[7]) учинили (учињели) су пута,

[8]) прешли горе неколике,

[9]) али је већ Шиша (Шишо) место (мјесто) изабрао био,

[10]) настанио се (с') по боковима (боцима, странама, ивицама) луке

Лука је питомо, равно и доста пространо место у неком планинскоме пределу. Њу са неколико или са свију страна опасују брда. Зато је лука згодна за насељавање села и вароши.

[11]) лепоме (лијепоме) маломе селу (селцу, сеоцу),

[12]) се (с') заустави (устави, задржи) и остала војска,

[13]) у ред построји се (с') и напред (напријед) пође

[14]) коњаницима (коњиком, коњицом) сукобити (сукобјети, да сретне) Турке,

[15]) поступити (поступит', да поступи) по своме (својему) плану.

[16]) војсковођа (војсководе)

[17]) кроз (чреза, чрез) дужност своју

[18]) пазити, да пази, да надгледа војску, пешака (пјешца, пешадију) и ред (параду),

[19]) него истаче се (с') према Турцима (Турц'ма) први.

Овим је казано, како је војвода Милош Обреновић од све своје војске први пред Турке изашао, што као главни заповедник на Расници није смео чинити.

[20]) очима (оч'ма) угледао,

[21]) бељцу (ђоги, ђогату) скоро (близо) безценоме (безцјеноме, који се не може проценити и исплатити),

Богат долази од турскога ђок (небо) и ати (коњ), што значи: бељац или коњ длаке беле као небо.

[22]) пиштољима поздравити (поздравјет') их својима (својим') т. ј. Кубурама својима да поздрави Турке;

Кубуре значе овде коњички пиштољи, који се носе у кожним кесама, што висе с обе стране седла. Сама пак реч долази од турскога кубур, што ће рећи: тул за стреле, корице или кесе за пиштоље, цев, отока (олук), тамник (лагум) при освајању каквога утврђеног места.

[23]) обе (обје, обадве) су припуцале,

Под овим странама разуму се овде српска и турска војска.

[24]) Милошем (њиме) претури се добри бељац...

Овим се каже, да је Милошев коњ погинуо.

[25]) напред (напредак) са (с') коња (хата),

Хат или ат у турскоме значи коњ.

[26]) као оно (нó) жустро лане или (ил') јеленче,

Лане је пород од кошуте и јелена.

[27]) је узјашио (појахао),

Једек у турскоме значи: коњ у поводу, који је приправан да замене једнога коња, кад се овај рани или погине у боју. Богати Турци обично воде више једека.

Иначе још лађа вучена о ужету, пак и само уже зове се у турскоме такође једек.

[28]) киме, којим окрену ка (к') намишљају мудроме (мудру),

Под овим намишљајем разуме се овде онај сложно свећани план за бој.

[29]) неоткривено, неприметно намамљивати (намамљиват') непријатеље (враге, Турке).

[30]) међу заседе (бусије) у пољану травну (злачну)

Бусија долази од турскога пусу, што значи: магла, заседа.

Злак значи: трава, биље

[31]) ли (л', зар) Милош доспе (доспје, дође, стиже) на уречено место (рочиште) своје,

[32]) „Топове (топе) Милиновићу (Милиновић') пали!“

Тома Милиновић (1769—1845), родом из села Морња у Боки Которској, био је јуначан заповедник све српске артилерије под Карађорђем, а осим тога и ливац топова у београдскоме граду.

Ближе о њему гледај његов животопис у коментару на „Српски арсенал“, друга чест Србијанке.

[33]) онај час, оног часа коњаник (коњик, коњица) српски разреди (разступи) се,

[34]) ка ребрима (ребрим', боковима у бокове) је пошао (пош'о) чекати (чекат', да чека) крај боја (досражења),

[35]) када (кад') одвоји се (отргне, оте мах) да бежи (бјежат', бежати);

[36]) ево сада (сад') Турчин као (ка) и киша бљуне (бљухне, наиђе, јурне)

[37]) где (ђе) оно (но) и ваљаше...

[38]) одане (одахне, одмори се) и шаторе (чадоре) разапне (распне)

Чадор долази од турско-персијскога чадир, чадир, што ће рећи: шатор, шатра.

[39]) кафу (кахву, каву),

Овде се разуме кафа, коју су Турци пред сами бој попили.

[40]) испуше (одпурњају, у дим раздувају од себе)...

Овде се разуме последња лула, коју ће Турци испушити пред своју смрт у боју.

[41]) алахну (халакну, јурише са узвиком алах) сложно уплашени (устрашени) Турци

Алахнути долази од арапскога алах (Бог), те по томе значи: гласно узвикнути „алах". Са гласним призивом Бога свагда очајни мухамедовци у боју нападну на свога непријатеља.

[42]) уређену српску војску (параду), која се види (што је у очима),

[43]) мах (душак, у једном даху) само (тек') покупусити (покупусјети, да као купус посеку);

[44]) стани де види седмога (седмог') неба свече!...

Под овим свецем разуме се сам Мухамед, који је својим вернима обећао, да ће ући чак у седмо небо, ако погину у одбрани његовога верскога учења.

[45]) када топови (топићи) учесташе пуцње,

Под овим топовима, који се од милости називају „топићи", разуму се овде српски.

[46]) заповедник топова умножио је (умножје) топићима (им, њима) танке гласове (гиде) т.ј. Милиновић је брзо и често пуцао из топова,

Топчибаша долази од турскога топчи (топовски) и баши (старешина), што значи: заповедник артилерије.

Гид долази од ги, што значи танак, па отегнут глас испаљенога топића.

[47]) се (с') проспе од ускока пушка т. ј. Кад ли ускоци из пушака припуцаше,

[48]) протеже (дуљи, дужи, отеже, продужује) сложене ватре (плотуне) уређена војска (парада);

[49]) почеше (сташе, стадоше) комешати коњи (хати, ати, атови).

[50]) преметати (преметат', превртати) непријатељ (душман, Турчин) и заставе (барјаци);

Душман долази од персијско-турскога душман или дишмен, што значи: непријатељ, противник.

Барјак долази од турскога бајрак и значи: застава, стег.

[51]) опри се! удрите (вурун)!« бадава (залуд', залуду, узалуд) паше вичу,

Давран је турска реч и значи: опри, одупри се.

Вурун у турскоме значи: удрите.

[52]) свих (свије) страна

[53]) косом (косином, великом косом) окупила (зајмила, потерала, почела узимати) Турке (их) од (с', са) реда,

Овим циљањем на замишљање смрти као човечији костур, који у десној руци држи косу, казано је, како је она овде свакога Турчина од реда косила.

[54]) гинути (гибнут', погинути, погибати, пропадати) ратницима (газијам', газијама, Турцима) најпосле загрози (догрози),

Газија долази од арапскога гази, што значи: ратник, нарочито онај који се бори за веру, уопште војник мухамедовац; а значи и победитељ, победник.

Турски султани још и данас гази употребљавају као титулу, којом одликују своје најбоље војсковође. Тако је и Осман-паша, који је утврдио и бранио Плевну против Руса и Румуна (1878) назван „гази“.

[55]) мах, дух изгубе као (ка') оно (но) плахе срне,

[56]) узрујају се равно ждраловима (жеравима) т. ј. Узмуте се Турци као ждралови,

[57]) опучио (опучје, наже, нагао) им први

[58]) бежати, бегати још о мање штете т. ј. Бежати док још већу штету не претрпи;

[59]) са пратњом (тевабијом) једва је утекао,

Тевабија долази од арапскога теваби, што значи: пратња, присталице, поданици.

[60]) војници (војинство, војска) куда је који могао (мог'о) утећи,

[61]) ли (л', зар, ваљада) их је мање од стижених у бој ушло.

Овим је казано, да је од дошавших Сулејманових војника све мање у сам бој улазило, јер их је већина у бегању гинула.

[62]) ти (т') је робље и пљенови (шићари, пљачка) разни,

Овим се каже, како су Срби у бој на Расници задобили турских робова и различних пленова.

Шићар или шићер у персијскоме значи: плен, пљачка, лов, добит, бесплатни посао.

[63]) атова (хатова, јахаћих коња) и рођи товарних коња (парипа),

Парип у Србији значи: обичан коњ за јахање или товарење.

[64]) Србин се сваки главама (главам') бацао уметао, надбацивао)

Овде се разуму турске главе, од којих су Срби многе одсекли.

[65]) као камењем (стијењем, стењем) и лубеницама:

[66]) најпосле Шиша (Шишо) са (с') подруговима (подруз'ма, подрузима, подчињеним друговима) се врати

[67]) је хтео испративши (испратјевши) непријатеље (враге, Турке),

Овим је казано, како је после добивене победе Шиша разбијене Турке још гонио дотле, докле је хтео.

[68]) али је и двеста (двјеста) другова (друга, војника) изгубио,

[69]) који се (с') заменили (замјенили) преоставшом (претекшом, претекавшом, преосталом) браћом

Овим се каже, како су у животу оставши Шишини војници побили толико Турака, да су смрћу ових довољно заменули смрт оних својих двеста другова.

[70]) неколико (неколик') Турака за свакога (сваког') смлатившима (смлатившим', који смлатише, убише, побише)

[71]) докопавшима (докопавшим, који докопаше, приграбише) пљачке.

[72]) поделити (подијелит', разделити) хтеде (шћеде)

[73]) се (с') попусти Шиша (Шишо) т.ј. У сву војску... да је хтео попустити Шиша,

[74]) него остаде све тако, што је ко (тко, који) уграбио.

Овим је казано, да је свакоме српскоме војнику остала својина оно, што је који од њих уграбио у овоме боју.

[75]) еле, дакле Милош том победом (побједом) познатом (знатном, знаменитом),

Хеле, еле, елем у турскоме значи дакле.

[76]) баш, те још како осветио је (освети) разбиће (назбитије) брата

[77]) свога Милана, и недавно пре (прије)

Милан Обреновић († 1810) био је знаменит српски војвода под Карађорђем. По матери је брат Милошев.

Ближе о њему гледај његов животопис у коментару на „Начало устанка Србов;“ прва чест Србијанке.

[78]) увачкоме (увачком') дугачкоме мосту,

Увац је речица, која извире из горе Јадовника, а код села Дубнице близу Сјенице. Код вароши Прибоја улива се у Лим, пошто пре тога чини границу између Србије и Турске.

На коме је месту и да ли још постоји Дугачки мост на Увцу, то се сада не зна.

[79]) напанутога, нападнутога неочекивано (нечајано, изненадно) Турцима (Турц'ма, од Турака);

Овим је казано, да су Турци војводу Милана Обреновића изненадно напали на увачкоме мосту и тако га разбили пре расничкога боја.

[80]) јављао је (јавја, јавља, показивао) разум (благоразумије, памет)

[81]) над собом власт (сврсебност, највишу присебност), и саучешће (сучастије, припомоћ) среће,

Ово се односи на војводе Милоша Обреновића приватан и јаван доондашњи рад.

Живот Вуловићев није испреплетан и замршен догађајима; он је текао махом током, којему је главни и највиши циљ: школа и књижевност. Вуловић није дар свој расуо на много струка: он је радио у школи, за школу, на књижевности и науци.

Па, одакле је потекао и како је протекао овај живот, посвећен једино школи, књижевности и науци?

Светислав Н. Вуловић родио се у Ивањици 29. новембра 1847. Отац му је био чиновник и умро је у лепој старости као члан Главне Контроле. Светислав је свршио основну школу у Карановцу (Краљеву), где му је отац тада био са службом. Гимназију и Велику Школу, и то правни факултет, свршио је у Београду. Био је увек одличан ђак. Још ђаком се могла опазити његова склоност ка учењу језика, и српског и туђих, и изучавању књижевности, и ако је и у осталим предметима био одличан. У српском језику, обраћао је нарочиту пажњу не само правилности него и лепоти израза, стила. Његово лично стилско вежбање, дневник доживљаја, који је још ђаком водио, а као гимназијски наставник то исто препоручивао и својим ученицима, најбоље је сведочанство; како је из рана и са колико пажње Вуловић придобивао и неговао свој лепи, српски стил, са којега је при првој појави својој у књижевности на се привукао особиту пажњу.

Свршивши Велику Школу, Вуловић је после кратког времена (практикантовања) 1870. постао наставник Београдске Гимназије. Из прва је у једном одељењу III. разреда предавао све предмете. Кад се та, као огледна, година свршила, Вуловић је,

као и остали гимназијски наставници, добивао да предаје разне предмете и по разним разредима. Падало му је у део, да предаје и земљопис, и физику, итд. Али, одмах се могло опазити у којим је предметима снага његова. То је српски језик и књижевност, теорија и историја књижевности. Нарочито је у теорију књижевности (прозе и поезије), извикану као неплодан и „несавремен“ предмет, унео живота и својом красном, духовитом, српском беседом и својим новим, савременим погледима на стил и на књижевност у опште. Износећи својим ученицима мисли о стилу и књижевноси Бифона, Берне-а итд., он је са теорије књижевности, као гимназијског предмета у нашим гимназијама, први почео скидати застарелу, псевдокласичну кору. И то ће му бити једна од највећих заслуга као гимназијског професора. Кад се дода још његово особито познавање српске новије књижевности, онда ће се тек видети: како је Вуловић, већ као гимназијски професор, преко својих ученика, деловао и на опште књижевно образовање и на правац најновије нам српске књижевности.

Обележивши своје службовање, као гимназијски професор, и својим знатним, рекли бисмо најбољим, књижевним радовима, Вуловић 1881. постане професор Југословенске Књижевности у Великој Школи. Тада му је историја књижевности, на име српске, постала главни предмет.

Стара, заједничка словенска књижевност, као и стара српска, мора се обрађивати, осим књижевно-историјским методом, и јако се ослањајући на филологију. Вуловић је био по школи правник, с тога му је остало да и једно и друго изучава самоучки. За то, неколико пута, кад се Даничић 1873. вра-

тио у Београд, могао се међу Даничићевим ученицима видети и њихов омиљени гимназијски наставник, Вуловић. Он је, дакле, још као гимназијски професор осећао шта је требало да му је дала школа, а то је: систематско књижевноисторијско и филолошко образовање. Али, то он ипак од школе не доби, него, самоучки, стече својим трудом и бистрим умом; јер, нарочито кад је заузео катедру професора Велике Школе, частољубље му није допуштало да проћерда онај лепи глас, који је својим ванредним способностима стекао као гимназијски професор.

Али, од природе бистром и даровитом Вуловићу није много требало да се и међу професорима Велике Школе истакне као један од најбољих. О којој се партији историје српске књижевности, као професор Велике Школе, највише, и како, бавио, то се може видети и по његовим књижевним радовима. Свакојако, највише радљивости своје утрошио је на стару српску књижевност. Али, радљивост Вуловићева није се испољавала само у књижевним радовима; нити се свршавала службеним часом. „Он за нас не беше само професор и наставник... Он је прве наше кораке с великом пажњом, с великом љубављу пратио, и није жалио својих пријатељских и наставничких савета, своје помоћи, речју и књигом“ — вели за њ његов ученик, г. Сима Н. Томић у посмртној речи.

Као професора Велике Школе, изболована доста дугом болешћу, затекла га је и смрт, отргнувши га на свагда не само од свих милих и драгих него и од храма просвете, науке и књижевности, чиј је он три десетине година био достојан служитељ и одличан трудбеник. То су му, за живота, и другови признавали, одликовавши га ректорском чашћу.

Исто тако од стране државне власти бивао је одликован високим одличјима.

Али, није само школи, него је и осталим културним, просветним, научним и књижевним установама посвећавао своје силе Вуловић. Био је дугогодишњи члан Главнога Просветног Савета, а одликован је чашћу да буде и председник те државне установе. Бивао је чешће и изасланик министров у средњим школама. Био је редован члан Српског Ученог Друштва, а тако исто и Српске Краљевске Академије. Међу првим члановима Одбора Чупићеве Задужбине видимо и Вуловића, који је не само вршећи своју дужност као члан Одбора, него и својим првим одличним књижевним радовима, штампаним у *Годишњици*, подизао углед и овој задужбини и органу њену.

Вуловић је врло рано почео улагати своје силе у књижевне послове. Већ у деветнаестој години живота, он је у тада одлично уређиваном књижевном листу Стојана Новаковића, *Вили* за 1867. и 1868., уређивао одељак „Народно“, где има и материјала који је сам прикупио. За тим је (1869.) опет радио на књижевном листу *Зори*, који су уређивали Тодор Поповић и Миленко Обрадовић, где му је изашло неколико малих превода. Две године доцније (1871.) појавио се први пут на пољу критике, оценом Драгашевићеве *Географије за гимназије*, а за тим *Стилистике* М. Миловука (у листу „Раднику“). На том пољу, особито низом позоришних рецензија у „Истоку“ и „Отаџбини“, одабраних и прикупљених доцније у књижици *Из позоришта* (1879.), Вуловић има неоспорно знатних заслуга за српску савремену књижевност. Оно што је у српској књижевности тек наговестио пок. Коста

Руварац добило је у Вуловићу одлична представника, а то је: савременији, импресионистички правац у књижевној критици на супрот застарелом шаблонском, псевдокласичном, који је дотле, особито у критикама Ђ. Малетића, скоро једини био познат у српској књижевности.

Ну, нити је одговарало нарави Вуловићевој, којој је — покрај све духовитости, бистрине и критичке оштрине — ипак било угодније подизати, нарочито где је за то било темељна разлога, него рушити и обарати, нити је одговарало истинским потребама савремене српске књижевности, да и Вуловић, само рушећи и обарајући, ма и са другог гледишта и у другом правцу, умножи редове оних, који су од 1870., са гледишта грубе утилитарности порицали сваки значај и вредност лепој књижевности.

Јест истина, да српска књижевна поезија у шездесетим и седамдесетим годинама није била оно што је била у четрдесетим и педесетим; јест истина, да је судећи по многима, али „мало изабранима“ представницима њеним била празна и јалова: али, крај свега тога, да ли је требало порицати и сваки значај поезији у опште, да ли није баш и у то време (у шездесетим и седамдесетим годинама) међу представницима њеним било и таквих, који су уједно и представници рода својега, — да ли је, на послетку, у слици да се искажемо, требало због несносног цвркутања врапчјега порицати и вредност умилној песми славујевој? —

Да српска књижевност не отиде сад опет у другу крајност, да, особито с ове стране Саве и Дунава, поезија не остане без подмлатка, највише има заслуге, и као професор и као књижевник, Вуловић.

Својим књижевно естетичним студијама, *Поезија Ђ. Јакшића* (у „Отаџбини“ 1875.) и *Ђура Јакшић песник* и *сликар сриски* (1880. у „Годишњици“ IV.), много је Вуловић допринео, да се истински песнички геније, Ђ. Јакшић, позна, по заслузи цени и у његовој поезији ужива. Исто тако, Вуловић је подвргао потанкој књижевно естичној анализи поезију два, такође права, велика песника српска, *П. П. Његуша* (у „Годишњици I.“ 1877.) и *Симу Милутиновића Сарајлије* (у „Годишњици II.“ 1878.), а за тим у студији *Његуш и Милутиновић* (у „Јавору“ 1879.). Осим главне ствари, која је сама по себи веома занимљива, има драгоцених књижевно историјских и естетичних зрнаца и у његовој расправи *Његуш* и *Мажуранић историјско-литерарно питање* (у „Отаџбини“ 1880.). На то се питање још једном вратио после две године (у „Преодници“ 1882.). Кад овим радовима његовим још додамо: *Појави у најновијој нашој књижевности* (у „Годишњици“ III. 1879.) и *Уметничка приповетка у најновијој српској књижевности* (у „Отаџбини“ 1880.), а не сметнемо с ума ни његове школске књиге: *Сриску читанку за гимназије Кнежевине Србије књ. II.*, с књижевно-историјским белешкама (1873.), (која се доцније с Новаковићевом, књигом I., претопила у једну, до скора једину читанку за ниже разреде средњих школа), па за тим *Сриску Читанку за више разреде гимн. у Кнежевини Србији* (1876.), с опширним књижевно-историјским белешкама, која је до сад доживела такође више издања, — онда ћемо имати скуп најзнатнијих радова Вуловићевих, до 1881. Том се годином завршује први, а од ње настаје други период *и књижевног* рада Вуловићева.

Тим је радовима Вуловић, као добар лекар, притекао у помоћ нашој донекле болној књижевности; тим је радовима стигао у помоћ свом старијем другу по послу, Стојану Новаковићу. Онде, где је Новаковићева *Историја српске књижевности* престала, или местимице непотпуна и недовољна била, ту су Вуловићеви напред наведени радови дошли до наставе прекинуто, или да попуне празнину.

У књижевно естетичној критици и у опште у познавању и разматрању новије српске књижевности био је Вуловић најснажнији; за то мислимо, да су му ти радови најбољи и најзнатнији.

Поставши 1881. професором Велике Школе, прионуо је свом снагом, као што смо напред видели, да и међу својим новим друговима заузме онако одлично место, какво је заузимао као гимназијски професор, *а својим књижевним радовмма да дâ правац научног, књижевноисторијскога и филолошкога истраживања.* Из тога су времена ови његови књижевноисторијски и филолошки радови: *Наука о књижевности и пзучавање словенских књижевности,* на по се одштампано из „Отаџбине“ 1881., приступно предавање његово; *Рујно, прилог испитивању нар. српских епитета* у „Годишњици“ VI. 1883.; опширан приказ књиге Пл. Кулаковског *Вукъ Стеф. Караџичъ* у „Отаџбини“ 1881.; *Мисли о срп. језику и правопису у најновијој руској књижевности* у „Отаџбини“ 1882.; *Ђуро Даничић,* опширан некролог у „Отаџбини 1882.; *Један прилошак к биографији Бранка Радичевића* у „Јавору“ 1883.; *Из старе српске књижевности* у „Годишњици“ VII. 1884.; *Прилог познавању садашњег стања усмене српске поезије* у „Годишњици“ VII. 1884.; *Још по*

нешто за биографију Петра Петровића Његуша у „Годишњици“ VII. 1884.; приредивши издање *Дела Ђуре Јакшића* (1881.—1883.), иставио му је доста опширну биографију и студију о Јакшићу; *Говор у свечаној седници Српског Ученог Друштва* о прослави 50-годишњице књижевног рада М. Бана и Ђ. Малетића, штампано у „Гласнику“ (1885.); *Горски Вијенац у немачком преводу*, на по се оштампано из „Самоуправе“ (1886.); *Поглед на дубровачку-далматинско књижевност* читао о прослави стогодишњице Јос. Руђ. Бошковића 1887.; *Приложак српској Синтакси* 1887.

Али највећи рад његов, у који је највише труда уложио и, биће прерано, строго књижевноисторијско и филолошко разматрање, — јесте његова монографија *Бранко Радичевић* у „Гласу XIII. и XIV“. 1889.—1890.

И не спомињући изреком *свих* ранијих и познијих, нарочито ситнијих, књижевних радова Вуловићевих, између којих се особито истичу многе критике, прикази, реферати, — већ према оном што смо напред навели (закључно до 1890.) може се у главном прегледати књижевни рад Вуловићев и оценити заслуге његове за књижевност и науку српску.

По свем што се зна, собом је, на жалост, у гроб однео многе лепе смерове и замисли, којима би се, да му их даде неумитна смрт остварити, само још већма умножиле његове заслуге за српску књижевност, а она би била још у већем добитку.

Али заслуге Вуловићеве у толико више одскачу, што се он нарочито трудио да и спољашњим обликом, стилом и језиком, својих књижевних послова унапреди савремену српску књижевност. „Те-

жећи за истином, он је бирао колико поуздане, толико кратке и одабране путеве да дође до истина̂, не само он, него и његов читалац. Вуловићев је стил лак, одабран, примамљив, а ипак одређен и вазда веран отисак његове духовитости и танкости осећаја. Тим књижевним врлинама својим, он је успевао да духа и осећања унесе и у најсухопарније научно градиво, и да га расветли неком чаробном светлошћу“ (*Подмладак,* стр. 387.).

Са таквим књижевним врлинама писати није лака ствар, — да се оне у свем сјају испоље треба и *труда* и *времена* — и онда није чудо што Вуловић није оставио велике зборнике својих књижевних радова. С тога би се сваки грешио о Вуловића, кад би његове књижевне радове ценио по количини и величини, а не по каквоћи унутрашњој и спољашњој; они не представљају пирамиду, која зачуђава огромношћу својом, него убаву зграду, која мами духовитошћу и укусом својега неимара.

Са истом усрдношћу, са којом је Никола Чупић завештао све своје имање просвети и књизи српској, пуно уверен, да ће и ти моћни културни чиниоци допринети, да Српству сване једном бели дан, — и Вуловић је приложао свој богодани дар српској школи, књижевности и науци. И кад једном тај давно жељени и очекивани бели дан осване Српству, и Вуловић ће се спомињати као одличан просветни и књижевни трудбеник, који је допринео свитању тога дана.

Нека се не забораве стазе којима је грео и заслуге које је радом својим стицао, па ће му доиста бити *вечан спомен!*

24. јануара 1899. год:
у Београду.

Момчило Иванић.

Stanford University Libraries
3 6105 014 768 456

DR
301
G6
v. 18

DATE DUE			
AUG 21 1991			